

Historijska traganja

Historical Searches

INSTITUT ZA ISTORIJU • Br. 14, 1-250, Sarajevo 2014.

INSTITUTE FOR HISTORY • No 14, 1- 250, Sarajevo 2014

Historijska traganja · Historical Searches

Izdavač · Publisher

INSTITUT ZA ISTORIJU, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
INSTITUTE FOR HISTORY, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija · International Editorial Board

DAMIR AGIČIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb / Faculty of Philosophy, Zagreb
ALEŠ GABRIČ, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana / Institute for Recent History, Ljubljana
ADNAN JAHIĆ, Filozofski fakultet, Tuzla / Faculty of Philosophy, Tuzla
RADMILA RADIĆ, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd / Institute of Recent History of Serbia, Beograd
SERGEY ROMANENKO, Institute of Economy – Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
ENES PELIDIJA, Filozofski fakultet, Sarajevo / Faculty of Philosophy, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik · Editor-in-chief

VERA KATZ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
katz.vera@gmail.com

Sekretar · Secretary

AIDA LIČINA RAMIĆ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
licinaida@gmail.com

Časopis izlazi dva puta godišnje / This is semi-annual magazine

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za istoriju
Manuscripts to be sent to the Institute for History
(sa naznakom) za časopis *HISTORIJSKA TRAGANJA*
indicating that it is for *HISTORICAL SEARCHES*
71000 SARAJEVO, Alipašina 9
Bosna i Hercegovina

telefon/faks/phone/fax: 033/ 209-364 033/ 217-263
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: nauka@bih.net.ba

Rukopisi se ne vraćaju / Manuscripts will not be returned to their authors

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim priložima.
The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa *Historijska traganja* ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine
Application for the publishing of *Historical searches* has been registerd at: National and University Library of Bosnia and Herzegovina

Sadržaj • Content

Riječ redakcije..... 5

Članci • Articles

Marjan Drmač

ŽUPA LEPENICA

THE DISTRICT OF LEPENICA 9

Marija Kocić

AHMED-PAŠA KALAILIKOS VIĐEN OČIMA ZAPADNIH
SAVREMENIKA: BIOGRAFIJA OSMANSKOG DOSTOJANSTVENIKA
IZ DOBA VELIKE KRIZE OSMANSKOG CARSTVA

AHMED-PASHA KALAILIKOS THROUGH THE EYES OF WESTERN
CONTEMPORARIS: BIOGRAPHY OF OTTOMAN DIGNITARY FROM
THE PERIOD OF GREAT CRISIS OF OTTOMAN EMPIRE..... 99

Amila Kasumović

AUSTROUGARSKA TRGOVAČKA POLITIKA I OBRAZOVANJE:
TRGOVAČKE ŠKOLE U BOSNI I HERCEGOVINI (1878-1914)

AUSTRO-HUNGARIAN TRADE POLICY AND EDUCATION:
TRADE SCHOOLS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1878-1914) 119

Marko Pijović	
JOŠ MALO O PROUČAVANJU “IDENTITETA” U PROŠLOSTI	
SOME MORE THOUGHTS ON THE STUDY OF “IDENTITIES”	
IN THE PAST	159
Upute autorima priloga	245

Riječ Redakcije

Cijenjeni čitatelji !

I četrnaesti broj časopisa *Historijska traganja* za 2014. godinu nudi vam zanimljive članke.

Slijedeći kronološki princip, prvi članak u časopisu je dopunjena verzija master-diplomskog rada Marjana Drmača o prošlosti srednjovjekovne župe Lepenica od sredine 13. stoljeća do pada Bosne pod osmansku vlast. Na osnovi dosadašnje literature, brojnih objavljenih i nekoliko neobjavljenih izvora, autor je prezentirao prošlost ove župe koja se u srednjovjekovno vrijeme prostirala na teritoriju današnjih općina Fojnice, Kiseljaka i Kreševa.

U sljedećem članku, Marija Kocić je, prema dokumentima pohranjenim u Državnom arhivu u Beču i Nacionalnom arhivu u Londonu, na primjeru biografije jednog osmanskog dostojanstvenika, Ahmed-paše Kalailikosa, prezentirala dubinu krize u Osmanskom Carstvu s kraja 17. stoljeća. Iz kuta Ahmed-pašinih suvremenika autorica je oslikala međunarodne okolnosti, unutarnje političke odnose, ali i spletkarenja na osmanskome dvoru.

Vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini povijesni je okvir istraživanja Amile Kasumović koja problematizirala razvoj trgovačkih škola i njihovu ulogu u obrazovnom sustavu i dugoročno u gospodarskom razvoju bosanskohercegovačkog društva tijekom razdoblja od 1878. do početka Prvog svjetskog rata. Na osnovi dokumenata iz Arhiva Bosne i Hercegovine, autorica slikovito analizira komunikaciju na relaciji: austrougarska vlast – uprave škola – trgovačka djelatnost u bosanskohercegovačkom društvu koja nije napredovala prema planiranoj austrougarskoj trgovačkoj politici.

Marko Pijović je poznat čitateljima *Historijskih traganja* po radovima o “identitetu”. U ovom broju autor dopunjava svoja prethodna dva rada, i osim

utemeljenosti članka na različitim teorijskom postavkama, nudi nam brojne primjere kojima uveliko ukazuje na aktualnost ove problematike danas.

Nakon ovih kratkih napomena o sadržaju časopisa, srdačno vas pozivamo na suradnju.

Redakcija

Članci · Articles

UDK: 908 (497.6 Lepenica) "12/14"
Izvorni naučni rad

ŽUPA LEPENICA

Marjan Drmač
Fojnica, Bosna i Hercegovina

Autor se u radu bavi proučavanjem srednjovjekovne prošlosti župe Lepenice. Teritorijalni okvir tog područja podrazumijevao je sliv rijekâ Fojnice, Lepenice i Kreševke, te današnjih općina Fojnice, Kiseljaka i Kreševa. U administrativno-upravnom smislu ova župa je funkcionirala od sredine XIII. stoljeća pa do sloma Bosanskog Kraljevstva 1463. godine. O raznovrsnosti društvenog života u župi svjedoče razne vrste povijesnih izvora u koje spada pisana izvorna građa, arheološki spomenici, toponomastička građa i usmena predaja. Od povjesničara koji su ostavili najveći trag u proučavanju ovog kraja, mogu se istaknuti Vladislav Skarić, Pavao Anđelić i Desanka Kovačević-Kojić. Tu je važno napomenuti da se nitko od navedenih znanstvenika nije bavio cjelokupnim područjem župe u smislu sinteze, nego su se samo osvrtni na određene dijelove njenog podneblja i društvenog konteksta. U tom smislu, u ovom radu nastoji se napraviti blagi historiografski iskorak jer je na jednom mjestu proučavan čitav predio tijekom srednjeg vijeka.

Ključne riječi: Lepenica, župa, grad, crkva, stećak, veliki knez bosanski, putovi, rudarstvo i trgovina, kraljevska svadba

Uvod

Proučavanje povijesti na području gdje istraživač inače boravi je prilično iscrpan posao koji može trajati godinama. Ljubav prema zavičaju i mogućnost svakodnevnih terenskih istraživanja u njegovoj okolini neprekidno šire nove

vidike u sagledavanju cjelokupne društveno-političke slike određenog kraja u prošlom razdoblju. Razlog za odabir ove teme se manje-više i razvio na temelju takvih preduvjeta. Unatoč činjenici da se autor ovog članka namjerava baviti duže vrijeme lepeničkim srednjovjekovljem, odlučio je svoje dosadašnje istraživanje objaviti u ovom radu.¹

Pisane izvorne građe, koja bi mogla ponuditi neka veća saznanja o ovoj temi, je relativno malo i ona nudi prilično oskudne podatke, pa i ne čudi činjenica da se, zbog takvog polazišta, onodobnom Lepenicom nije mnogo bavilo. Međutim, ne treba zanemariti relativno brojna arheološka iskopavanja, pri kojima su pronađeni razni artefakti (u cjelini ili fragmentarno) na osnovi kojih je moguće pratiti određene tijekove ovog predjela u srednjem vijeku. Tomu treba pridodati toponomastičku građu i usmenu predaju, koje također pružaju svoj doprinos u doživljaju srednjovjekovne slike o Lepenici. Pri uporabi svih ovih čimbenika moguće je u izvjesnoj mjeri rasvijetliti srednjovjekovnu prošlost Lepenice.

Prati li se razvoj historiografije o srednjovjekovnoj Bosni, može se uvidjeti da je proučavanje lokalne povijesti njenih pojedinih područja uistinu odigralo ogroman značaj i doprinos u slaganju cjelokupnog mozaika o tom pitanju. U ovom slučaju, pod tim se konkretno podrazumijeva proučavanje povijesti na podnebljima pojedinih župa ili gradova koji su se nalazili na prostoru nekadašnje srednjovjekovne bosanske države. Znanstveni radovi koji su nastajali kao rezultat takvih istraživanja uz dugogodišnji rad, uveliko su dopunjavali široke i opće povijesne sinteze.

Raznovrsne teme, koje se bave zbivanjima unutar teritorijalnog okvira srednjovjekovne Lepenice, u historiografiji današnjice i nisu iznimno aktualne. Da stvari baš i nisu bile oduvijek takve ukazuje činjenica da je povjesničar Vladislav Skarić još 30-ih godina XX. stoljeća napisao nekoliko radova koji se tiču područja srednjovjekovne Lepenice i objavio ih u časopisu *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, od kojih se može istaći onaj pod naslovom "Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa", objavljen 1934. godine.² Nezaobilazno je spomenuti objavljivanje opće društveno-znanstvene sinteze lepeničkog kraja iz 1963. pod nazivom "Lepenica (priroda, stanovništvo, privreda

¹ Ovaj rad je modificirana verzija autorovog master-diplomskog rada, koji je pisan od 2010. do 2012. godine, nakon čega je obranjen na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

² Скарић В. 1934. 73-80.

i zdravlje)”, u izdanju Naučnog društva SR Bosne i Hercegovine, unutar koje se nalazi značajan rad “Arheološka ispitivanja” arheologa Pavla Anđelića.³ On je koncem 50-ih i početkom 60-ih godina XX. stoljeća obavljao terenska istraživanja na području nekadašnje župe Lepenice. U to doba posjetio je mnoge lokalitete tog kraja, a imao je prigodu i analizirati materijalne spomenike na licu mjesta. Rezultate svojih istraživanja prezentirao je u navedenom radu i tako dao do tada, vjerojatno, najveći doprinos kada je riječ o povijesti lepeničkog kraja. Skupština opštine Fojnica i izdavačka kuća *Veselin Masleša* iz Sarajeva izdali su 1987. povijesnu monografiju pod nazivom *Fojnica kroz vijekove*. Poznata medievalistkinja, Desanka Kovačević-Kojić bila je sudionik u izradi spomenutog zbornika radova i svojim prilogom “Fojnica u srednjem vijeku” dala je izuzetno veliki doprinos u proučavanju župe Lepenice.⁴ Njen rad je uveliko proširio saznanja o privredi i trgovini ovog kraja jer se uglavnom temeljio na izvorima iz Državnog arhiva u Dubrovniku. Međutim, glavni interes povjesničara za srednjovjekovnu Lepenicu svodio se uglavnom na parcijalne i usputne napomene istraživača, manje-više poznate povijesne činjenice i materijalne fragmente iz kojih se naslućivala jasnija politička, ekonomska, vjerska i kulturna slika tog područja. Zbog svega ovog čini se da je i danas prezentiranje i tumačenje ovakve teme izazovan, ali i vrlo zahtjevan posao.

Župa je u srednjovjekovnoj Bosni predstavljala administrativno-upravnu cjelinu koja je svojim prirodnim granicama obuhvaćala zaokružen prostor na kojem je bila formirana društvena organizacija. To je vjerojatno najdugotrajnija teritorijalno-politička jedinica, koja je nastala kod južnih Slavena još u ranom srednjem vijeku. Ekonomski čimbenik je morao podrazumijevati da ta geografska cjelina osigurava dovoljno izvora za život (šuma, pašnjaka, obradive zemlje, vode). Čitavo područje srednjovjekovne bosanske države bilo je sastavljeno od župa koje su svoj vrhunac dosegle tijekom razvijenog srednjeg vijeka, uz napomenu da su se uglavnom raspale do konca XIV. stoljeća. Na čelu župe nalazio se župan koji je bio podložan bosanskom vladaru, banu/kralju. Najpoznatije bosanske srednjovjekovne župe bile su: Vrhbosna, Nere-

³ U ovom radu Pavao Anđelić je proučavao prošlost Lepenice od prapovijesnog razdoblja do konca srednjeg vijeka. Vidi: Anđelić P. 1963. a. 151-193. Dio teksta iz ovog rada koji se odnosi na Lepenicu u srednjem vijeku je još jednom objavljen u: Anđelić P. 1982. 50-73.

⁴ Kovačević-Kojić D. 1987. a. 35-62. Isti rad je ponovno objavljen u: Kovačević-Kojić D. 2007. 103-139.

tva, Lepenica, Vidogošća, Lašva, Uskoplje i Brod.⁵ Ove oblasti sačinjavale su područje Bosne u XIII. stoljeću, a okruživale su današnje Visoko koje je u to vrijeme bilo stolno mjesto bosanskih vladara. U geografskom smislu, župa Lepenica je uglavnom obuhvaćala područje današnjih općina Kiseljaka, Kreševa i Fojnice, kao i sliv triju rijeka, Lepenice, Kreševke i Fojnice. Zbog geografske blizine Visokom, cijelo vrijeme svoga postojanja ulazila je u bansku, kasnije kraljevsku, zemljišnu oblast. U historiografiji, župa Lepenica obuhvaća vremensko razdoblje od 1244. (kada se prvi put spominje) do konca XIV. stoljeća (kada se transformira na knežije ili kasnovelikaške župe manjeg područja). Međutim, u ovom radu povijesna zbivanja tog podneblja pratit će se sve do 1463. godine. Mnogo obimnija literatura, koja obrađuje užu dio banske i kraljevske oblasti u srednjem vijeku (Visoko, Sutjeska i Bobovac), bit će također od koristi prilikom sagledavanja društvenog sazrijevanja lepeničke župe, usporedo sa spomenutim vladarskim sjedištima.

Gledano kroz prizmu metodologije znanstvenog stvaranja, ovaj rad je u svojoj osnovi sačinjen od tri cjeline. U prvom dijelu napravljen je pregled dosadašnjih historiografskih dostignuća na ovu temu, uz definiranje ciljeva i zadataka, dok se u drugom dijelu tumače i prezentiraju rezultati dobiveni kritičkom analizom dostupne izvorne građe, te su na koncu, u trećem dijelu, prezentirana zaključna razmatranja i popis izvorne građe i literature. Budući da su materijalni ostatci jedan od značajnijih činitelja u smislu izvorne građe, posjećeni su neki od lokaliteta, te su proučavani na licu mjesta. To se uglavnom odnosilo na ostatke zidina srednjovjekovnih gradova i na stečke. Danas, na samom terenu materijalnog kulturnog blaga ima relativno mnogo, takoreći u izobilju, ali je vidljiva njihova zanemarenost, kako od strane domaćeg stanovništva, tako i od nadležnih institucija koje bi o njemu trebale voditi brigu. Pored toga, za pisanje ovog teksta uporabljen je dio neobjavljene arhivske građe iz Državnog arhiva u Dubrovniku. Snimke tog materijala, kao i prijateljske savjete pri ovom uratku, autoru su pružale kolege iz Društva za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije (Esad Kurtović, Emir O. Filipović, Dženan Dautović i Nedim Rabić) na čemu im se na ovom mjestu iskreno zahvaljuje.

⁵ Theiner A. 1863. I. 298; Jireček K. 1879. 31; Draganović K. 1942. 747-751; Hadžijahić M. 1970. 289-295.

Osvrt na izvore i literaturu

Osnovu za povijesno proučavanje srednjovjekovne župe Lepenice čini pisana izvorna građa, sačuvani arheološki spomenici, toponomastička građa i usmena predaja.

Pisana izvorna građa

Prema raspoloživoj pisanoj izvornoj građi srednjovjekovna župa Lepenica se izričito spominje svega tri puta. Sva tri spomena su iz razdoblja dok je Lepenica u upravno-političkom smislu bila župa.⁶ Ovi podatci su vremenski dosta razdvojeni i imaju različite društvene kontekste. Prema tome, njihovo dovođenje u bilo kakvu međusobnu vezu gotovo je nemoguće, osim činjenice da se odnose na isto područje.

Prvi spomen nalazi se u poznatoj ispravi ugarskog kralja Bele IV. Arpadovića, izdatoj 20. srpnja 1244. godine. Original ovog dokumenta nije sačuvan nego samo njegov prijepis iz 1375. godine, sačinjen u vrijeme pape Grgura XI. Ovim aktom kralj Bela IV. potvrđuje posjede i povlastice koje je bosanskoj biskupiji i kaptolu dao ban Matej Ninoslav.⁷ Tekst isprave su dosada analizirali brojni povjesničari od kojih su svi uglavnom najviše pozornosti posvetili završnom dijelu teksta, u kojemu se nabrajaju izvjesne srednjovjekovne župe i lokaliteti na prostoru Bosne i Huma.⁸ Među njima se spominje i Lepenica, a

⁶ Župa je vjerojatno najčvršća i najdugotrajnija teritorijalno-politička jedinica, nastala kod južnih Slavena u ranom srednjem vijeku. To je jasno određeno područje, prilagođeno prirodnim i geografskim uvjetima, te ustaljena organizacija na čelu sa županom, koji do svoga položaja dolazi kombinacijom izbornog i nasljednog načela. Župska organizacija je do danas ostavila neizbrisiv trag u narodnom životu čitavog podneblja današnje Bosne i Hercegovine. Vidi: Anđelić P. 1982. 12. Privredno jačanje pojedinih krajeva Bosanskog Kraljevstva, dovelo je do raspadanja starih župa. Sam proces i tempo raspadanja još nije dovoljno proučen, ali se može reći da je koncem XIV. st. u Bosni župâ, kao upravno-političkih jedinica, uglavnom nestalo. Anđelić P. 1963. a. 187.

⁷ Theiner A. 1863. I. 296-298; Fermendžin E. 1892. 12-13; Hodinka A. 1898. 99-103; Smičiklas T. 1906. IV. 236-240; Ђоровић В. 1935. 22; Ђирковић С. 1964. a. 66-67.

⁸ "Ceterum idem Naurzlaus Banus cum fratribus suis et Baronibus confessi sunt, et recognoverunt possessiones infrascriptas ad ius et proprietatem ecclesie Boznensis pertinere, quarum nomina sunt hec: in supra (sic) Urhbozna Burdo cum omnibus suis pertinentiis, ubi ipsa ecclesia Cathedralis sancti Petri est fundata, Item Bulino, Item Knesepole, Item Vrudchy ubi est ecclesia s. Stephani prothomartiris, Item in supra Nerotna Bulino, Item in supra Lepenicha Rocil, ubi est ecclesia sancti Michaelis, Item in supra (sic) Vidgossa Lubinchi apud ecclesiam beate Virginis, Item in Mel apud ecclesiam ss. Cosme et Damiani, Item in

u njoj Rocil s crkvom sv. Mihovila. U znanstvenim krugovima nije bilo spora oko toga da se ovo mjesto Rocil odnosi na današnje selo Rotilj kod Kiseljaka.⁹ Ipak, u tom mjestu ostatci spomenute crkve nikad nisu pronađeni. Ta činjenica je dobra osnova za preispitivanje teorije o Rocilu/Rotilju, kada je riječ o traganju za lokacijom ove crkve. Najbolji put bi bio obavljanje sustavnih arheoloških iskopavanja u Rotilju, na temelju kojih bi se eventualno pronašli određeni materijalni tragovi ili bi se mogla eliminirati teorija po kojoj su Rocil i Rotilj jedno te isto mjesto. Druga evidentirana vijest svojom sadržinom govori kako je 15. rujna 1335. izvjesni Bogoje Dobrošić iz Lepenice prodao u Dubrovniku tri konja za 40 perpera, a taj pothvat je prema trgovačkim običajima obavio s Domom, sinom pokojnog Marina Menčetića, naplativši navedeni novčani iznos.¹⁰ Izgleda da je ovaj Dubrovčanin odmah sutradan preprodao ovu istu robu. Jednog od konjā je prodao izvjesnom Marinu (Stankovom) po cijeni od 21,5 perpera, dok je drugog prodao Kudelinu, bratu Hranislava kamenara, za svega 10 perpera. Nema sumnje da je vješti dubrovački trgovac preprodajom ovih konja ipak na koncu uspio nešto zaraditi. Osim općepoznate činjenice da su ljudi iz Bosne trgovali s Dubrovčanima raznoraznom robom pa i konjima, ove vijesti nam ne nude neku posebnu spoznaju o lepeničkom srednjovjekovlju. Posljednji dostupan podatak koji govori o Lepenici u srednjem vijeku odnosi se na trgovinu robljem. Naime, dvije robinje Dražna (kćer Toljena iz Neretve) i njena kćer Žedna su 2. listopada 1382. kupljene u Lepenici. Kupio ih je poznati dubrovački trgovac Žore Bokšić od Radoja Grgurovića iz Šćitova.

supa Losona apud tres ecclesias, Item in supa Vozcopla apud ecclesiam beati Iohannis, Item in supa Bored Belmapola, Item in Comitatu Berez Pracha Byscupnia vocata". Vidi: Theiner A. 1863. I. 298.

⁹ Filipović S. M. 1963; Anđelić P. 1982. 55.

¹⁰ "Bogoe Dobrosich de Bossena de quadam contrata quam vocatur Lepeniça facit manifestum quod vendidit ad carum secundum consuetudinem ciuitatis Dome filio condam Marini de Mençe tres equos quod pro yperperos quadraginta quos recepit ab ei ut confessus fuit" (15. IX. 1335), Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Diversa Cancellarie, XII, fol. 154. Vidi: Kovačević D. 1961. 19. bilj. 26; "Dome filius condam Marinus de Mençe facit manifestum quod vendidit Marino filio Stanchi ad carum secundum consuetudinem ciuitatis unum equum pili rubei cum stella in fronte pro yperperos XXI÷ (21,5) quos recepit ab eo ut confessus fuit (...) Dome filius condam Marini de Mençe facit manifestum quod vendidit ad carrum secundum consuetudinem ciuitatis Chudelino fratre de Cranislauo petraro unam equam pili crisi pro yperperos X quos recepit ab eo ut confessus fuit" (16. IX. 1335), DAD, Diversa Cancellarie, XII, fol. 154.

Žore je ove dvije žene dalje preprodao Marinu Gunduliću iz Dubrovnika, za 27 dukata.¹¹ Gundulić je 8. siječnja 1383. dalje preprodao robinju Dražnu jednom trgovcu iz Firence za 12 dukata.¹² Prema ovom slučaju, očigledno je kako je robinja Žedna bila veće novčane vrijednosti od svoje majke, nesumnjivo jer je bila mlađa. Trgovina robljem u srednjovjekovnom bosanskom društvu bio je uvriježen i unosan posao, a kako vidimo takav vid poslovanja nije zaobišao ni lepeničku župu. Ovim podacima može se zaokružiti dio rada kada je riječ o pisanoj izvornoj građi koja se odnosi na izričiti spomen Lepenice u srednjem vijeku.

Prema riječima Pavla Anđelića neki povjesničari su smatrali kako je jedan dokument velikog vezira Mahmud-paše Anđelovića izdat u Lepenici 1463. godine.¹³ Taj "neki" je zapravo bio Ćiro Truhelka koji je još 1911. zabilježio navedenu konstataciju, temeljenu na pretpostavci.¹⁴ Međutim, orijentalista Hazim Šabanović dokazao je da takva tvrdnja nije točna, nego da se taj dokument zapravo odnosi na rijeku Lepenac koja se ulijeva u Vardar blizu Skoplja u Makedoniji.¹⁵ Za proučavanje Lepenice u srednjem vijeku vrlo su značajni i osmanski defteri iz 1468/69. i 1485. godine, iz kojih možemo pratiti društveno stanje u nahijama, koje su ranije bile u sastavu srednjovjekovne župe

¹¹ "Nos quidem Drasna filia q. Tholenni de Narethua et Zedna filia ipsius Drasne, ambe de Bosna, confitemur et contentamur nos esse servas empticias et perpetuales ser Marini de Gondola, eo quod Georgius q. Boxe emit nos in Lepeniça a Radoe filio Gerguri Mercoeuich de Schitoua de Bosna et vendidit nos dicto ser Marino de Gondola pro ducatis auri viginti septem". Vidi: Динић Ј. М. 1967. 41-42. Pavao Anđelić je vodeći se za netočnim podacima povjesničara Vuka Vinavera iznio pogrešne činjenice o ovom slučaju. Vidi: Vinaver V. 1953. 128; Anđelić P. 1963. a. 173; Anđelić P. 1982. 50. Povjesničar Pavo Živković ostavlja dojam nesigurnosti pri ubiciranju Ščitova. On spominje neku rječicu Štit, po kojoj je mjesto navodno dobilo ime. Vidi: Živković P. 1974. 338. Današnje Ščitovo je selo koje se nalazi nekoliko kilometara prije Fojnice, kada joj se prilazi od strane Kiseljaka. Dakle, ovo mjesto se nalazi kraj fojničke rijeke, a ne kraj neke rječice Štit.

¹² "Anno domini MIII^cLXXXIII, ind. VI, die VIII mensis januarii. Ego quidem Marinus de Gondola de Ragusio confiteor quod Drasnam filiam q. Tholeni Naretua ancillam et servam meam (...) tradidi et vendidi ser Petro q. Nadi de Florencia ibidem presenti volenti et ipsam servam ementi et recipienti pro se suisque heredibus pro precio et nomine precii ducatorum auri duodecim quos". Vidi: Динић Ј. М. 1967. 43.

¹³ Anđelić P. 1982. 50.

¹⁴ Truhelka Ć. 1911. 22.

¹⁵ Toponim se ne odnosi na Lepenicu u Bosni, niti na onu u Srbiji, nego na Lepenac u Makedoniji kod Skoplja na Vardaru. Vidi: Šabanović H. 1958. 213; Šabanović H. 1959. 124.

Lepenice.¹⁶ Značaj deftera je u tomu što u određenim društvenim segmentima vidimo kontinuitet iz srednjovjekovne u Bosnu osmanskog razdoblja. O srednjobosanskim rudarskim središtima koji su bili u sastavu župe Lepenice postoji izvjestan broj sačuvanih dokumenata u Državnom arhivu u Dubrovniku, ali ipak nedovoljno da bi se samo na osnovu njih rekonstruirala lepenička srednjovjekovna povijest. Što se tiče dubrovačke arhivske građe, za ovu temu su neizmjerljivo vrijedni istraživački naponi Desanke Kovačević-Kojić.¹⁷

Arheološka i toponomastička građa

Arheološki spomenici u velikoj mjeri rasvjetljavaju prošlost srednjovjekovne župe Lepenice, reklo bi se podjednako s pisanim izvorima. Značajne podatke pruža i toponomastička građa koja ima svoj značaj za razumijevanje povijesnih pojava i procesa u okviru srednjega vijeka. Gledano na dosadašnja istraživanja, pri ispitivanju arheološkog fonda srednjovjekovne Lepenice, ona su se uglavnom svodila na prikupljanje općih arheoloških i topografskih podataka na samom terenu. Ipak, od ogromnog su značaja oni podatci koji su nastali kao rezultat arheoloških iskopavanja, koji se mogu pronaći u objavljenim radovima Vaclava Radimskog, Mihovila Mandića, Vladislava Skarića i Đure Baslera.¹⁸

Pavao Anđelić je 1958. i 1959. godine, paralelno s prikupljanjem podataka o prapovijesnim i antičkim nalazištima, evidentirao veći broj srednjovjekovnih arheoloških spomenika koji dotada nisu bili poznati. Kako i sam priznaje, o jednom broju nekropola sa stećcima podatke mu je ustupio etnolog Milenko S. Filipović. Tada je nanovo pregledao i većinu od ranije poznatih lokaliteta te

¹⁶ Aličić S. A. 2008. Popis iz 1485. još nije u cjelini objavljen, iako su pojedini znanstvenici u svojim studijama određene podatke iz deftera koristili, kao npr. Šabanović H. 1959. 132, 144, 146, 147, 183. Nakon 1463. Kreševo, Fojnica i Lepenica su postale zasebne nahije, koje su oko 1470. priključene u sastav nahije Visoko. Šabanović H. 1963. 194.

¹⁷ Građu o rudarskim središtima na prostoru srednjovjekovne Lepenice, u Državnom arhivu u Dubrovniku je ponajviše iscrpila i u svojim studijama sukcesivno objavila Desanka Kovačević-Kojić. Izvjesan broj podataka o rudarskim i trgovačkim središtima (Kreševo, Fojnica, Ostružnica, Dusina i Deževica) koji su bili u sastavu župe Lepenice, može se pronaći u njenim studijama: Kovačević D. 1961; Ковачевић-Кojiћ Д. 1978.

¹⁸ Radimsky V. 1891. 53-54; Mandić M. 1925. 61-66; Skarić V. 1932. 1-21; Basler Đ. 1954. 299-306.

ih u dosta slučajeva dopunio ili ispravio.¹⁹ Od toga doba zanimanje za očuvanje kulturnog blaga lepeničkog kraja je nazadovalo. Poslije Anđelića gotovo se nitko više iz struke nije zanimao za kulturne spomenike ovog područja.

Pišući ovaj rad autor je posjetio neke od lokaliteta i nije mu bilo teško ustanoviti da danas arheološkog blaga ima u nešto manjem broju i da je u lošijem stanju nego što je to bilo 1959. godine. Neke od nekropola, koje su evidentirane u znanstvenoj literaturi tijekom XX. stoljeća, više i ne postoje, jer su uništene. Još više zabrinjava činjenica da se ne nazire nikakva promjena, koja bi materijalne spomenike dovela u koliko-toliko zaštićeni položaj. Sačuvani spomenici danas su uglavnom obrasli mahovinom i lišajevima pa tako čekaju da ih se opet netko sjeti.

Usmena predaja

Razdoblje osmanske vladavine u Bosni nije bio razlog zbog kojeg bi se zaboravile razne dogodovštine iz srednjovjekovnog vremena. Brojne priče su se generacijski (nekoliko stoljeća) prepričavale i uspjele su se sačuvati i do dana današnjeg. Uspostavom austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini 1878. godine, aktualizirano je prikupljanje i zapisivanje starih narodnih predanja, a taj posao je u narednom razdoblju imao svoj literarni razvoj koji je u izvjesnoj mjeri bio i historiografski doprinos. Na ovom mjestu bit će spomenuta neka od značajnijih imena koja su se bavila narodnim predanjima s prostora stare župe Lepenice. Među prvima bio je mostarski etnograf Luka Grđić-Bjelokosić, a ubrzo je istim putem krenuo i fojnički fratar Mijo Vjenceslav Batinić.²⁰ Od modernijih etnografa nezaobilazno je spomenuti Vlajka Palavestru, koji je čitav svoj život posvetio sakupljanju i pisanju narodnih predanja iz svih krajeva Bosne i Hercegovine.²¹

Literatura

Kada govorimo o literaturi vezanoj za povijest župe Lepenice, većih sinteza nema. Međutim, bit će spomenuti najznačajniji autori koji su doprinijeli značajnom iskoraku pri rasvjetljavanju prošlosti ovoga kraja. Njihovi napori

¹⁹ Anđelić P. 1963. a. 173-174.

²⁰ Грђић-Бјелокосић Л. 1892; Batinić V. M. 1913.

²¹ Palavestra V. 1973; Palavestra V. 2004.

pri sačinjavanju iscrpnih studija uveliko su otvorili mogućnost da se sa staništa današnje historiografije lakše pristupi proučavanju srednjovjekovne Lepenice. Među autoritetima ovog istraživačkog područja nezaobilazni su: Vladislav Skarić, Hazim Šabanović, Milenko S. Filipović, Pavao Anđelić, Vinko Mikolji, Vladimir Dumbović i Desanka Kovačević-Kojić.²² Historiografija koja tretira prošlost Lepenice u srednjem vijeku razvijala se preko stotinu godina i to sukcesivno, ponajviše u skladu s materijalnim nalazima čije su analize omogućavale nastanak radova koji su tretirali takve artefakte i samim tim opisivali događaje s ovog podneblja.

Župa Lepenica

Prema već citiranoj ispravi kralja Bele IV. Arpadovića iz 1244. godine, Lepenica se izričito naziva župom i nalazi se u istom rangu s Vrhbosnom, Neretvom, Lašvom i drugim župama tog doba. Iz toga je vidljivo da je župa Lepenica zauzimala znatno veću teritorijalnu oblast nego što to danas podrazumijeva geografski pojam Lepenice, koji nije ništa drugo nego prosječno selo u općini Kiseljak. Koliki je lepenički predio bio u XIX. stoljeću govore podatci koji bilježe kako je fojnička rijeka na dijelu svog toka od Kiseljaka do Visokog nosila naziv Lepenica, kao i samo naselje na mjestu današnjeg Kiseljaka, što danas nije slučaj.²³ Župa Lepenica je u XIII. stoljeću u teritorijalnom smislu uglavnom podrazumijevala sliv triju rijeka: Lepenice, Fojnice i Kreševke. Prema tome, možemo reći da je obuhvaćala područja današnjih općina Kiseljaka, Fojnice i Kreševa.

Pavao Anđelić odaje dojam nesigurnosti kada treba odrediti istočne granice župe, gdje kaže kako se ne može sa sigurnošću utvrditi da li je grupa sela oko Tarčina i porječja Zujevine pripadala župi Lepenici ili Vrhbosni.²⁴ Uistinu je primjećeno kako neka sela koja pripadaju slivu rijeke Lepenice nitko ne ubraja u predio Lepenice.²⁵ Međutim, na drugom mjestu Anđelić govori kako je srednjovjekovna župska organizacija maksimalno bila prilagođena izvje-

²² Ovdje su pobrojani najosnovniji radovi, koji se direktno ili indirektno bave proučavanjem srednjovjekovne župe Lepenice: Скарић В. 1935; Šabanović H. 1963; Filipović S. M. 1963; Anđelić P. 1963. a; Mikolji V. 1969; Dumbović V. 1975; Kovačević-Kojić D. 1987. a. 35-62.

²³ Bošnjak S. 1851. 34, 36.

²⁴ Anđelić P. 1982. 74.

²⁵ Filipović S. M. 1963. 16.

snim hidrografskim okolnostima i reljefu.²⁶ Ukoliko je to doista bio recept za organiziranje župe, nejasno je zašto se u ovom slučaju dvojio?! Izvorno područje rijeke Lepenice čine Bijela rijeka, koja izvire ispod Bjelašnice, i Crna rijeka, koja izvire ispod Bitovnje. Od njih nastaje Lepenica. Od poznatih srednjovjekovnih gradova s tog predjela jedino Tuhelj spada u ovo područje jer se nalazi kraj Bijele rijeke, oko tri kilometra sjeverno od Tarčina. U isto vrijeme područje u slivu Zujevine ulazilo je u sastav Vrhbosne jer Zujevina pripada slivu rijeke Bosne.²⁷

Koncem XIV. stoljeća u srednjovjekovnoj Bosni sa svojih položaja sve se više počinju potiskivati župani, a do izražaja dolaze gradski knezovi, koji se uglavnom bogate od sopstvenih trgovačkih i poslovnih sposobnosti.²⁸ Težnja knezova za što većim monopolom na lepeničkom području će u to vrijeme dovesti do podjele župe na tri knežije, koje su imale svoja središta u utvrđenim gradovima. To su bili: okolica Fojnice s Kozogradom, sliv Kreševke s gradom Kreševom i Lepenica s gradom kod Višnjice.²⁹ Što se tiče Tuhelja, on se izdvojio u župu Gradčac-Smučku.³⁰ Područja transformirane župe ostat će u izravnom posjedu kraljevske dinastije Kotromanića sve do propasti srednjovjekovne bosanske države 1463. godine.³¹ Upravo će osmanski defteri iz 1468/69. godine, središta iz spomenutih knežija evidentirati kao novonastale nahije.³² O upravno-političkom središtu stare župe Lepenice može se samo nagađati iako geostrateški položaj i plodna zemljišna područja oko sela Višnjice navode na pomisao da bi to mogao biti višnjički Gradac.³³

Gradovi

Na području srednjovjekovne župe Lepenice danas ne postoji nijedan sačuvan grad. Na mjestima gdje su se ti gradovi nekad nalazili ostalo je uglavnom

²⁶ Anđelić P. 1984. a. 9.

²⁷ Mušeta-Aščerić V. 2005. 28.

²⁸ Kovačević-Kojić D. 1971. 340-341.

²⁹ Anđelić P. 1982. 68.

³⁰ Mušeta-Aščerić V. 2005. 29.

³¹ Šabanović H. 1959. 124.

³² Šabanović H. 1963. 193-194.

³³ Anđelić P. 1963. a. 187.

nešto ruševina obraslih šumom. Na pojedinim lokalitetima više se ne vide čak ni materijalni tragovi, nego se zna na osnovu pisanih izvora da je tu nekad ranije stajao grad. Gotovo je nemoguće precizno govoriti o vremenskim nastancima pojedinih gradova, mada su svi uglavnom građeni u razvijenom srednjem vijeku. Neki od tih gradova bili su privremena boravišta bosanskih kraljeva, mada su i ostaloj, domaćoj i stranoj, gospodi služili kao zaklon ukoliko bi zaprijetila neka opasnost. Njihov nestanak se uglavnom veže za 1463. i osmansko osvajanje Bosne, kada su manje-više bili porušeni u vihoru okupacije.

Gradac kod Višnjice (ГРАДЕЦЬ, Gradeč)

Višnjica je naselje smješteno u dolini potoka Rikavca. Leži nekoliko kilometara zapadno od Kiseljaka ispod brijega zvanog Gradac.³⁴ Izvorna građa za proučavanje Gradca je nešto kamenih ostataka koji su spominjani u objavljenim izvješćima s arheoloških iskopavanja, kojih je tijekom XX. stoljeća bilo nekoliko, te samo nekoliko oskudnih pisanih izvora za koje se ne može pouzdana tvrditi da li imaju veze s ovim lokalitetom, mada je u njima zabilježen toponim "Gradeč". Arheolozi su na padinama Gradca pri kopanju nailazili na ulomke prapovijesne keramike. Dio materijala potječe nesumnjivo od nekog ilirskog utvrđenog naselja na Gradcu, na čijim su temeljima kasnije građena novija utvrđenja. Najmlađe ostatke utvrde arheolog Mihovil Mandić datira u srednji vijek i napominje da su se ruševine 1925. još uvijek mogle vidjeti.³⁵ Sudeći po svemu u ranijim se epohama neprekidno održavao kontinuitet naseljenosti kako u Višnjici tako i u utvrdi Gradac. Svoj doprinos tomu dao je i stari kiridžijski put koji je vodio dolinom Višnjičkog polja spajajući preko planine Pogorelice dolinu Neretve i Rame sa srednjom Bosnom. Zbog takvih preduvjeta Višnjica je u srednjem vijeku, kao uostalom i u antici, imala ulogu područnog središta,³⁶ prema kojoj je gravitirao kraj oko ušća fojničke u Lepeničku rijeku u današnjem Kiseljaku. Pavao Anđelić smatra da je prema svom geografskom položaju ovaj grad svojedobno mogao biti središte čitave župe Lepenice.³⁷ Međutim, Gradac je danas prilično zarastao šumom tako da se teš-

³⁴ Misilo K. 1936. 15.

³⁵ Mandić M. 1925. 61-66; Misilo K. 1925. 17; Basler Đ. 1954. 300.

³⁶ Sergejevski D. 1957. 123; Pašalić E. 1960. 46; Bojanovski I. 1988. 152-154.

³⁷ Anđelić P. 1982. 53.

ko može vidjeti bilo što od arheoloških fragmenata na samome lokalitetu. Ne vide se čak ni ostatci utvrđenja koje spominje Mihovil Mandić, nego se samo naziru obrisi utvrde na vrhu brda. Vrijeme gradnje srednjovjekovnog utvrđenja nemoguće je datirati. Tako se o ovom gradu, koji je sam po sebi višeslojni arheološki lokalitet, zna jako malo. Literatura i ranija arheološka iskopavanja upućuju na to kako ovaj lokalitet zaslužuje više pozornosti u historiografskim radovima.

Gradac je vrlo čest toponim u srednjovjekovnoj Bosni, koji samo u župi Lepenici postoji na pet mjesta.³⁸ U pisanim izvorima se spominje nekoliko puta, ali je teško razlučiti na koje se točno mjesto odnose. Aktivnosti carinikā bosanskog bana počinju se spominjati oko sredine XIV. stoljeća i vežu se, među ostalima, za ovaj toponim. Shodno tomu, u pismu bana Tvrtka I. Kotromanića upućenog dubrovačkoj vladi, 19. svibnja 1355. godine, navodi se kako je svezao (zatvorio) dvojicu Dubrovčana Pavla i Petra Gizlića zbog duga od carine koju su držali na trgovima Drijeve, Ostružnice, Gardca i Dvorišća.³⁹ Istina je da se u ovom izvoru ne navodi konkretno carina nego trg. Međutim, u srednjem vijeku su se na trgovima naplaćivale carine, tako da ovaj slučaj priliči takvom kontekstu.⁴⁰ Dana 10. studenog 1355. zabilježeno je mjesto Gradeč u koje je trebalo deponirati neki akt, *literam franchisie*, ugarskog kralja.⁴¹ Da li je to učinjeno i što je bilo s tim aktom nije moguće potvrditi. Vrijedan spomena je također podatak o Gradcu od 18. prosinca 1378. godine. Tom prigodom dubrovačko Vijeće umoljenih spominje Stjepka Fliščevića u svojstvu carinika u tom mjestu, koje se nalazi u zemlji bosanskog kralja.⁴² Iako se višnjički Gradac doista

³⁸ Anđelić P. 1963. a. 176, 185.

³⁹ “Павла и Пира (Гижлиќа) свезал по симетини рѣчи и по раткови ни ми ста она тога рекла ни семь нию свезаль за седани дѣгъ неголи смь свезаль за прдѣдни делгъ кеда бише Михо Менѣетикъ 8 мене теда она дрѣжахота с Михомъ Дрива и Острѣжницѣ и Градець и Дворище џетири терге мок и шда ми сѣ дльжни велицѣмь добиткѣмь”. Vidi: Пуцић М. 1862. II. 22; Стојановић Љ. 1929. I/1. 71.

⁴⁰ Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 32.

⁴¹ “Vlacus Slauchi de Lucha facit manifestum quod ipse promittit et se obligat Pasche de Siessa de dimittendo literam franchisie domini regis Hungarie in Gradeč in manibus Ratchi Sbauenouich uel Radeč, fratres Yuani. Et si non dimittetur quod cadat de ducatis L” (10. XI. 1355), DAD, Diversa Cancellariae, XVIII, fol. 96v. Vidi: Ђирковић С. 2008. 34.

⁴² “Prima pars est de prorogando terminum Stiepcho de Flisco dohanerio in Gradeč domini regis Bosne, per totum mensem Januarii prox. vent., non obstante termino quatuor mensium”. Vidi: Gelčić J. 1896. 184.

nalazio u zemlji bosanskog kralja, ipak se ne može pouzdano tvrditi da se ovi spomeni odnose na njega, tako da će ova dilema ostati kao otvoreno pitanje.

Kozograd (Chossao, Cosao)

U današnjoj fojničkoj općini na obronku planine Matorac, u šumovitom i nenaseljenom predjelu, nalaze se ruševine ovog srednjovjekovnog grada koji se spominje u pisanim izvorima iz XV. stoljeća.⁴³ Grad je podignut na jednoj strmoj i teško pristupačnoj stijeni, te se tu nalaze njegovi ostatci. S južne strane grada stoji zaravanak koji se zove Kraljičin grič. Uz zapadnu stijenu još uvijek se vidi dio isklesanog puta u živoj stijeni, što je možda ostatak nekadašnjeg sporednog ulaza u grad. U sedlu brijega, kojim se stijena veže za ostale brjegove, usječena su dva duboka jarka, svakako za bolje osiguranje grada. Izgleda kao da je preko tih jaraka vodio neki pomični most.⁴⁴ Utvrda se sastojala od dvije kule i obora. Veća, branič-kula, postavljena na najvišoj koti bila je okrugla s vanjskim prečnikom od oko 7,2 metra. Njeni tragovi mogu se otkriti samo u tlocrtu. Manja kula je bila kvadratna sa stranama od 5,5 m i debljinom zida oko 1,2 metra. Ovo je karakterističan bosanski srednjovjekovni grad prema slobodnom tlocrtu i vrlo vještom uporabom konfiguracije terena. Građen je od lomljenog, a ponegdje i od obrađenog kamena.⁴⁵ U pisanoj izvornoj građi spominje se nekoliko puta uglavnom kao Chossao ili Cosao.⁴⁶ Međutim, među stanovništvom fojničkog kraja danas uglavnom prevladava naziv Kozograd.⁴⁷ O razdoblju njegova nastanka ne postoji nikakva potvrda u izvorima, može se samo pretpostaviti da je sagrađen u vrijeme srednjovjekovnog privrednog uspona fojničkog kraja, nekada, u XIV. stoljeću. Sudeći po starijoj literaturi izgleda da je postojao i put (kaldrma) koji je spajao utvrdu sa zapadnim dijelovima Bosne.⁴⁸ Blizina Fojnice i povremene posjete dubrovačkih trgovaca svakako su povoljno utjecali na razvoj samog podgrađa.⁴⁹

⁴³ Anđelić P. 1988. III. 22.

⁴⁴ Basler Đ. 1954. 304.

⁴⁵ Redžić H. 2009. 135-136.

⁴⁶ Anđelić P. 1982. 54.

⁴⁷ Imamović E. 1991. 305-313.

⁴⁸ Batinić V. M. 1913. 12.

⁴⁹ Anđelić P. 1963. b. 186, 189; Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 79-80.

Osim toga, utvrda je nesumnjivo štitila podgrađe, ali i Fojnicu.⁵⁰ Pisana izvorna građa vezana za Kozograd, koja je prilično rijetka i oskudna, ne nudi mnogo. Ipak, vijesti je sasvim dovoljno da bi se mogao razumjeti značaj Kozograda za okolno područje, dubrovačke trgovce u fojničkom kraju, kao i za samog bosanskog kralja. Godine 1331. u izvorima se spominje Kozal kod Suhodola za koji se ne može sa sigurnošću tvrditi da ima ikakve veze s Kozogradom kod Fojnice.⁵¹ Međutim, postoji nekoliko pouzdanih vijesti o Kozogradu tijekom XV. stoljeća. U pisanoj građi dubrovačkog arhiva grad se prvi put spominje 17. siječnja 1434. godine u dokumentu u kojem se govori kako je upućen poziv za sud, među ostalim i Dubrovčaninu Vukosavu Kopiliću koji se tada nalazio u Kozogradu.⁵² Pavao Anđelić bilježi kako o Kozogradu postoje samo oskudne vijesti i na tom mjestu navodi 1444. i 1447. kao godine kada se spominje u izvorima. On se na tom mjestu referira na svojevrsnu zbirku pisanih izvora od rumunjskog medievaliste Nikole Iorge.⁵³ Prve vijesti na koje Anđelić upućuje zapravo su pisma koja su odgovor dubrovačke vlade poslanicima koji su joj se 22. srpnja 1444. javili iz blizine Kozograda. Tom prigodom vlada je dala upute Nikoli Đorđiću i Marinu Restiću da kod bosanskog kralja Stjepana Tomaša potražuju novac, otuđen od strane pokojnog kralja Tvrtka II. Tvrtkovića, te da traže ukidanje novih carina i naknadu zbog nepravdi nanesenih Dubrovčanima u Srebrenici. S obzirom da je kralj Tomaš u to doba trebao poći u rat protiv vojvode Stjepana Vukčića Kosače odlučeno je da dubrovački poslanici kralja prate samo do granice vojvodinog područja. Vijesti iz te godine također govore o nazočnosti Dubrovčana u gradu, ali i o kasnijem premještanju kralja Tomaša iz Kozograda u Bobovac zbog upada osmanske vojske u Bosnu.⁵⁴ Anđelić upućuje i na izvjesni spomen datiran 8. listopada

⁵⁰ Kovačević-Kojić D. 1987. a. 49.

⁵¹ Među brojnim drugim lokalitetima zabilježen je “Козалъ до Горуходола” u: Thallóczy L. 1914. 17.

⁵² “Similes hoc scripte fuerunt infrascriptis crimilum et vni cui usque coram multatis mutandis: Vochossauo Copilich in Cosao, Radossauo Zrzno in Proxor, Nixe Celubinouich in Cogniça, Rascho Papchouich in Cognoeniça, Rascho Bonauentura in Narente” (17. I. 1434), DAD, Citations de foris, I, fol. 58. Vidi: Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 79-80.

⁵³ Anđelić P. 1963. a. 176.

⁵⁴ “Le 4 août (1444), Raguse répond aux lettres, datées du 22 juillet, ‘apresso Chosno’, de Nicolas de Giorgio et Marin de Michel de Resti, envoyés au roi de Bosnie, pour demander l’argent arrêté par feu le roi Tvrtko, l’annulation de la nouvelle douane et le redressement des

1447. godine, iz kojeg se može zaključiti kako Dubrovčani odgovaraju na neka pisma koja su dobili iz Kozograda, prema kojim im je vojvoda Stjepan zajamčio djelomičan povrat nekakvog duga, ali uz produženje roka.⁵⁵ Shodno tomu, dalo bi se razmišljati na način da je kralj tih dana boravio u Kozogradu pa je na neki način izvršio pritisak na vojvodu da uredi račune s Dubrovčanima, jer su mu se žalili na njega. Međutim, čini se realnijom mogućnost da se u ovom slučaju ti podatci odnose na Foču (Choza - Coza) i da Dubrovčani zapravo rješavaju dugove s vojvodom na njegovom području.

Podgrađe Kozograda se prvi put spominje 17. ožujka 1449. u svezi s jednom krađom. U tom spomenu je izvjesno da je Đuraš Ljubetković pokrao jednu kutiju od Ruska Tudrovića, zbog čega se ovaj žalio Dubrovčanima. Kutija se tom prigodom nalazila kod dvojice Ruskovih sluga koji su iz Fojnice pobjegli pred Osmanlijama u podgrađe Kozograda. Tada im je pokradena kutija s dukatima i bosanskim novcem, srebrnim dugmadima, naušnicama, prstenjem i srebrnom čašom.⁵⁶ Zadnje vijesti o Kozogradu zabilježio je dubrovački kroničar Jakov Lukarević. On tu navodi kako je u vrijeme sloma Bosanskog Kraljevstva 1463. godine, bježeći pred osmanskom vojskom, kraljica Katarina Kosača-Kotromanić napustila kozogradsku tvrđavu i zaputila se preko Konjica i Stona prema Dubrovniku.⁵⁷ Nakon ovih vijesti teško je dalje pratiti

torts faits aux Ragusans à Srebrnica. 'A quello che se à oppinion che lo prefato rè è per andar contra de vayvoda Stipano', les ambassadeurs pourront l'accompagner jusqu'aux frontières du voévode (...) Le 20 août, réponse aux lettres des ambassadeurs susdits, datées du 22 juillet, 'apresso Chossao' et du 10 août, 'in Bobovaz'. Vidi: Iorga N. 1899. II. 405-406. Čini se da su početkom kolovoza u Bosnu upale Osmanlije i napadom ili samom svojom nazočnošću nagnali kralja Stjepana Tomaša da se iz Kozograda premjesti u Bobovac. Vidi: Фирковић М. С. 1964. б. 78-79.

⁵⁵ Anđelić P. 1963. a. 176. "Le 13 octobre (1447), on répond à ses lettres, datées du 8. 'in Coza'. Stipan avait promis une restitution partielle. Le terme des négociations est prolongé". Vidi: Iorga N. 1899. II. 422-423.

⁵⁶ "Ruschus Tudrouich coram domino Rectore ser Marino Ju. de Georgio fecit lamentum supra Giurach Gliubetchouich famulum Matchi Pripchouich, dicens quod in partibus Bosne dictus Giurach fregit unam capsam dicti Ruschi, quam dimiserat in manibus Obrad Bogossalich et Radiuoi Dobroucich, ipsius famulorum qui cum aufugissent timore Turchorum cum dicta capsam sub castro vocato Chosau. Dictus Giurach venit de nocte et fregit dictam capsam de qua asportauit ducatos septem auri et grossis 26 monete Bosignane et botonos et cercellos argenti et anullos argenti, circha unius libre et unam taciarn argenti unciarum sex" (17. III. 1449), DAD, Lamenta de foris, XXII, fol. 42v. Vidi: Kovačević D. 1952. 275; Drmač M. 2012. a. 16.

⁵⁷ "Ma la vecchia regina Caterina abbandonata Kosalaz, castello di Huoiniza, done s' era

kozogradsku prošlost. Osmanlije su osvojili i srušili Kozograd, pa je danas od svega toga ostala samo gomila ruševina. Unatoč tomu, ipak je do danas ostalo sačuvano zanimljivih usmenih predanja vezanih za Kozograd, koja se i danas prepričavaju u fojničkom kraju.⁵⁸ Kroz prizmu sažetka moglo bi se reći kako je Kozograd jedan od značajnijih gradova srednjovjekovne Bosne jer je bio jedan od kraljevskih gradova u kojem su boravili i Dubrovčani.⁵⁹

Kaštela

Na udaljenosti od desetak kilometara istočno od Fojnice nalazi se srednjovjekovna utvrda Kaštela. Smještena je na stjenovitim obroncima planine Zahor iznad sela Rizvića. Nalazi se na više od 1.500 metara nadmorske visine, na samoj granici razdvajanja fojničke i busovačke općine. O Kaštelima nema sačuvanih pisanih povijesnih izvora. U tom smislu za dodatne informacije trebalo bi temeljito istražiti sam lokalitet. Jedina građa, na osnovu koje su sačuvane određene informacije o prošlosti Kaštela, je usmena predaja. U želji da se sklone i zaštite od osmanskog prodora u Bosnu, bosanski franjevci našli su utočište u pećinama, koje su dali preurediti u utvrđeno arhitektonsko zdanje prilagođeno njihovim potrebama. U tom kamenom ambijentu, nastalom vjerojatno u prvoj polovici XV. stoljeća, ako ne i ranije, sagrađena je svojevrsna srednjovjekovna utvrda s dvije kule koje nose naziv Bijeli i Crni grad.⁶⁰ Lokalitet je vrlo nepristupačan što je sigurno jedan od razloga do danas relativno dobro očuvanog objekta kojeg su koristili franjevci. U prvom planu ova utvrda je bila napravljena kako bi se koristila u svrhu erimitorija (samotišta) fojničkih fratara. Pojedini fratri su se sklanjali u Kaštela kako bi privremeno živjeli isposničkim životom u molitvi i tako, u duhovnom smislu, meditirali. Takve građevine su u to doba inače davali graditi fratri po Europi, a poznatije su La Verna i Fonte Colombo u Italiji. Sredinom XV. stoljeća ova utvrda

ritirata, se ne fuggi in Kogniz in Naron, e caminando à piedi arrinò in Stagno et fattasi lenar da vna fusta, che stana per guardia di quel luò co fu portata à Rausa". Vidi: Luccari G. 1605. 108; Vego M. 1957. 62.

⁵⁸ Neka od predanja je zabilježio: Грђић-Бјелокосић Л. 1892. 91-94. O usmenoj predaji Kozograda, izvjesne podatke je zabilježio: Palavestra V. 1973. 119-122; Palavestra V. 2004. 176, 177, 186, 187, 241, 242, 290, 291.

⁵⁹ Матасовић Ј. 1930. 61.

⁶⁰ Batinić V. M. 1913. 22; Palavestra V. 1973. 134-136.

je počela služiti u nešto drukčije svrhe. Sve učestaliji osmanski upadi unutar Bosanskog Kraljevstva dali su ideju fojničkim fratrima da utvrdu iskoriste kao skrovište i sklonište.

Prema predanju, u kaštelsku utvrdu sklonili su se fratri iz fojničkog franjevačkog samostana nakon što su Osmanlije 1463. zauzele Kozograd i Fojnicu. Navodno je s njima bio znameniti bosanski franjevac Anđeo Zvizdović koji je upravo iz ove utvrde krenuo i stigao u mjesto Milodraž gdje ga je s vojskom dočekaio sultan Mehmed II. Osvajač. Po Zvizdovićevom dolasku u to mjesto sultan mu je predao Ahdnamu, dokument koji je jamčio slobodu kretanja, imovinsko posjedovanje i vjeroispovijedanje, kako za Crkvu tako i za katolike u Bosni.⁶¹ S tim u vezi značaj Kaštela u kojima u to vrijeme borave fojnički fratri postao je još veći kako u kulturno-povijesnom, tako i u religijskom životu. Vrijedno spomena je i to da, prema narodnom vjerovanju, u jednoj od spomenutih kaštelskih kula postoji neka podzemna prostorija s željezenim vratima u kojoj je skriveno blago. Iz nekog razloga u selima Pridole (koja su relativno blizu Kaštela) česta je narodna predaja o skrivenom blagu u Kaštelima. Priča lijepo zvuči, ali ipak u unutrašnjosti kula nema ni podzemne prostorije niti željeznih vrata. Teško je reći kako je predaja nastala, ali se može pretpostaviti kako u ovom slučaju blago ima metaforičan kontekst i da su u ovo staro doba franjevci sami po sebi bili narodno blago koje je nekad boravilo u Kaštelima.⁶²

Milodraž (Милодражи, Milodrasi, Milodraxe)

Današnji Milodraž je selo u općini Kiseljak, a nalazi se desetak kilometara s lijeve strane puta koji vodi od Kiseljaka do Busovače. Iako je selo u općini Kiseljak, ono je na takvom geostrateškom položaju da je jednako udaljeno od Kiseljaka, Busovače, Fojnice i Visokog. Bez obzira na oskudnu izvornu građu, literatura o Milodražu je ipak prilično brojna.⁶³ Međutim, ostalo je prilično nejasno što je to točno podrazumijevao Milodraž u srednjem vijeku i koja

⁶¹ Šabanović H. 1949. 200-208.

⁶² Drmač M. 2011. a. 18.

⁶³ Pod izvornom građom podrazumijevaju se uglavnom dokumenti iz Državnog arhiva u Dubrovniku, i to oni koji su manje-više prezentirani i upotrebljavani u dosadašnjoj objavljenoj literaturi. Prošlošću Milodraža indirektno su se bavili: Jireček K. 1879. 31; Batinić V. M. 1913. 22; Динић Ј. М. 1955. а. 77-79; Anđelić P. 1973. a. 237-238; Živković P. 1981. 122-123; Čošković P. 1988. 104-112.

mu je bila uloga. Arheološka iskopavanja, uz odobrenja i projekte određenih ovlaštenih institucija, još nisu vršena tako da praktično nema nikakvih materijalnih nalaza s lokaliteta. Međutim, s obzirom na evidentne kraljevske boravke u Milodražu,⁶⁴ trebalo bi pretpostaviti da su na lokalitetu postojali i odgovarajući prateći objekti. Kako je zabilježeno u izvorima, svi događaji na Milodražu uglavnom su se odvijali u kasno proljeće i ljeto,⁶⁵ tako da je moguće da se tu nalazio ljetni dvor bosanskog kralja. Takav dvor mogao je biti sagrađen od drveta, pa bi se tu moglo kriti i opravdanje zašto na samom lokalitetu nisu sačuvani materijalni tragovi objekata koji su razoreni nakon 1463. godine. Povjesničar Sima Ćirković također ostavlja dojam nesigurnosti kada je riječ o Milodražu. On navodi kako je to bilo mjesto gdje su bosanski vladari izdavali isprave, a također je imalo neku ulogu u vjenčavanju i krunidbi kraljeva i kraljica. Mišljenja je da tu nije postojao nikakav dvor već se povremeno postavljalo naselje šatora.⁶⁶ U blizini Milodraža oveći kompleks brežuljkastog zemljišta u području današnjeg sela Jehovac i danas nosi ime Kraljevac. U predjelu samog Milodraža jedan zemljišni kompleks zove se Hase. Isti je možda od kraljevskog posjeda pretvoren u vlasništvo osmanskog sultana. Tu je i zemljište Zgon, koje je također moglo pripadati kraljevskom posjedu.⁶⁷

U spomenutoj ispravi ugarskog kralja Bele IV. Arpadovića iz 1244. godine, zabilježeno je mjesto Mel i crkva sv. Kuzme i Damjana. To je bio također jedan od posjeda koji je bosanskoj biskupiji i kaptolu dao bosanski ban Matej Ninoslav, a isti čin darivanja potvrdio ugarski kralj.⁶⁸ Povjesničar Konstantin Jireček je poistovijetio ovaj Mel s kasnijim kraljevskim sjedištem u Milodražu,⁶⁹ što se poslije često uzimalo zdravo za gotovo. Međutim, u historiografiji odavno je prepoznat problem ubikacije nekih od lokaliteta pobrojanih u ovom dokumentu, zbog čega, treba priznati da Jirečekova teorija ostaje na nivou pret-

⁶⁴ Miklosich F. 1858. 316-318; Стојановић Љ. 1929. I/1. 504-509.

⁶⁵ Стојановић Љ. 1929. I/1. 504-509; Iorga N. 1899. II. 242; Šabanović H. 1949. 205; Динић Ј. М. 1955. а. 78.

⁶⁶ Sima Ćirković ne navodi imena kraljeva i kraljica čija se krunidba eventualno obavila u mjestu Milodraž. Vidi: Ćirković S. 1989. 63; Ćirković S. 1997. 438.

⁶⁷ Anđelić P. 1973. а. 238.

⁶⁸ "Item in Mel apud ecclesiam ss. Cosme et Damiani". Vidi: Theiner A. 1863. I. 296-298.

⁶⁹ Jireček K. 1879. 31.

postavke.⁷⁰ Povjesničarka Nada Klaić je čak dovela u pitanje vjerodostojnost ove isprave, tako da sve to upućuje na oprez i širu kontekstualizaciju u razumijevanju i čitanju teksta iz ovog dokumenta, a pogotovu literature nastale na takvoj podlozi.⁷¹

Milodraž je prvi put zabilježen u ispravi bosanskog kralja Tvrtka II. Tvrtkovića, koja je bila upućena Dubrovčanima. Kralj im u dokumentu potvrđuje sve isprave svojih vladarskih prethodnika. Dubrovački poslanici se obvezuju da će Bosanskom Kraljevstvu davati srpski dohodak u vrijednosti od 2.000 perpera na Dmitrov dan i još 500 na Vlahin dan u ime grada Dubrovnika, kako su davali i ranije. Kralj je ovu ispravu izdao 18. kolovoza 1421. u Milodražu, ali je sama odluka izdavanja donesena ranije u podgrađu Visokog. Svjedoci ovog događaja bili su: vojvoda Sandalj Hranić, vojvoda Vukmir, župan Dragiša Dinjičić, knez Pribić, vojvoda Juraj Vojsalić, pristav dvorski knez Petar Klešić, knez Juraj Dragičević i njihova braća.⁷² Ovaj dokument nije nikakav neobičan pravni akt u odnosu na druge koje su bosanski vladari i ranije izdavali Dubrovčanima.

Kreševo (КРЕШЕВО, Chreseuo)

Današnje Kreševo smješteno je na uskoj uzdolini između brdâ i svoj postanak veže za staru rudarsku tradiciju. Prema utvrđenim tragovima tu su još stari Rimljani eksploatirali srebro, željezo, bakar i drugu rudu.⁷³ U doba Bosanskog Kraljevstva, Kreševo predstavlja značajnu upravnu i privrednu sredinu. Obuhvata srednjovjekovnu utvrdu, rudarsko naselje, trg i carinu u kraljevoj zemlji, gdje je bila i povremena kraljevska rezidencija.⁷⁴ Zapadno od današnjeg Kreševa uzdiže se strmi brijeg na čijem vrhu stoje ostatci srednjovjekovnog utvrđenja, koje je vjerojatno sagrađeno upravo u danima Bosanskog Kraljevstva.⁷⁵ Utvrda je imala oblik nepravilnog izlomljenog trokuta čiji su se kutovi nalazili na sjevernoj, južnoj i zapadnoj strani. Postavljena je na

⁷⁰ Draganović K. 1942. 747-751; Hadžijahić M. 1970. 289-296.

⁷¹ Klaić N. 1976. 470-472; Klaić N. 1994. 111-115.

⁷² Miklosich F. 1858. 316-318; Стојановић Љ. 1929. I/1. 504-509; Anđelić P. 1984. b. 148, 288.

⁷³ Imamović E. 1972. 202.

⁷⁴ Buzuk A. 2003. 105-117; Kurtović E. 2011. 28.

⁷⁵ Basler Đ. 1954. 303; Dumbović V. 1999. 405.

zaravni brežuljka u pravcu istok-zapad, pa je poprimila vrlo izdužen oblik.⁷⁶ Od ostataka utvrde danas se malo toga vidi.

Desanka Kovačević-Kojić smatra da je područje Kreševa inače jedno od najpoznatijih rudarskih središta na području Bosne u XIV. i XV. stoljeću, a prvi put se u izvorima spominje 10. listopada 1381. godine. Ona navodi kako je to zadugo i jedini podatak o Kreševu koji nudi vijesti koje se odnose na kreševske rudokope iz čega se može zaključiti da je tu u to vrijeme rudarska djelatnost već funkcionirala. Shodno tomu, ona u signaturi navodi jedan dokument iz Državnog arhiva u Dubrovniku koji se nalazi unutar serije *Intentiones Cancellariae*.⁷⁷ Ove informacije o Kreševu su se kasnije u historioografskoj produkciji uzimale uglavnom točnim, te se nikad nisu dovodile u sumnju. Međutim, dokument u literaturi nije dobro datiran, u njemu uopće nema govora o rudarstvu, a najvjerojatnije se ni ne odnosi na Kreševo. Teško je objasniti kako je došlo do greške u interpretaciji ovog izvora, ali u samom dokumentu je zapravo evidentirana, 10. studenog 1381. godine, pljačka tkani-
na (dva komada vrijednosti 4 perpera) i jednog luka sa strijelama, koju je izvršio izvjesni Dragoš. Toponim "Ciresniu" koji se u tom dokumentu navodi ne može biti "Cresseuo" (Kreševo).⁷⁸

Prema ovom tumačenju trebalo bi onda odgovoriti na pitanje kada se prvi put spominje ovo mjesto?! Kreševo se inače u dokumentima dubrovačke kancelarije spominje više puta tijekom XV. stoljeća, ali se čini (na osnovu dostupne građe) da je prvi put zabilježeno 16. ožujka 1407. godine. Taj podatak se odnosi na prijevoz 100 tovara soli koji je ugovorio Radoslav Obradović s Vlahom Burmazom Pribačem Nikolićem (ili do Prače, ili do Kreševa ili do Dobruna). Pribač bi za prijevoz trebao dobiti polovicu od prevezene soli. Pored toga on bi dao još dva konja za jahanje i tri konja za tri tovara tkanina koje bi bile dostavljene u jedno od tri gore navedena mjesta ("ad unum ex dictis tribus

⁷⁶ Redžić H. 2009. 136.

⁷⁷ Kovačević D. 1961. 25; Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 39.

⁷⁸ "Bosich Cohostoich coram domino Rectore ser Stephanni de Sorgo et eius curiam conqueritur supra Dragos hominem de zuppam Arachoç Pripřeapris (?) de Ciresniu, dicens quod predicti acceperit mihi de manibus violenter duo brachia panni quem dixit valere yperperos quatuor et unum arcum a sagittis. Testes: Ratcho Lencca, Qualec Stoghinch" (10. XI. 1381), DAD, *Intentiones Cancellariae*, I, fol. 87.

locis“), a za ta tri tovara cijena prijevoza bi bila tri modija soli.⁷⁹ Kreševo se kao mjesto također spominje u jednom dokumentu dubrovačke provenijencije 28. svibnja 1415. godine. Tom prigodom se izvjesni Hranič Mioković obvezao, kako će trojici Dubrovčana (Pribinji Marojeviću, Gojislavu Stančiću i Dobrašinu Veselkoviću) prevesti iz Dubrovnika u Kreševo ili u podgrađe Visokog 130 tovara tkanine i mrčarija (raznih artikala).⁸⁰

Kreševska utvrda je nesumnjivo imala i svoje podgrađe (Sotocresseuo) koje je nastalo kao rezultat dinamičnog razvoja obrta i trgovine. Prema riječima epigrafa Marka Vege podgrađe Kreševa se prvi put spominje 1420. godine.⁸¹ On se tu referira na podatke Nikole Iorge, pri čemu s tim u vezi Iorga bilježi kako Dubrovčani odgovaraju na neka pisma poslana iz “sotto Crisgneuo”, 2. srpnja 1430. godine.⁸² Očigledno, Vego nije dobro datirao podatak, a nije

⁷⁹ “Pribez Nicholich vlach de cathono de Bormaxi facit manifestum quod ipse promittit et se obligat Radoslao Obradouich infra octo dies post festum Pascatis proxime venturos venire Ragusium cum centum equis et ibi caricare in Ragusii dictos centum equos sale quod debeat cum dictis equis portare in uno trium locorum, videlicet, aut in Praza aut in Cresseuo aut in Dobrun ad voluntate dicti Radoslauri et dictus Pribez debet habere medietatem dicti salis, promittens dictus Pribez non relinquere salmas aliqua ocaxione. Et ultra dictos equos ponossii dictus Pribez tenetur concedere dicto Radoslao duos equo sine aliquo naulo, item tenetur dictus Pribez tenetur tres equos bonos et sufficientis pro tribus salmis pannorum ponandorum ad unum ex dictis tribus locis. Et pro qualibet salma pannorum debet habere pro suo naulo tria modia salis cum pacto quod dictus Pribez non possit accipere de Ragusio cum medietatem pro sua parte nixi quoniam Radoslaurus scripsserit Ragusium esse ad locum ubi intendit ire. Renuntiando” (16. III. 1407), DAD, Diversa Cancellariae, XXXVI, fol. 158. Modij (modius) je iznosio 42-43 kilograma. Vidi: Lučić J. 1989. 9.

⁸⁰ “Crainich Miochouich promisit et se solemniter obligavit Pribigne Maroeuich, Goislauo Stancich et Dobrasino Veselchouich presentibus et stipulantibus cum equis centum triginta bonis et sufficientibus portare recto tramite hinc usque in Creseuo vel Subuisochi ad unum dictorum locorum que elegerint dicti mercatortes, mercancias quas sibi dabunt. Et si aliqua gentes armorum superueneiret quod ipse cum comitua sua nullo modo debeant deffere dictas mercancias, scilicet, cum ipsis ire quocumque ipsos duxerint dicti mercatores et custodient bene dictas mercancias quod non accipiatur aliquid furtum. Et hoc ideo quia dicti mercatores promiserunt dare sibi per singulam salma pannorum yperperos tres cum dimidio et pro salma olei et pissium yperperos tres et sal ad medietate. Renuntiantes” (28. V. 1415), DAD, Diversa Cancellariae, XL, fol. 170v. Vidi: Kovačević D. 1961. 62. bilj. 116; Anđelić P. 1984. b. 145; Kurtović E. 2014. 272. bilj. 981.

⁸¹ Vego M. 1957. 64.

⁸² “Le 7 juillet, Raguse répond aux lettres de Resti, datées du 2, ‘sotto Crisgneuo’”. Vidi: Iorga N. 1899. II. 269.

prepoznao ni to da se isti zapravo ne odnosi na Kreševo. Dakle, ovo mjesto “sotto Crisgneuo” se ne odnosi na kreševsko podgrađe, jer je dubrovačka kancelarija toponim Kreševo uvijek bilježila kao “Creseuo, Cresseuo, Chreseuo”. U tom smislu može se zaključiti da se u ovo vrijeme u Bosni očito spominje (u dubrovačkim knjigama) još neko mjesto koje ima sličan naziv Kreševu.

Čini se da je podgrađe Kreševa prvi put zabilježeno u jednoj tužbi koja je sačuvana u dubrovačkim knjigama. Tom prigodom je 1. svibnja 1432. Živko Miletić optužio dvojicu braće, Kozoja i Radovana Kristića za pljačku srebra izvršenu u podgrađu Kreševa. Navodno je Živko kod braće ostavio srebro u bisagama, težine 20 libara i 8 unča, koje su mu otuđili.⁸³ U jednom dubrovačkom dokumentu je 16. prosinca 1433. evidentirano kako Dubrovčani traže od vojvode Sandalja da zaštiti njihove trgovce u Kreševu.⁸⁴ Samo na osnovi ovog izvora ne može se pouzdano tvrditi od koga im je konkretno bila nužna zaštita. Što se tiče podgrađa Kreševa, ono se ponovo spominje u jednoj ispravi 12. kolovoza 1434. koju je uputio vojvoda Juraj Vojsalić vlasteoskoj porodici Jurjevićima.⁸⁵ Podatci dubrovačkog Velikog vijeća, 13. kolovoza 1435. bilježe kako Dubrovnik potražuje od Srebrenice izvjesni povrat poreza zbog toga što se grad nalazi u Bosni. Navodno u ostalim bosanskim mjestima kao što su podgrađe Visokog, Deževice, Fojnica i Kreševo trgovci nisu morali plaća-

⁸³ “Ziuchus Millethich coram domino Rectore ser Alouisio de Goze conqueritur supra Chozoe et Radoanum fratres Cristich habitantes in Sotocresseuo. Eo quia dum ipse Ziuchus posuisset in camera habitationes dictorum fratrum libras viginti argenti et onzias VIII in ligaciis eius duabus positas in duobis bisaciis, quod argentum dictus Ziuchus posuit in dicta camera de sciencia Radoani suprascripti, dum Chozoe et Radoanus acceperunt dictum argentum extra dictas bissacias, quod argentum dicitur ipsi fratres se non habuisse” (01. V. 1432), DAD, Lamenta de foris, IX, fol. 42. Libra (litra) ima 327,932 grama, a sastoji se od 12 unča (1 unča = 27,328 grama) ili 72 aksađa (1 aksađ = 4,55 grama), pri čemu se jedna unča sastoji od šest aksađa. Vidi: Пешетар М. 1924. I. 75-76, 107. Povjesničar Esad Kurtović je detaljno prezentirao ovaj slučaj u: Kurtović E. 2011. 29.

⁸⁴ “Prima pars est de dando libertatem domino Rectore et suo minori consilio recomendadi voivode Sandagl et aliis quibus erit necesse mercatores nostros qui stant in Creseuo, prout ipsi domino rectori et consilli suo videbitur” (16. XII. 1433), DAD, Consilium Rogatorum, V, fol. 180. Vidi: Živković P. 1981. 168.

⁸⁵ “Ва име вдыца и сина и дсха света амен. ми воевода Юри, милостью божиимъ воевода долнихъ краи и веѣе (...) да дчинисмо милость нашъ братьи нашои много лѣвими, воеводи Павлъ и кнезъ Николи и кнезъ Влаткѣ Юрьевичемъ (...) и на чедихъ ихъ писанъ подъ Крешевомъ двѣгста мисеца .ви. дань, лита господна”. Vidi: Miklosich F. 1858. 377-379; Dumbović V. 1975. 82.

ti carinu.⁸⁶ Bilješke iste institucije 18. siječnja 1442. upućuju na zaključak da je bosansko srebro za Dubrovčane postalo preskupo. Da bi spriječili kralja u uvođenju novih privrednih mjera oko srebra, pribjegavali su raznim represijama. Svojim trgovcima su zabranili izvoz ovog plemenitog metala iz svih krajeva Bosne, a posebno iz četiri kraljeva rudnika: Deževica, Fojnice, Kreševa i Dusine. U slučaju da netko prekrši ovu zabranu, bile su predviđene veoma oštre kazne, oduzimanje čak 20% od posjedovanog srebra.⁸⁷

Sljedeći dokument je 3. rujna 1444. u Kreševu dao sastaviti bosanski kralj Stjepan Tomaš, u kojem je Kreševo spomenuto kao kraljevski grad gdje su stigli dubrovački poslanici Nikola Žurgović i Marin Rastić.⁸⁸ Tom prigodom kralj je Dubrovčanima potvrdio njihova ranija trgovačka prava u Bosni. Milorad Pribetić podigao je 1. srpnja 1445. tužbu u Dubrovniku protiv Radoja Kozoja, kreševskog kneza. Pribetić je dao izvjesnom Radosavu valturku (topioničaru) novac za 6 libara srebra i dok je Radosav nosio srebro i jednu peču više (peča je komad izlivenog srebra ili bilo koje druge rude) da plati carinu knezu Radoju Kozaju, ovaj mu je srebro oduzeo navodeći da se tu radi o kraljevom srebru.⁸⁹

⁸⁶ “Raguse ordonne de novells réclamations contre la douane de Srebreniča: cette ville est, en fin de compte, ‘in Bosna et alli confini de Bosna, et tute le terreet mercadi de Bosna li circumvicini, tanto chia fosse per ruda, quanto chi non, come sono Soto Visochi, Desevize, Coyniza, Cressevo et più altri luogi, tutti sono liberi et franchi et senza tal dohane”. Vidi: Iorga N. 1899. II. 329.

⁸⁷ “Per proveder sopra il comprar degli argenti in Bossina secondo l’ intenzione de Pregati e secondo la parte sopra dicio presa per beneficio di Ragusa e dei mercanti che tutto l’ argentoche da mo in avanti dai Ragusei o quelli che per Ragusei s’ apellano sara comprato o acquistato in Desevizza in Chvoinizza, Cressevo, Dusina et cadauni altri luoghi del Regname di Bossina non possa esser condotto ne portato da essi Ragusei ne chi per Raguseo s’ apella in alcun altro luogo che in Ragusa sotto pena d’ ippi XX per cento a colui che contrafara, della qual pena la meta sia del commune e l’ altro meta sia dell’ accusatore se accusator sara per il quale s’ abbia la verita, et ciascheduno posse accusare”. Vidi: Пуцић М. 1862. II. 163; Živković P. 1981. 193.

⁸⁸ “(...) и тогда придоше въ славному двору королевства ми в Крешеву племенити мѣжие славниѣга града Дѣрвоуника властеле и поклисарие Никола Жѣпъговийъ и Маринъ Растийъ с почтеними дарьми и частьми шть реченога града Дѣрвоуника (...) много ѡмилено просише за всакоие ѡвите и законе и словодьщине реченога града Дѣрвоуника, кое сѣ имали ѡ записихъ и ѡ повелэхъ с ртьченими нашими родителями и прародителии”. Vidi: Miklosich F. 1858. 427-429; Ђоровић В. 1940. 472; Lovrenović D. 2012. 91.

⁸⁹ “Milorat Pribetich coram domino Rectore ser Jacobo de Gregorio fecit lamentum supra Radoe Chozoe comitem de Chreseuo dicens quod ipse Milorat dederat Radisauo ualturcho denarios pro libris VI argenti et dum dictus Radosauus portaret sibi libras VI argenti et de pluri unam peciam pro soluendo dohanam dicto Radoe Chozoe, ipse Chozoe per uim accepit

U oporuci dubrovačkog trgovca Radića Mišetića, koji je preminuo u Fojnici, evidentirano je 19. lipnja 1449. u podgrađu Kreševa postojanje leprozorijuma, skloništa za gubavce.⁹⁰ Ćiro Truhelka je svojedobno pisao kako se Kreševo spominje i u sudbonosnim danima, u vrijeme osmanske okupacije Bosanskog Kraljevstva, kada su Dubrovčani kraljevom stricu Radiću Kristiću pružili pomoć za obranu grada, tako što su mu 29. svibnja 1463. prodali 200 libara topovskog praha.⁹¹ Međutim, i na ovom mjestu izvor se odnosi na toponim “Cresgneuo”, što ne može biti Kreševo. Hazim Šabanović je oko ovog pitanja iznio vrlo prihvatljiv stav tj. da se toponimi “Crisgneuo i Cresgneuo” ne odnose na Kreševo nego na Črešnjevo kod Konjica.⁹² U ovom smislu čini se da bi i ono mjesto “Ciresniuo”, spomenuto 1381. godine, zapravo moglo odgovarati Črešnjevju.

Tuhelj (Tuchegl, Tuhaglia)

Ruševine grada Tuhelja leže na brdu iznad Bijeke rijeke, oko tri kilometra sjeverno od Tarčina. Tuheljom se naziva i čitav kanjon Bijeke rijeke (od Tarčina do sastavka s Crnom rijekom).⁹³ Još je dubrovački benediktinac Mavro Orbini, vjerojatno s nekom osnovom u svom djelu “Kraljevstvo Slavena” tiskanom 1601. godine, zabilježio da se župa Luka nalazi u Bosni u blizini grada Tuhelja.⁹⁴ Nekoliko godina poslije, Tuhelj je spomenuo njegov sugrađanin i suvre-

sibi totum id argentum dicens quod ipsum argentum erat regis et noluit quod ipse Radosauus daret ipsi Milorat ipsum suum argentum quod volebat sibi dare. Quare cum ita sit peccit de remedio oportuno sibi subuerti” (01. VII. 1445), DAD, Lamenta de foris, XIX, fol. 120. Vidi: Kovačević D. 1961. 156; Kurtović E. 2011. 41.

⁹⁰ U oporuci Dubrovčanina Radića Mišetića se osim u podgrađu Kreševa bilježe leprozoriji u Fojnici, Visokom i Jajcu. “Hoc est testamentum Radiz Missetich defuncti in Quoyniza (...) Item lasso alli poveri zoe lebrosi in Quoyniza, et in climo et a Vissochi et sotto Cresseuo et a Jaiza a chadauno de questi cinque luoghi nominati a deti poveri a duc. 3, val in summa duc. 15” (19. VI. 1449), DAD, Testamenta Notariae, XIV, fol. 123v-124. Pojedini povjesničari ovu oporuku datiraju u mjesec srpanj, iako je iz iste jasno da se tu radi o lipnju. Vidi: Ćirković S. i Kovačević-Kojić D. 1970. 97.

⁹¹ “Prima pars est concedendo de puluere bombarde comiti Radiz Christich, barbano majestatis regis Bosne, qui est in Cresgneuo. Prima pars est concedendo sibi libras ducentas. Prima pars est concedendo sibi dictum puluerem venditum”. Vidi: Truhelka Ć. 1910. 14.

⁹² Šabanović H. 1959. 121-122; Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 114. билj. 21.

⁹³ Anđelić P. 1982. 53.

⁹⁴ Mavro Orbini je na tom mjestu kao izvor uporabio “Ljetopis popa Dukljanina” i iskoristio sljedeću rečenicu: “Cresimirus autem frater eius, cum avunculo pugnates, praedaverunt

menik, kroničar Jakov Lukarević.⁹⁵ Da je Tuhelj bio tema i pjesnika potvrđuje činjenica prema kojoj Andrija Kačić-Miošić 1801. spominje Tuhelj između Kreševa i Konjica, što se upravo odnosi na ovo mjesto.⁹⁶

U blizini nekadašnjeg grada danas se doista nalazi selo Luka, stoga je moguće da je Orbini imao pravo.⁹⁷ Analizirajući njegove navode oko Tuhelja dolazi se do dileme kada je riječ o dataciji gradnje utvrde. U svakom slučaju, moguće je da je ona najstarija na području župe Lepenice. Njene ruševine je ukratko opisao i arheolog Vaclav Radimsky, iz čega je uočljivo da su se još 90-ih godina XIX. stoljeća zvale Tuheljgrad.⁹⁸ U neposrednoj blizini tog mjesta nema prostora za smještaj podgrađa, trgovišta ili varoši, a bliža okolina je strma i neprikladna za nastanjivanje. Kada se posmatra geografski izgled okoline, dolazi se do zaključka da je gradu gravitiralo područje oko današnjeg Tarčina. Nije isključeno da je naselje Smučka kraj Tarčina u stvari bilo podgrađe Tuhelja. Naime, to naselje, koje i danas postoji pod istim imenom, spominje se 1428. kao "Smučicha".⁹⁹ Marko Vego bilježi kako su u to mjesto dolazili dubrovački trgovci da bi razmjenjivali robu te da je u njemu bilo odmaralište karavana,¹⁰⁰ ali o ovome nije nađena potvrda u izvorima. O srednjovjekovnom naselju u blizini današnjeg Tarčina govori i nekropola stećaka na lokalitetu Borku.¹⁰¹ S tog područja se račvao glavni trgovački put koji je dolazio iz Dubrovnika i Huma u Kreševo i Lepenicu.

Uscople et Luca et Pleva". Vidi: Mošin V. 1950. 73. Orbinijev tekst na koji je u komentaru sa strane nadodao da se župa Luka nalazi kod grada Tuhelja u Bosni glasi: "Ma Crescimir altro suo fratello, andò in còpagnia del suo zio fratello della sua madre, & faccheggiarono Vscople, Luca, & Preua (...) Luca e' in Bosna apresso la citta di Tuhaglia". u: Orbini M. 1601. 218.

⁹⁵ "Tuchegl citta di Bosna". Vidi: Luccari G. 1605. 20.

⁹⁶ "I rečeni graad Tuhegl (...) visce Smùzke megju Krescevom, i Kogniczem blizu Czarkve Padigmanske". Vidi: Kačić-Miošić A. 1801. 148; Рыварац И. 1890. 267.

⁹⁷ Filipović S. M. 1963. 20.

⁹⁸ Radimsky V. 1891. 53-54; Lovrenović D. 2004. 195.

⁹⁹ "Raguse proteste aussi contre l'accroissement des droits 'a Smuçicha et a Cognič" Vidi: Iorga N. 1899. II. 241.

¹⁰⁰ Vego M. 1957. 156.

¹⁰¹ Bešlagić Š. 1971. 172; Mutapčić S. 1988. III. 39.

Crkve

Na prostoru nekadašnje župe Lepenice danas ne postoji nijedna sačuvana crkva iz tog doba. Nema čak ni materijalnih ostataka koji bi takvu građevinu ubicirali na konkretnu lokaciju. Možda se ruševine crkava kriju pod zemljom ili su se zbog slabog kvaliteta građevinskog materijala njihovi ostatci potpuno izgubili. Kako god, na ovome mjestu bit će prezentirana određena saznanja o izvjesnim sakralnim objektima župe Lepenica u onoj mjeri koliko to bude dozvoljavala izvorna građa.

Rotilj (Rocil)

Jedini zabilježeni povijesni podatak o srednjovjekovnoj crkvi u Lepenici nalazi se u već spomenutoj ispravi ugarskog kralja Bele IV. Arpadovića iz 1244. godine. U tom dokumentu ugarski kralj potvrđuje bosanskom biskupu posjed “Item in supra Lepenicha Rocil, ubi est ecclesia sancti Michaelis”.¹⁰² U povijesnoj struci nije bilo spora oko toga da je Rocil iz dokumenta isto što i današnje selo Rotilj kod Kiseljaka. Ipak, još nisu vršena arheološka iskopavanja čiji bi rezultat eventualno potkrijepio takvu tvrdnju, da se u Rotilju doista nalaze tragovi crkve sv. Mihovila i spomenutog biskupskog posjeda, a samim tim i teoriju da su Rocil i Rotilj jedno te isto mjesto.

Današnje selo Rotilj nalazi se u neposrednoj blizini sela Borine. Zanimljivo je konstatirati postojanje stolne hiže u Buhorini gdje je boravio djed Mirohna. On je 20-ih godina XV. stoljeća rukovodio crkvenim poslovima, što se da zaključiti iz njegove isprave sačinjene 1427. u tom mjestu.¹⁰³ Ubikacija Buhorine još uvijek nije u potpunosti razriješena iako Pavao Anđelić smatra da je ona istovjetna s Borinom kod Kiseljaka. Tu tvrdnju temelji na morfološkoj sličnosti naziva (Borina-Buhorina) i osmanskim podacima, prema kojima se današnje selo Borina spominje kao Bohorina.¹⁰⁴ Teorija da su Buhorina i Bohorina isto mjesto nije potpuno pouzdana, ali ako bi se i prihvatila, treba napomenuti i to kako su Rotilj i Borina dvije lokacije koje se danas nalaze unutar svega nekoliko stotina metara, tako da se možda u srednjem vijeku

¹⁰² Theiner A. 1863. I. 298.

¹⁰³ “In Nomine Patris, & Filli, & Sancti Spiritus: Dicit D. Abbas Mirohna (...) scriptum Buhorinae Natiuitatis Christi millesimo quadringsesimo vigesimo septimo”. Vidi: Kercselich B. A. 1770. 258; Šidak J. 1965. 282-297; Čošković P. 2005. 406.

¹⁰⁴ Šabanović H. 1963. 197-198; Anđelić P. 1971. 360; Hadžijahić M. 1974. 470.

obje odnose na jedno te isto mjesto koje je onodobno bilo nekakvo područno vjersko središte.

Podastinje

Podastinje je naselje u općini Kiseljak, koje se nalazi sjeverno od grada. O crkvi u Podastinju, osim toponima Crkvina, govori i vrlo živo narodno predanje o kojemu je nešto zabilježio Pavao Anđelić. Crkva je navodno stajala na samome vrhu stijene na ruševinama stare ilirske gradine i kasnoantičkog refugija. Bila je posvećena sv. Luciji, a u njoj je navodno bio pokopan i jedan biskup.¹⁰⁵ Međutim, sve je to zapravo legenda koja je nastala zbog izvjesne ploče koja se pripisuje tom biskupu i natpisu o crkvi sv. Lucije.¹⁰⁶ Činjenica je da o postojanju crkve na ovome mjestu arheolozi tijekom XX. stoljeća nisu našli nikakve dokaze, a arheolog Đuro Basler je prvi prepoznao o čemu se tu zapravo radi. Naime, ta ploča je rimska nadgrobna stela (koju je opisao arheolog Karl Patch, 1894.) na kojoj je zabilježeno: “C*MANLIVS C*L HONESIMVS ANN*L H*S*E.”¹⁰⁷ Dakle, Gaj Manlije Honesimo, a u nastavku ANN*L predstavlja godinu smrti, a H*S*E (hic situs est) ovdje leži. Budući da je stela stajala na vidnom mjestu, stanovnici Podastinja su zadnja slova sa stele (L H*S*E) protumačili kao “Luce”.¹⁰⁸ Tako je i nastala legenda o crkvi sv. Lucije, a može se samo nagađati da se to desilo u osmanskome razdoblju kada je katoličko stanovništvo u srednjoj Bosni nastojalo da sačuva svoj vjerski identitet.¹⁰⁹

Donja Lepenica

Narednih nekoliko crkava nalazilo se na različitim lokacijama, stoga su na ovom mjestu generalno ubicirane na područje Donje Lepenice, kako se i zvala čitava oblast unutar župe u srednjem vijeku. Ime jedne livade na sjevero-

¹⁰⁵ Anđelić P. 1982. 55.

¹⁰⁶ “Ploču je navodno 80-ih godina XIX. st. nekuda po noći odvuкао austrijski natporučnik Dumičić. Nadalje kazuje pobožni narod, da je sutradan nadošlo vrijeme, koje im je pobilo usjeve, a starac, koji je s Dumičićem ploču otkopao i odvuкао, je sutradan preminuo od kapi”. Vidi: Mandić M. 1925. 64.

¹⁰⁷ Patch K. 1894. 344.

¹⁰⁸ Basler Đ. 1954. 302; Zanimljivo je spomenuti da postoji Crkvina sv. Lucije i kod Bosanske Krupe. Vidi: Raunig B. 1988. II. 17.

¹⁰⁹ Drmač M. 2011. b. 3.

zapadnom dijelu sela Paleža glasi Kaludre. Korijen riječi upućuje na neki stari manastir ili manastirski posjed, mada arheološki tragovi na tom prostoru nisu pronađeni. Živa i raširena predaja kaže da je u selu Donjim Draževićima nekada stajala crkva posvećena sv. Ivi. Navodno se nalazila na prapovijesnom tumulu, kraj današnje osnovne škole. Pavao Anđelić bilježi da se u Han-Ploči nekada nalazila pravoslavna crkva. Osim toponima, nejasne tradicije i određenih drugih karakterističnih okolnosti (nekropola sa stećcima, staro naselje) nema nikakvih naročitih podataka o nekadašnjoj crkvi na Ocrkavki u Homolju.¹¹⁰

Ostružnica

Prvi osnutak samostana i crkve u fojničkom kraju trebalo bi tražiti upravo u vrijeme kada su u fojničkom kraju rudu kopali Dubrovčani i Sasi koji su uglavnom bili katolici.¹¹¹ Prvenstveno zahvaljujući njima, prema predaji, u Ostružnici bila je sagrađena crkva sv. Katarine,¹¹² o čijem onodobnom postojanju nema drugih izvora. S obzirom na takvu činjenicu ne može se dublje zalaziti u teoriju oko ovog objekta, izuzev toga kako se ona kao i nijedna druga crkva ovog područja nije sačuvala u osmanskome razdoblju. Zanimljivo je spomenuti i to da su prije 1463. u ovom području rudari dio od iskopane rude davali Crkvi. Dobivenu rudu fratri su potom prodavali, da bi nabavili potrebštine za sebe i svoju braću. Između ostalih, to je bila praksa i ostružničkih rudara.¹¹³

Fojnica

Lokacija na kojoj se nalazila srednjovjekovna crkva sv. Marije se mijenjala. O njenom premještanju govori nam jedno zanimljivo narodno predanje, koje je zabilježeno u Fojnici, a ono glasi: "Najprije je crkva bila nasred Fojnice, na mjestu gdje je sada glavna čaršijska džamija. Kada su Turci došli, prenesena je na 'Crkovišće', kod raskrižja putova koji idu u sela Tješilo i Prokos, gdje je sada

¹¹⁰ Anđelić P. 1963. a. 177-178.

¹¹¹ Kovačević-Kojić D. 1995. 38; Lovrenović D. 1999. 177.

¹¹² "Usred ovog polja stoji ostruška džamija, po svoj prilici sagrađena na ruševinama kršćanske crkve, jer se pripovjeda, da je tu u blizini, kraj same današnje ceste stajala crkva sv. Katarine". Vidi: Batinić V. M. 1913. 13.

¹¹³ Mikolji V. 1969. 42.

muslimansko groblje”.¹¹⁴ Ono što je mnogo pouzdanije je činjenica da je poslije rušenja samostana i crkve sv. Marije 1520/21. godine, novi sakralni kompleks preseljen na današnje mjesto, pod brdom Križ.¹¹⁵ Nostalgični pristup proučavanju rane crkvene povijesti fojničkog kraja, fratra Mije Batinića, smješta gradnju prvog samostana u XIV. stoljeća,¹¹⁶ ali on svoju tvrdnju nije adekvatno potkrijepio izvorima. Prema riječima Desanke Kovačević-Kojić, taj srušeni samostan bio je podignut tek u prvoj polovici XV. stoljeća. Na ovom mjestu je najbolje osvrnuti se na izvore, od kojih je referentan popis kustodija i samostana Bosanske vikarije, od strane pape Bartolomeja Pizanskog iz kojeg se da zaključiti kako u periodu do 1385.-1390. nije bilo fojničkog samostana.¹¹⁷ Da je postojao on bi ga u svom popisu nesumnjivo spomenuo. Prema pismu generala franjevačkog reda Vilima Kazalijskog upućenog bosanskom vikaru Ivanu zvanom Prozobu (gvardijanu Deževica i Fojnice), prilično je izvjesno da je samostan postojao 1435. godine.¹¹⁸ Na osnovi ovih podataka nije teško zaključiti kako su fojnička crkva i samostan sagrađeni na koncu XIV. ili početkom XV. stoljeća.

Kreševo

Talijanski isusovac Daniel Farlati je u XVIII. stoljeću zabilježio određene podatke koji se prema njegovim riječima odnose na Kreševo. On navodi kako je 1141. Kreševo bilo bogata i napučena varoš u kojoj je stolovao bosanski biskup Vladislav. U tekstu se dalje spominju još tri biskupa koji su ovdje nakon Vladislava službovali, a to su bili: Milovan, Radigost i Daniel.¹¹⁹ Prema riječi-

¹¹⁴ Palavestra V. 1973. 109.

¹¹⁵ Na osnovu jednog osmanlijskog dokumenta iz 1527. pouzdano se zna kako je fojničkim rudarima dozvoljeno da mogu ponovno podići crkvu, koja je bila porušena “prije šest ili sedam godina”, tj. 1520/21. godine. Vidi: Batinić V. M. 1885. 78-79; Batinić V. M. 1913. 21; Kovačević-Kojić D. 1987. a. 52.

¹¹⁶ Batinić V. M. 1913. 20.

¹¹⁷ “Custodia Bosnae habet locum Curiae Bani; Sancti Nicolai; locum Lascrovae(n) et locum Plumbi”. Vidi: Pisa de B. 1906. 555; Kovačević-Kojić D. 1995. 34; Zirdum A. 2005. 513.

¹¹⁸ “Item litteras et gracias concessas fratri Joanni, Prozob dicto, de gwardiania duorum locorum, scilicet Dezewyza et Howoiza”. Vidi: Fermendžin E. 1892. 149-150.

¹¹⁹ “Sedem episcopalem (Vladislaus), ut reperio in adversis Mss. Riceputi, apud Kresceum constituit, in urbe Verbasio et Bosnae amnibus fere intermedia, quae tune numero tectorum et incolarum frequentia, copiaque divitiarum florebat”. Vidi: Farlati D. 1769. IV. 43; Strukić I. 1899. 9. bilj. 1.

ma kreševskog fratra Ignacija Strukića, upravo su u Danijelovo vrijeme ojačali patareni, koji su se okrenuli protiv katolika u Bosni i tom prigodom srušili biskupsku crkvu i dvor, ubili biskupa i svećenike, a kreševsku varoš spalili i razorili.¹²⁰ Povjesničar Ferdo Šišić je ustanovio da se u ovom slučaju radi o pogrešci, te da se priča o ovim biskupima ni u kojem slučaju ne može vezati za Kreševo.¹²¹ On je tu doista bio u pravu, ali svoju kritiku nije uspio najjasnije argumentirati i prezentirati. Pomutnja je nastala u onom momentu kada je Farlati ove biskupe povezo s Kreševom. Kako se čini, on je zapravo otišao u stranputicu čitajući riječi Jakova Lukarevića koji je u XVII. stoljeću zabilježio kako je bosanski biskup Milovan 1153. stolovao u Kreševcu/Kruševcu u Bosni kao sufragana dubrovačkom nadbiskupu.¹²² Očito je Farlati ovo mjesto pretpostavkom povezo s Kreševom kao što je i ostale bosanske biskupe (Vladislava, Radogosta i Danijela) tog razdoblja, o kojima je našao podatke koje su zabilježili Mavro Orbini i kroničar Andrija Zmajević, vezao za istu lokaciju.¹²³ Ova krivudava putanja kojom je hodio Farlati napravila je štetu i u kasnije nastalim historiografskim štivima jer se nerijetko pisalo kako se Kreševo prvi put spominje 1141. godine, što je potpuno netočno. Prema tome, nameće se pitanje, gdje je onda to mjesto u kojemu su u XII. stoljeću stolovali bosanski biskupi?! Čini se da bi taj Kreševac/Kruševac mogao biti isti onaj srednjovjekovni grad, koji se nalazi na obroncima planine Pogorelice između Fojnice i Konjica o kojemu je svojedobno određene podatke zabilježio Pavao Anđelić.¹²⁴ Čak je o tom gradu i u usmenom predanju ostala sačuvana priča, kako je on postojao u vrijeme dok su još u Bosni vladali banovi.¹²⁵ Iz svega ovoga može se zaključiti

¹²⁰ Strukić I. 1899. 10; Buzuk A. 2003. 106.

¹²¹ Šišić F. 1903. 329-330.

¹²² "Dopò questo Barich Bano di Bosna, tenuta in alcune occorrenze la parte di Milovan Vescouo di Kresceuz suffraganeo dell' Arciuescio di Rausa". Vidi: Luccari G. 1605. 19. U komentaru sa strane je zabilježeno "Milouan Vescouo di Krusceuz". Luccari G. 1605. 19; Farlati D. 1769. IV. 44.

¹²³ "1141. confirmato ad Adrea Luchese Archiuescouo di Rausa, nel qual tempo era Vescouo (...) in Bosna Vuladislauo". Vidi: Orbini M. 1601. 247; "Onde l' anno 1171. venèdo à Rausa Radogost Vescouo di Bosna". Vidi: Orbini M. 1601.350; "1201. Дано, босански бискуп, који је с великом части примио у своју државу неке полувјерце прогнане из Сплита и Трогира". Vidi: Змајевић А. 1996. II. 308; Farlati D. 1769. IV. 43-46.

¹²⁴ Anđelić P. 1958. 214-216.

¹²⁵ Palavestra V. 1973. 147.

da o kreševskom samostanu u ovo doba još nema ni govora. Kreševski fratar Stjepan Buljan primjerice bilježi kako se ne zna kada i od koga je samostan sagrađen, ali se pouzdano zna da je to bilo u XIII. stoljeću. Dalje navodi kako je objekat bio posebna ljubav posljednje bosanske kraljice Katarine i kako su ga Turci spalili 1463. godine.¹²⁶ Ova melankolična priča također nema uporište u povijesnim izvorima, osim činjenice da su Osmanlije uništile samostan. Sve u svemu, bit će da je kreševski samostan sagrađen u vrijeme kad i fojnički.¹²⁷

Stećci

Prostor srednjovjekovne župe Lepenice spada među bogatije dijelove Bosne i Hercegovine kada je riječ o brojnosti stećaka. Povjesničar Dubravko Lovrenović tvrdi kako područje središnje Bosne s ukupno 4.758 evidentiranih stećaka predstavlja jednu od najreprezentativnijih oblasti srednjeg vijeka.¹²⁸ Ovaj podatak ne može biti apsolutno relevantan i konstantan, zbog toga što gotovo svakodnevno vrebava opasnost da se negdje može oštetiti ili uništiti pokoji stećak. Ipak, ako se i ugrubo prihvati ovakva informacija, opće brojno stanje navedenog područja je više nego zadovoljavajuće u odnosu na pojedine druge predjele u kojima se nalaze stećci. Župa Lepenica spada u zapadno područje središnje Bosne (Kiseljak, Kreševo i Fojnica) i prema istraživanju Pavla Anđelića u tom kraju se koncem 50-ih godina XX. stoljeća nalazilo 35 nekropola s oko 700 stećaka.¹²⁹ Međutim, treba naglasiti i to da Anđelić u ovom slučaju nije obuhvatio sve nekropole. Ovaj broj od 700 stećaka se odnosi uglavnom na kiseljačku općinu, a u sastavu župe bili su i Fojnica i Kreševo. U ove dvije općine je nešto kasnije evidentirano još blizu 200 nadgrobnika, tako da bi ih prema općim stručnim evidencijama na ovom području trebalo biti do 900.¹³⁰ Unatoč ovim podacima, ne treba zanemariti činjenicu da su oni rezultat istraživanja koja su vršena relativno davno. U tom smislu ovi podatci danas nisu pouzdani, jer je veliki broj nekropola otada oštećen i uništen, dok mnogi

¹²⁶ Buljan S. 1997. 12.

¹²⁷ Kovačević-Kojić D. 1987. a. 52.

¹²⁸ Lovrenović D. 2010. 256.

¹²⁹ Anđelić P. 1963. a. 178-183.

¹³⁰ Pavao Anđelić je svojedobno evidentirao oko 700 nadgrobnika u općini Kiseljak, dok ih je na području Fojnice i Kreševa bilo još gotovo 200 komada. Vidi: Bešlagić Š. 1967. 44-45.

stećci ovog kraja nikad nisu niti bili evidentirani u stručnoj literaturi. Dok se god ne sačini detaljno i novo prebrojavanje nadgrobnika, teško će se znati precizan broj spomenika u župi Lepenici, iako bi on mogao biti između 600 i 800. Neke od ovih nekropola su posjećene dok je nastajao ovaj rad i razmatrano je njihovo opće stanje na licu mjesta, pa je potrebno reći nešto više o tome.

Kiseljak

Preko puta Osnovne škole “Kiseljak” u Kiseljaku (kod Partizanskog groblja), nalazi se velika srednjovjekovna nekropola stećaka, koja je u literaturi evidentirana pod jednostavnim nazivom “Kiseljak”.¹³¹ Izgleda da je arheolog Vejsil Ćurčić prvi zabilježio izvjesne podatke o ovom groblju još 1944. godine, ukazujući na jedan ukrašeni stećak sa motivom nadžaka.¹³² U toj tvrdnji ga je uspješno demantovao Đuro Basler s obrazloženjem kako su to oružje u naše krajeve donijele tek Osmanlije, te da njegove prve prikaze susrećemo zapravo na nišanima.¹³³ Pavao Anđelić je u svojim studijama prvi ukazivao na značaj ovog groblja. Svojedobno je navodio kako na tom lokalitetu ima lijepih primjeraka sarkofaga, sanduka i ploča, od kojih su dva stećka ornamentirana motivima djedovskog štapa i svastike.¹³⁴ Povjesničar kulturnih spomenika Šefik Bešlagić je, također, bez imalo sumnje, bio na ovom lokalitetu i u svojoj studiji “Stećci centralne Bosne” iznio rezultate tog terenskog istraživanja. Zabilježio je kako nekropola ima 99 stećaka, od čega 6 u obliku sljemenjaka, 88 u obliku sanduka i 5 u obliku ploča. Tada je procijenio da su spomenici uglavnom dobro obrađeni, ali djelomično oštećeni i u zemlju utonuli. Orijentirani su prema pravcu zapad-istok, osim 18 primjeraka koji leže prema pravcu sjever-jug. Inače su svrstani u nizove okomito na glavni pravac orijentacije. Bešlagić je za razliku od Anđelića uočio pet ornamentiranih stećaka, a osim već spomenuta dva motiva tu su predstave čaše, štita i kruga-sunca. Spomenuti motiv djedovskog štapa Bešlagić zapravo prepoznaje kao čekić,¹³⁵ prema čemu se razvija i pretpostavka oko toga

¹³¹ Miletić N. 1988. b. III. 22.

¹³² Nadžak je vrsta oružja koju bi ratnik koristio za probijanje protivnikovog oklopa ili kacige. Vidi: Ćurčić V. 1944. 79.

¹³³ Basler Đ. 1954. 305.

¹³⁴ Anđelić P. 1963. a. 179, 183.

¹³⁵ Bešlagić Š. 1967. 38-40.

da li je ispod nadgrobnika pokopano svešteno lice ili klesar stećaka.¹³⁶ Ovaj lokalitet danas u velikoj mjeri odaje drukčiji opći dojam od onog koji opisuje literatura. Prema ponavljanim prebrojavanjima, utvrđeno je da se na nekropoli nalazi oko 70 stećaka, rađenih uglavnom od krečnjaka i konglomerata. Tu je odmah jasno da na lokalitetu nedostaje oko 30% nadgrobnika u odnosu na ranije razdoblje. Očito je jedan dio stećaka uništen zbog okolne infrastrukture i puta koji je probijen kroz samu nekropolu. Veći dio spomenika je utonuo u zemlju, pa se neki vide samo djelomično. Nekropola je jedna od najvećih na području srednjovjekovne župe Lepenice, a čini se i najveća u današnjoj općini Kiseljak. Što se tiče ornamentiranih nadgrobnika, izgleda da su danas ostala tri od nekadašnjih pet primjeraka. To su oni s motivom djedovskog štapa, štita i kruga-sunca. Druga dva ukrašena spomenika više uopće nisu na lokalitetu.

Podastinje

Njegovo područje je višeslojni lokalitet, bogat materijalnim ostacima, među kojima stećci nisu bili izostavljeni. Na terenu vidno dominira kraška gruda koju narod naziva Crkvina. Na njenim strmim padinama, u pravcu potoka Paroš i zaseoka Ukućevci, vidljive su impozantne količine prapovijesne gradinske keramike, karakteristične za srednje brončano doba.¹³⁷ Crkvina se sastoji od prapovijesne gradine, rimskog i kasnoantičkog refugija i srednjovjekovne nekropole.¹³⁸ Na samoj lokaciji nalazi se skupina od deset stećaka, među kojima je, kako govori tradicija, i tzv. biskupov grob, zatim i ploča koja se smatra pragom srednjovjekovne crkve.¹³⁹ Na prijevoju koji Crkvinu veže s ostalim brdskim masivom nalazi se "Grčko groblje" koje se sastoji iz više dijelova i ima najmanje 75 stećaka.¹⁴⁰ Prva skupina je na njivi obitelji Vučić. Tu je sačuvano oko 25 stećaka u obliku sanduka i sarkofaga, orjentiranih od zapada prema istoku, a jedan stećak je ukrašen motivom krsta.¹⁴¹ Druga skupina, nedaleko od

¹³⁶ Bešlagić Š. 1982. 242, 249.

¹³⁷ Anđelić P. 1963. a. 156.

¹³⁸ Basler Đ. 1988. III. 16.

¹³⁹ Anđelić P. 1963. a. 177.

¹⁴⁰ Nekropole stećaka su u narodnom predanju ostale poznate kao grčka, kaurška i vlaška groblja. Vidi: Đurić J. V. 1982. 366; Anđelić P. 1982. 57.

¹⁴¹ Miletić N. 1988. a. III. 20.

ove je na lokalitetu Bunar gdje se na omanjem brežuljku nalazi nekropola sa 40 stećaka.¹⁴² Treća skupina od desetak stećaka razbacana je po livadi, odmah ispod brežuljka. Na sasvim drugoj lokaciji ispod sela, na pošumljenom brežuljku Vrbica nalazi se još 7 stećaka (6 sarkofaga i 1 sanduk).¹⁴³ Moguće je da stećaka na ovim nekropolama ima mnogo više, ali se danas nalaze pod zemljom, jer su vremenom potonuli zbog erozije tla i utjecaja vremenskih nepogoda. Danas su nekropole u dosta lošem stanju jer nadležni organi očito nemaju namjeru da ih zaštite. Ljubitelji kulturnog blaga Bosne i Hercegovine, iako nezadovoljni zbog toga, teško da mogu bilo što promijeniti. Groblja su zarasla šumom i travom, a pojedine spomenike je zemlja prevrnula i progutala. Obrasli su mahovinom i lišajevima, pa tako čekaju neka bolja vremena. Nekoliko stećaka iz Podastinja preneseno je u kiseljački park, ali je time narušena njihova smisaona izvornost.¹⁴⁴

Otigošće

U fojničkoj općini, kada se ide starim putem Deževica-Otigošće-Višnjica, oko dva kilometra istočno od sela Otigošće, između njiva zvanih Potkoci i Vrtače nalazi se šumarak površine oko jednog hektara. Unutar tog prostora nalazi se srednjovjekovna nekropola stećaka koja dosad u literaturi još nije evidentirana. Tu je prebrojano 25 stećaka, od toga 20 sandučara i 5 sljemenjaka. Većina je orijentirana u pravcu zapad-istok, dok je nekolicina orijentirana prema pravcu sjever-jug. Moguće je da su stećci iz XV. stoljeća. Spomenici su uglavnom oštećeni i prilično su potonuli u zemlju, a sam teren je nepregledan zbog granja i busenja. Nekoliko stećaka je u relativno dobrom stanju, ali su obrasli mahovinom, tako da se nije mogla vidjeti eventualna ornamentika ili natpisi. Pored nekropole nalazi se petnaestak muslimanskih nišana iz razdoblja Osmanlija. To govori da se na samoj lokaciji nastavio pratiti kontinuitet sahranjivanja i nakon srednjovjekovnog doba. Prema konfiguraciji lokaliteta nazire se još nadgrobni spomenika, koji su pod zemljom ili se eventualno malo vide, tako da se o stvarnom broju spomenika može samo nagađati.¹⁴⁵

¹⁴² Bešlagić Š. 1971. 165.

¹⁴³ Anđelić P. 1982. 57.

¹⁴⁴ Drmač M. 2011. b. 3-4. Arheolog Enver Imamović je nešto opširnije proučavao povijest Podastinja. Vidi: Imamović E. 1996. 62-73.

¹⁴⁵ Drmač M. 2011. c. 5.

Ostružnica

Nazočnost i život ljudi u ostružničkom polju kod Fojnice, tijekom srednjeg vijeka, dodatno opravdava i nekropola stećaka u naselju, koja se nalazi na današnjem katoličkom groblju. Zanimljivo je da u današnjem selu Ostružnici gotovo u cijelosti živi muslimansko stanovništvo, a u njegovom središtu nalazi se katoličko groblje unutar kojega je i nekropola. Ovdje se može zaključiti da demografska slika mjesta nije bila oduvijek ovakva. Selo je nekad bilo nešto istočnije od groblja, a njive u blizini i oko groblja bile su katoličke. Međutim, kako se Ostružnica širila tako su katoličke njive prodavane ostružničkim muslimanima. Na tim placevima su se kuće gradile dok nisu na koncu opasale groblje. Prema riječima Šefika Bešlagića, na groblju je sačuvano 50 stećaka u obliku ploča i sanduka, orijentiranih u pravcu zapad-istok. Materijal od kojih su stećci rađeni je slabog kvaliteta. Obrada im je gruba, veoma su utonuli u zemlju i nemaju nikakvih ukrasa.¹⁴⁶ Povjesničarka umjetnosti Nada Miletić je ovu nekropolu datirala u kasni srednji vijek.¹⁴⁷ Bez obzira na referentnu literaturu, važno je naglasiti da je danas na ovom groblju stećaka mnogo manje. Neki su utonuli u zemlju u potpunosti pa se više i ne vide, dok su pojedini oštećeni i vjerojatno razbijeni prilikom iskopavanja današnjih katoličkih grobova.

Kruškova Bašća

Oko tri kilometra sjeverozapadno od mjesta Dusine nalazi se srednjovjekovna nekropola stećaka, koja vjerojatno potječe iz XV. stoljeća. Do nje se može doći šumskim putem koji od Dusine vodi do danas napuštenog sela Kruškova Bašća. Pri omanjem usponu, na oko jedan kilometar u šumi iznad spomenutog sela, nalazi se predio zvan Antunova krčevina gdje je zapravo i smještena nekropola. Čini se da u literaturi nije evidentirana na pravi način pa je stoga na ovom mjestu vrijedna spomena. Vlajko Palavestra je zabilježio kako se u selu Kruškova Bašća kod Dusine nalaze ostatci jednog starog groblja s pločama.¹⁴⁸ Međutim, on ništa više od toga nije spomenuo, iako je vjerojatno mislio na ovaj lokalitet. Ovo malo srednjovjekovno groblje sadrži svega pet stećaka sandučara koji su gotovo identični. Prosječne dimenzije spomenika

¹⁴⁶ Bešlagić Š. 1971. 164.

¹⁴⁷ Miletić N. 1988. d. III. 25.

¹⁴⁸ Palavestra V. 1973. 148.

su 190x80x20 cm, a orijentacija im je sjever-jug. Iako su klesani od škriljastog kamena relativno su dobro očuvani. Moguće je da se na lokalitetu nalazi još stećaka, ali su prekriveni zemljom i lišćem pa se trenutno ne vide.¹⁴⁹

“Brdo” kod Deževica

Iako ovaj lokalitet u literaturi najčešće nosi naziv “Križ”, nekropola se zapravo nalazi na lokalitetu “Brdo”, udaljenom od “Križa” nekoliko stotina metara. Ovo srednjovjekovno groblje je svojedobno evidentirano u literaturi.¹⁵⁰ Današnje Deževica su naselje koje se nalazi oko sedam kilometara zračne linije na zapadnu stranu od Kreševa. Iako pripadaju općini Kreševo, najčešće im se prilazi od strane Fojnice. Upravo tim putem na ulazu u naselje, lijevim odvajanjem kreće se sjeveroistočno oko jedan kilometar i prema ovećem usponu penje na lokalitet “Brdo”. Nekropola je u nešto lošijem stanju nego što je bila prije posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini (1992.-1995.). Prema brojanju utvrđeno je da se na lokalitetu nalazi 57 stećaka (34 sandučara) i 23 sljemenjaka). Spomenici su prilično dobro obrađeni, ali su mnogi vremenom utonuli u zemlju. Orijentacija stećaka je u pravcu sjever-jug, a samo nekolicina je orijentirana zapad-istok. Na nekoliko primjeraka vidljivi su ukrasi, kao što su bordure, rozete i polumjesec. Izgleda da je na ovome lokalitetu ranije bilo više stećaka, ali je sredinom 80-ih godina XX. stoljeća kroz nekropolu probijen šumski put čime je bio izvaljen i oštetećen određen broj spomenika. Osim toga, kod stanovnika Deževica je u predaji sačuvana legenda, kako se u nekom šupljem stećku nalazi sakriveno blago, tako da su brojni spomenici u prošlosti zbog tog mita razbijeni i dignuti u zrak eksplozivom.¹⁵¹

Klupe

Arheolog Đuro Basler je 1954. ukazivao na nekropolu stećaka koja se nalazi u dnu Kreševskog polja. Prema njegovom izvješću, nadgrobnici su poredani u nekoliko redova niz padinu jednog brijega.¹⁵² Groblje se zapravo nalazi u blizini današnjeg sela Crkvenjak, udaljenog četiri kilometra zračne linije od Kreševa,

¹⁴⁹ Drmač M. 2012. b. 19.

¹⁵⁰ Bešlagić Š. 1971. 170-171.

¹⁵¹ Jukić M. 2008. 48.

¹⁵² Basler Đ. 1954. 305.

na sjeveroistočnu stranu. Na ovom lokalitetu, koji je jedan kilometar zapadno od sela, nalazi se 25 stećaka u obliku sanduka. Ovi spomenici su slabo klesani i znatno su oštećeni, pored činjenice da su utonuli u zemlju i zarasli korovom. Postavljeni su u pravcu zapad-istok i nemaju ukrasa. U neposrednoj blizini je današnje katoličko groblje.¹⁵³ Nada Miletić je ovu nekropolu datirala u kasni srednji vijek.¹⁵⁴ Lokalitet nije osobno posjećen od strane autora ovog rada.

Medvjedice

Ovo je selo koje je od Hadžića udaljeno oko osam kilometara zračne linije na zapadnu stranu, ipak geografski gravitira krajnjem jugu današnje Lepenice. Područje zapravo predstavlja obronak planine Ormanja, gdje je i danas vidljiva stočarska djelatnost. Istočno od kuće porodice Ljevak smještena je velika nekropola stećaka raspoređena u dvije grupe. Prema brojanju Pavla Anđelića na nekropoli ima najmanje 150 stećaka. Prema obliku su sanduci izrađeni od konglomerata među kojima nema ornamenta.¹⁵⁵ Šefik Bešliagić također spominje ovu nekropolu i bilježi kako su spomenici dobro obrađeni, ali okrnjeni i utonuli u zemlju. On tu navodi dosta manji broj stećaka, ali i sam priznaje da nije bio na lokalitetu nego se služi podacima koje mu je vjerojatno 60-ih godina XX. stoljeća ustupila Ana Livanjušić, tadašnja učiteljica iz Tarčina.¹⁵⁶ Noviji pokazatelji ukazuju na to da ova učiteljica nije dobro prebrojala nadgrobnike. U povijesnoj monografiji Hadžića je zabilježeno kako Medvjedice zapravo predstavljaju najveću nekropolu na području te općine. Na njoj se nalaze 133 stećka, dok se ispod naslaga zemlje, lišća i trave naziru obrisi još nekoliko oblika koji upućuju na njih.¹⁵⁷ Prema ovim podacima je evidentno da je svojedobno Anđelić relativno dobro prebrojao spomenike.

Brdanjak

Često će se u historiografskim štivima srednjovjekovne Bosne susresti titula i ime veliki knez bosanski Radoje. Gotovo je nemoguće govoriti o njemu, a ne

¹⁵³ Bešliagić Š. 1971. 170.

¹⁵⁴ Miletić N. 1988. c. III. 22.

¹⁵⁵ Anđelić P. 1963. a. 182.

¹⁵⁶ Bešliagić Š. 1971. 171.

¹⁵⁷ Aladžuz V. 2013. 89-90.

spomenuti natpis sa stećka koji se nalazi na lokalitetu Brdanjak u Zabrđu kod Lepenice. Tu se nalazi nekropola sa sedamnaest stećaka i ona je danas sastavni dio katoličkog groblja. Među stećcima su četiri velika i dva obična sljemenjaka, a ostalo su sanduci. Sljemenjaci su od krečnjaka i pažljivo su obrađeni, dok je obrada sanduka gruba, a materijal konglomerat. Grupa od četiri velika sljemenjaka je i terenski nešto odvojena od ostalih spomenika.¹⁵⁸ Upravo jedan od ova četiri je Radojev stećak. Istaknuto mu je šljeme i krovni prijepusti.¹⁵⁹ Njegovi ukrasni motivi su obična i tordirana vrpca, te grb koji se sastoji od vučje glave i nešto prednjeg trupa s prednjim nogama koji je okružen vijugastom vrpcom iz koje ravnomjerno izlaze po tri listića. U ovakvoj formi grb velikog kneza bosanskog Radoja je jedini potpuni grb koji je isklesan na jednom stećku.¹⁶⁰ Osim toga, na spomeniku se nalazi nekoliko rozeta. Na jednoj bočnoj i jednoj čeonj strani urezan je natpis koji kaže da je to spomenik velikog bosanskog kneza Radoja, koji je postavio njegov sin knez Radič.¹⁶¹ Vrlo blisku analogiju ovome grbu predstavlja grb na pečatnom prstenu iz Arnautovića kod Visokog koji također ima iste simboličke elemente.¹⁶² Radojevu grobnicu su u prošlosti više puta otvarali tražeći grobno blago pri čemu su nađeni ostatci srmali-čohe i Radojev prsten pečatnjak.¹⁶³

Stećak je i danas u sličnom stanju kao i 1958/59. kada ga je analizirao Pavao Anđelić. Na sebi ima dva velika oštećenja, koja su prema Anđelićevim fotografijama iz 1963. bila evidentna i u to vrijeme. Prema tome, oštećenja su nastala ranije i to najvjerojatnije između Prvog i Drugog svjetskog rata kada je Vinko Mikolji, visočki advokat i ljubitelj starina, kopao ispod stećka. S obzirom da je ovo jedan od najvrijednijih stećaka u Bosni i Hercegovini dobro bi

¹⁵⁸ Anđelić P. 1982. 60-61.

¹⁵⁹ Скарић В. 1928. 143.

¹⁶⁰ Anđelić P. 1963. a. 181-182.

¹⁶¹ Bešlagić Š. 1971. 167; Lovrenović D. 2010. 258.

¹⁶² Koji je od Pribinića pokopan u Milima (Arnautovićima), danas nije moguće pouzdano utvrditi. Može se pretpostaviti da se radi o županu Brajku. Vidi: Anđelić P. 1984. b. 230. bilj. 47.

¹⁶³ Vuletić-Vukasović V. 1889. 44-45. Prsten ispod stećka kneza Radoja iskopao je, u svoje vrijeme, visočki advokat Vinko Mikolji. Pretpostavlja se da se prsten danas nalazi u Narodnom muzeju u Beogradu, koji ga je kupio od Mikoljijevih nasljednika. Vidi: Anđelić P. 1984. b. 230. bilj. 46.

bilo poduzeti hitne mjere konzervacije i prevencije s ciljem njegovog što boljeg očuvanja.¹⁶⁴

Prema transliteraciji i transkripciji Ćire Truhelke na Radojevom stečku je zabilježeno:

Uža bočna strana

1. red: **Є ЗЛАМЕНИЕ КНЕЗА**

Dulja bočna strana

1. red: **РАДОЕ ВЕЛИКОГА КНЕЗА БОСАНСКОГА**

2. red: **АПОСТАВИ СИНЬ ❖❖❖ НЕГОВ**

3. red: **Ь КНЕЗЬ РАДИЧЬ З БОЖИОМ ПОМОЃИЮ**

4. red: **И СВОИХЪ ВЪРНѢХЪ АСИНОМ НИ СД...**

5. red: **ОМЬ ИНОМЪ ПОМОЃИЮ НЕГО САМЬ ОНЬ**

Se zlamenie kneza – Radoe velikoga kneza bosanskoga, a postavi sinь negovь knezь Radičь z božiomь pomoćju i svoihь viernihь a sinomь ni sd(rug) omь inomь pomoćiju nego sam onь.¹⁶⁵

Putovi

Rijetko se u srednjovjekovnoj Bosni nađe manje područje kroz koje je prolazilo više važnih trgovačkih putova nego što je lepenička dolina. Oni najvažniji su građeni još u antičko doba, kao što je bio rimski put Salona-Argentaria koji je upravo prolazio ovim krajem. Taj put je spajao Jadransko primorje s rudarskim područjima u unutrašnjosti Bosne, a eksploatirana rudna bogatstva su se s ovog područja izvozila prema gradovima Saloni i Naroni.¹⁶⁶ Utabani rimski putovi, putne postaje i trgovačke veze između dalmatinskih gradova i unutrašnjosti zapadnog dijela Balkana, nisu se mnogo mijenjale od antič-

¹⁶⁴ Drmač M. 2012. c. 195-197.

¹⁶⁵ Трухелка Ћ. 1889. 76; Стојановић Љ. 1902. I. 73-74; Vego M. 1979. IV. 65.

¹⁶⁶ Imamović E. 1985. 40.

kog doba do srednjeg vijeka. Kontinuitet privrednih i kulturnih veza srednje Bosne s dalmatinskom obalom nastavljen je i u srednjem vijeku, s tim da su se društvene veze uspostavile i s Ugarskom na sjeveru. Putovi kojima se sa sjevera i sjeverozapada dolazilo u Bosnu sastajali su se u dolini rijeke Lašve, a dalje je kroz područje današnjeg Kiseljaka vodio samo jedan put. Jedan od tih putova je zapravo "Veliki drum" koji je vodio iz Hrvatske u Bosnu, a nastavljao dalje prema Kosovu. Prolazio je kroz Jajce, dolinu Lašve i Kiseljak, zatim kroz Vrhbosnu i dalje. Put koji je od ušća Neretve vodio kroz Bosnu u Ugarsku, prolazio je također kroz lepeničku dolinu, pa preko Visokog, Sutjeske i Olova nastavljao dalje.¹⁶⁷ Isti put se kod današnjeg Tarčina granao u dva pravca. Prvi je prelazio prijevaj, razvođe kod Osenika, silazio u dolinu Zujevine, pa produžavao u Vrhbosnu. Drugi se odvajao u Smučkoj i preko sela Graba i Gunjana išao u Kreševo i Fojnicu. Putanja glavne bosanske transverzale bila je: Lašva-Kiseljak-Kobilja glava -Sarajevsko polje (Vrhbosna). Upravo su se na području Kiseljaka u tu transverzalu slivale još dvije putanje: a) Uskoplje-Vranica-Prokos-Fojnica-Kiseljak i b) Split-Duvno-Rama-Neretva-Pogorelica-Višnjica-Kiseljak.¹⁶⁸ Najvažniji politički dio srednjovjekovne Bosne bilo je područje Visokog. Zahvaljujući putu koji je dolinom današnje rijeke Fojnice vodio iz Kiseljaka do Visokog, u srednjem vijeku su nastale prisne veze između ova dva predjela. I danas je Visoko jedno od glavnih trgovačkih središta za fojnički i kiseljački kraj kada je riječ o prodaji i nabavci poljodjelskih, stočarskih i drugih proizvoda.¹⁶⁹ Kreševo je s Kiseljakom bilo povezano vicinalnim putem. Na nekim mjestima današnje prometnice, koja spaja ova dva mjesta, postoje ostatci rimskog puta. Osim toga, i u planinskom zaleđu Kreševa, konstatirani su na više mjesta njegovi tragovi. Tako je kod sela Vranaka utvrđen ostatak puta u dužini od 200 metara.¹⁷⁰ U srednjovjekovnom razdoblju se također nastavio koristiti put koji je spajao Kreševo i Kiseljak, dolinom rijeke Kreševke, ali i drugi putovi kojima se iz Kreševa moglo stići u Gornju Lepenicu i Smučku ili Deževice i Fojnicu. Rudonosna Fojnica s okolnim rudištima u prošlosti je bila povezana s bugojansko-vakufskim i neretvanskim krajem nekolicinom

¹⁶⁷ Jireček K. 1879. 80-85.

¹⁶⁸ Anđelić P. 1982. 63-64.

¹⁶⁹ Filipović S. M. 1963. 20.

¹⁷⁰ Imamović E. 1972. 202.

planinskih putova čiji su tragovi na nekim dionicama vidljivi i danas, kao npr. oni iznad Poljane kod Fratarskih staja, u dužini nekih stotinu metara, s lijepo složenom kaldrmom širine 1,5 metar.¹⁷¹ Taj put, "kaldrma", je u srednjem vijeku spajao Kozograd sa zapadnim i južnim dijelovima Bosne. Vjerojatno je upravo njime bosanska kraljica Katarina Kosača-Kotromanić 1463. godine, u vrijeme sloma Bosanskog Kraljevstva, pobjegla prema Dubrovniku. Vlaška ravan na planini Vranici, na putu iz Fojnice u dolinu Vrbasa, poznata je u narodnoj tradiciji, prema čestim predanjima, da je negdje na tom području zakopano nekakvo blago. Također se priča da je nekada, u staro doba, preko Vlaške ravni vodio kaldrmni put kojim su čak i kola mogla ići. Na planini Pogorelici postoji lokalitet "Crkvenište", gdje je navodno nekada bila crkva sv. Duha, pokraj kojeg je prolazila "kaldrma" tj. stari put koji je iz Fojnice vodio prema dolini Neretve.¹⁷² Moguće je da su sve ove kaldrmske dionice u masivu planine Vranice bile povezane još u rimsko doba, kao što se nema razloga sumnjati ni u to da su ti putovi u najvećoj mjeri građeni u svezi s rudarskim poslovima. Ti putovi, ili barem njihove putanje, sudeći po svemu, nastavile su se koristiti i u srednjem vijeku, ali su vremenom izišle iz uporabe.

Rudarstvo i trgovina

Područje župe Lepenice je još od antičkog doba imalo razvijenu rudarsku proizvodnju. Takva tradicija nije se zapostavila ni tijekom srednjeg vijeka. Zanimanje poput ovog se prirodno nadovezalo na trgovinu, koja je obično pojedincima donosila zaradu. U lepeničkom području vrhunac rudarsko-trgovačke djelatnosti (XIV. i XV. st.) doživjet će naselja: Ostružnica, Fojnica, Kreševo, Dusina i Deževice. Međutim, kako je u ono doba fojnički rudarski pojas finansijski brže jačao, tako se počeo i izdvajati od ostatka župe kao zasebna cjelina. Prema mišljenju Pavla Anđelića, župa Lepenica se raspala koncem XIV. stoljeća, a fojnički kraj je ostao zaseban distrikt. Moglo bi se preciznije reći, kako se župa transformirala na tri knežije: Kreševo, Kiseljak i Fojnica. U njima su upravitelji bili knezovi, koji su i dalje bili podređeni bosanskom kralju. U takvoj administrativno-upravnoj formi srednjovjekovna Lepenica ostat će do

¹⁷¹ Imamović E. 1985. 39.

¹⁷² Palavestra V. 1973. 129, 147.

1463. godine,¹⁷³ pa će se na ovom mjestu upravo do te vremenske odrednice proučavati privredna djelatnost njenog područja.

Kreševo

Glavnu karakteristiku povijesti Kreševa čini njegovo rudarstvo, koje se povlači kao crvena nit od njegovih početaka pa sve do danas.¹⁷⁴ U mjestu se nalaze velika ležišta bakrene i srebrne rude s tragovima starih rudokopa. Svoj razvoj zahvaljuje metalurgiji i majdanima, u čijoj blizini su onodobni rudari morali prije topljenja rudu pripravlјati, sitniti i prati. Vladislav Skarić smatra kako je među kreševskim rudarima bilo Sasa, preko kojih su se tu do danas zadržali toponimi koji imaju germanske korijene. Među takvima su selo Vranc, planina Inač i šuma Tajbor.¹⁷⁵ Kreševski rudokopi su svoj vrhunac ostvarili tek u prvoj polovici XV. stoljeća.¹⁷⁶ Dubrovčani su u Kreševu imali svoju specifičnu povremenu koloniju koja je naročito bila razvijena u razdoblju 1434.-1450. godine. Prema podacima Desanke Kovačević-Kojić tu je zabilježen boravak 61. dubrovačkog trgovca, a čestim dolascima u Kreševo su se posebno isticali Ratko Pripković i Toma Klarić. Bilo je slučajeva da su neki od Dubrovčana bili članovi i dviju kolonija istodobno, kao na primjer oni u Kreševu i Fojnici.¹⁷⁷ Upravnu organizaciju u Kreševu predstavljao je knez, a to je 1445. bio Radoje Kristić zvani Kozoje.¹⁷⁸ S obzirom da su o Kreševu već prezentirani izvjesni podatci glede rudarstva i trgovine, nema potrebe ponavljati ih.

Ostružnica (Ostrusniča, Ostruniča) i Fojnica (Choyniča, Choyniza)

Zbog tijesne povezanosti i geografske blizine na ovome mjestu istodobno će biti prezentirana oba ova rudarska naselja. Dovoljno govori činjenica da je danas Ostružnica prosječno selo koje pripada fojničkoj općini, a oba mjesta

¹⁷³ Anđelić P. 1963. a. 184-188. Značajniji radovi vezani za rudarsku djelatnost u srednjovjekovnoj Bosni su: Micolji V. 1942. 651-667; Динић Ј. М. 1955. b; Handžić A. 1978. 7-41; Anđelić P. 1983. 145-152; Kovačević- Kojić D. 1999. 177-183.

¹⁷⁴ Dumbović V. 1976. 107.

¹⁷⁵ Скарић В. 1934. 73; Скарић В. 1935. 25; Skarić V. 1936. 73-74.

¹⁷⁶ Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 39.

¹⁷⁷ Kovačević D. 1961. 74; Živković P. 1981. 132.

¹⁷⁸ O ličnosti kreševskog kneza Radoja Kristića, zvanog Kozoje, objavljen je temeljit rad. Vidi: Kurtović E. 2011. 41.

leže na fojničkoj rijeci. Ostružničko polje podrazumijeva prostorno nešto šire područje od samog naselja. Duž tog područja su oko rijeke vidljive velike gomile riječnih nanosa koje su u srednjem vijeku nabacali stari ispiraći zlata.¹⁷⁹ U ostružničkim i fojničkim rudnicima ruda se nalazila u paralelnim naslagama škriljaste stijene okolnih brda, a takve je nađeno u dužini od više kilometara niz tok same rijeke. Položaj rudnih nalazišta tik uz njen tok ili nedaleko od njega olakšavao je eksploataciju. Nađeno je preko stopedeset jama u stijenama, shodnih tadašnjem načinu rada.¹⁸⁰ I u Fojnici je nesumnjivo među rudarima bilo Sasa koji su predstavljali posebnu pravnu kategoriju stanovništva što podržava činjenica prema kojoj je 29. rujna 1373. evidentirano postojanje posebnog suda u Fojnici – Curia Teutonicorum.¹⁸¹ U jednom dubrovačkom dokumentu od 2. prosinca 1349. godine, prvi put se spominje mjesto Ostružnica. Tu je riječ o rudarskim jamama koje su bile vlasništvo Pavla Menčetića, Dubrovčanina, koji je u Ostružnici imao svoju kuću.¹⁸² Vrijedne spomena su i vijesti od 13. veljače 1355. godine, prema kojima ban Tvrtko I. Kotromanić potvrđuje dubrovačkom knezu Nikoli Barbadiću da su Dubrovčani Klime Držić i Biste Bunić, kod njegova strica, pokojnoga bana Stjepana II. Kotromanića, držali trgove u Neretvi i Ostružnici, te da su sve račune s njim u dobrom redu izravnali.¹⁸³ Da je u fojničkom kraju doista bilo Sasa potvrđuje primjer braće

¹⁷⁹ Скарић В. 1935. 33.

¹⁸⁰ Bordeaux A. 1904. 185-186. Dijelove ove knjige koji se odnose na fojnički kraj s francuskog jezika je preveo i za tisak priredio Faik Dizdarević. Vidi: Bordo A. 1987. 190-191.

¹⁸¹ “In Bossina in mercato de Choičina (...) si aliquid vis a me, eamus coram curia communis Ragusii vel ad racionem curie de Bossina vel ad curiam Teutonicorum” (29. IX. 1373), DAD, Lamenta de foris, I, fol. 144. Vidi: Динић Ј. М. 1955. б. 20.

¹⁸² “Die secunda mensis decembris. Ex parte d. comitis et minoris consilii misse fuerunt littere Paulo de Gisla de Ragusio, demoranti in Bossina, precipiendo quatenus domus, foveas et curiam Pauli Nicole de Menzio, positas in Ostrusnica, nullo modo debeat accipere nec se intromittere. Et si habet aliquid dicere super hoc, debeat comparere visa litera usque ad II. mensem per se aut per suum legitimum procuratorem et responditionem super predictis”. Vidi: Rački F. 1882. II. 89; Скарић В. 1935. 29.

¹⁸³ “Tuerthko dei gracia Banus Bossine nobili viro Nicolao Barbadico, comiti rag(usino), iudicibus, consilio et communitati Rag(usine) salutem et bonorum omnium incrementa. Cum dudum cum felicis recordationis domino Stephano, Bano Bossine, patruo nostro dilecto, Klime filius Junii de Dersia et Biste de Bona uestre municipes cuitatis, habuerint negotiationes mercantias, fora et tributa sub certis pactis et conditionibus et specialiter ab ipso patruo nostro fora tenuerunt in Narento et Ostrusniça et de hoc, sicuti informati sumus

Hansa i Nikla Sasinovića.¹⁸⁴ Oni se spominju u jednom trgovačkom ugovoru, 18. ožujka 1365. godine, koji se odnosi na Ostružnicu, koja je pripadala Fojnici "Ostruniča, qui locus de Choyniça". Dubrovački notarijat je tom prigodom za-bilježio kako je Hans Sasinović u svoje ime, i u ime svoga brata Nikla, prodao Jakobčetu Kalegiću i Paulušku Kudelinoviću polovicu rudarskih jama koje su već postojale kao i one koje će se tek otvoriti u Fojnici i Ostružnici, zajedno s polovicom kola, životinja i instrumenata nužnih za kopanje srebra, po cijeni od 250 libara srebra.¹⁸⁵ Vrlo je važno naglasiti kako je ovo ujedno i prva vijest u kojoj se spominje mjesto Fojnica. Prema dokumentu iz 13. rujna 1368. upad-ljivo je da je došlo do spora prigodom navedene prodaje jer su prokuratori Pauluška Kudelinovića (Živko i Ivan) optužili Hansovog brata Nikla da se ne drži ugovora o prodaji fojničkih rudnika.¹⁸⁶ U toj pritužbi Nikl je evidentiran kao dubrovački građanin, dok se zna da je Hans to postao i ranije.¹⁸⁷ Vodeći se prema podacima iz jednog drugog trgovačkog ugovora, 17. kolovoza 1369. godine, evidentno je da je i Pauluško Kudelinović nastavio rudarsko-trgovačke poslove, te je prodao Dubrovčaninu Žori Bokšiću, kamenaru, sav bakar koji su

bonorum homium testimonio fide digno iustam et sufficientem eidem domino Bano". Vidi: Јиречек К. 1892. 31-32; Smičiklas Т. 1914. XII. 269-270; Ковачевић Д. 1954. 231.

¹⁸⁴ Povjesničar Mihailo J. Dinić je svojedobno bilježio podatke o njima dvojici. Vidi: Динић Ј. М. 1955. б. 7-10.

¹⁸⁵ "Chanus Petri Saxinouich, tuo nomine proprio et nomine et pro parte, sicut tu dixisti, Nicli, fratris tui, vendidisti Jacobçe Helie Calegich et Paulusco de Cudeleno medietatem fossarum factarum et que fieri debent in Choyniça in Ostruniça, qui locus de Choyniça fuit tibi et Nicle, fratri tuo, donates perpetualiter a domino banno de Bosna, sicut tu dixisti, cum medietate curorum, animalium et omnium instrumentorum necessariorum ad fodinam argenti, quem tu cum frater tuo habes cum illa conditione perpetualis doni cum qua vobis ille locus de Choyniça fuit donatus a dicto domino banno, pro libris IICL argenti". Vidi: Тадић Ј. 1935. I. 187.

¹⁸⁶ "Grube de Mençe, rector comunis Ragusii, Petrus de Prodanello, Jacobus de Mençe et Blasius de Sorgo, jurati iudices dicte terre: Discreto et sapienti viro Niclo Saxinouich, nostro civi Ragusino, salutem cum sincero amore. Scias quod Giuchus Longus et Pasqua Juanni, procuratores legitimi Pauluschi de Cudellino, comparerunt coram nobis et conquesti fuerunt pro parte dicti Pauluschi, quod tu non observas nec attendis pacta venditionis locis Choyniçe, quam Chanus, frater tuus, fecit dicto Pauluscho et Jacobçe, cui venditioni tu consensisti et contentus fuisti de ipsa, prout manifeste apparet in libro nostre cancellariae" Тадић Ј. 1935. I. 188.

¹⁸⁷ "Die ultimo septembris (1367). Chanus condam Petri Jaxinovich factus fuit civis Ragusii, qui iuravit fidelm se esse et facere omnes factiones reales et personales sicut quilibet verus Ragusinus". Vidi: Gelčić J. 1896. 105.

on i njegov brat imali u Bosni, u Ostružnici, za cijenu od 15 zlatnih dukata po milijaru. Toliko je, zapravo, bila procijenjena vrijednost ostružničkog bakra, koji je Žore trebao preuzeti. Shodno tomu, on se obvezao da će u roku od godinu dana isplatiti ovu robu kako je i dogovoreno.¹⁸⁸ Na područje bosanskog rudarskog pojasa su nesumnjivo dolazili i mletački trgovci, koji su kroz prizmu rudarskih poslovanja sa zakupnicima jama ostvarivali određenu korist za sebe. Takvu konstataciju potkrijepljuje činjenica prema kojoj je dubrovačka kancelarija, 31. svibnja 1370. godine, evidentirala kako su Hans Sasinović i Johan Ranbaldo iz Venecije stavili u vreće određenu količinu bakra od čega je Hans uzeo peču tešku 40 libri, a Johan četiri peče teške 140 libri. U dokumentu se između ostalog dalje bilježi kako Hans, prema ugovoru, duguje određene iznose ovom Mlečaninu.¹⁸⁹ Ne može se pouzdano tvrditi da ovaj dokument ima veze s fojničkim područjem, mada je zbog ranijih rudarskih poslova braće Sasinović u tom kraju to izgledna mogućnost. Bez obzira što su braća postala dubrovački građani, čini se da oni nisu odustali od rudarskih poslova u srednjoj Bosni. O njihovoj daljoj nazočnosti u tom kraju govori i jedan događaj prema kojem je izvjesni Hranko Dobrić, 29. rujna 1373. godine, tužio Nikla, Hansovog brata, da je sa svojim slugama napao njegovu kuću u Fojnici.¹⁹⁰

¹⁸⁸ "Pauluscius de Cudellino facit manifestum quod ipse vendidit Georgio Boxe petrarii totum brondium quod ipse cum suo fratre habuit in Bossina in Ostruniča ad rationem ducatorum auri XV pro miliario ad pondus Venetiarum. Tali vero pacto quod ponderato dicto brondio in Ostruniča et assignato ipsi Georgio debet esse ad risicum et fortunam ipsius Georgii. Et ipse Georgius debebit se obligatus quod infra unum annum proxime futurum a die quo receperit dictum brondium faciet solutionem ipsi Paulusco de quanta quantitate receperit per cartam notarii" (17. VIII. 1369), DAD, Diversa Cancellariae, XXII, fol. 94. Vidi: Kovačević D. 1961. 31. 1 mletački milijar = 477 kilograma. Vidi: Zaninović-Rumora M. 2003. 131.

¹⁸⁹ "Chanussius Saxinouich ex parte una et Johannes Ranbaldus Boniis de Venetiarum ex alia faciunt manifestum quod ipsi posuerunt in quodam sacco suprascripti Chanussii pecias dicti brondii ponderis librarum XL et dictus Johannes pecias quatuor ponderis librarum CXL pro mostra brondii dandi ab ipso Chaussio dicto Johanni quod eorum brondium totum est intus in uno sacco bullato bullis predictorum Johannis et Chanusii. Tali condicione quod ipse Chanussius secundum pactum quod habere per cartam notarii cum dicto Johanne debet dare eidem Johanne secundum dictam mostram illa quantitate brondii que ipsi Johanni deficit usque ad summam miliarium centum et triginta et usque ad quadraginta secundum formam pacti supradicti" (31. V. 1370), DAD, Diversa Cancellariae, XXII, fol. 58; Bronzium = Cuprum (Bakar). Vidi: Jireček K. 1899. 198. bilj. 67; Динић J. M. 1955. b. 8.

¹⁹⁰ "Ticcocius de Siallo tanquam procurator Cranchi Dobreich ut de procuratorum constat in libris conicellarie comunis Ragusii coram domino Rectore comunis Ragusi domino Andrea de Gondola milite sua curia conqueritur supra Niclua Sassinouich fratrem Chanussi Sassinouich,

Uspješno doba u općem razvoju Fojnice dešavalo se 30-ih godina XV. stoljeća zahvaljujući pojačanoj eksploataciji srebra na kojoj se bazirao čitav privredni polet. Desanka Kovačević-Kojić je utvrdila da je tu formirana najjača dubrovačka kolonija u Bosni u razdoblju od 1430. do 1463. godine, s ukupno 365 Dubrovčana.¹⁹¹

Među izaslanicima vojvode Radosava Pavlovića, spominju se krstjani Vlatko Tumurlić, Radin Butković, Radašin Vukšić i Radovac krstjanin.¹⁹² Da se radi o osobama omiljenima na njegovu dvoru, vidi se iz instrukcije dubrovačke vlade koja je svojim trgovcima u Fojnici 8. kolovoza 1439. povjerila zadatak da pođu do Radosava i uvjere ga da u Dubrovnik pošalje jednog od svojih patarena.¹⁹³ U jednom dubrovačkom pismu sačinjenom 22. ožujka 1443. godine, zabilježeno je kako dubrovačka vlada šalje pozdrave Klementu Gučetiću, Marinu Bući i Nikoli Bundiću, svojim građanima koji se nalaze u Fojnici. U nastavku se bilježi kako je dana 17. ožujka, vlada primila jedno njihovo i osim njega još dva pisma. Jedno je stiglo od uzvišenog kralja Tvrtka II. Tvrtkovića, a drugo od kneza Restoja.¹⁹⁴ U dubrovačkim izvorima se u dva navrata spominje gradski knez Pavle iz Fojnice, koji je predstavljao upravnu organizaciju tog mjesta. Prvi put je evidentiran 24. travnja 1456. godine, kada dubrovačka vlada obavještava trgovce u Fojnici kako su nedavno dobili dva njihova pisma. Jedno je odgovor na njihovo pismo, pri čemu drugi odgovor još nije stigao. Drugo pismo je naznačeno od kneza Pavla i u njemu se bilježi da je naređeno da svo srebro moraju nositi u Tursku na carinu, te da vojvoda to srebro treba preuzeti i

dicens quod die octava presentis mensis vel circa in Bossina in mercato de Choičina per vim et violenter venit ad domum dicti Cranchi cum famulis" (29. IX. 1373), DAD, Lamenta de foris, I, fol. 144. Vidi: Динић J. M. 1955. b. 8.

¹⁹¹ Kovačević D. 1961. 70-71.

¹⁹² Ćošković P. 2005. 26.

¹⁹³ Mihailo J. Dinić je svojedobno u cjelosti objavio ovaj dokument. Vidi: Динић J. M. 1967. 193-194.

¹⁹⁴ "Rector di Ragusa con lo suo consiglio e del pregado alli nobeli sauii ser Clemente An. de Goze, ser Marin de Buchia et ser Nicola de Bonda dilecti cittadini nostri in Choyniza o doue viri trouate salute. Adi XVII del presente receuessimo una vostra con due altre lettere, zoe una del serenissimo Re l'altra de conte Restoe" (22. III. 1443), DAD, Lettere e commissioni di Levante, XIII, fol. 106. Vidi: Iorga N. 1899. II. 396. Još je povjesničar Anto Babić svojedobno bilježio podatke o protovestijaru i knezu Restoju Milohni. Vidi: Babić A. 1960. 49-50; Živković P. 1986. 172-176; Рудић С. 2009. 173-180. Knez Restoje koji je spomenut u prezentiranom slučaju bi mogao biti upravo Restoje Milohna, iako se to u ovom izvoru izričito ne spominje.

nositi u svoju zemlju.¹⁹⁵ Drugi zabilježeni trag o ovom knezu je datiran 17. svibnja 1456. kada Dubrovčani bilježe kako će neki njihovi trgovci krenuti prema Dubrovniku s lijepom sumom srebra, ako je podijele po volji kneza Pavla iz Fojnice na način kako ih on savjetuje.¹⁹⁶ Iz ovih podataka se da zamijetiti kako je figura ovog kneza koordinirala rudarskom trgovinom, te da je imala stvarni utjecaj na Dubrovčane koji su trgovali rudom iz fojničkog područja. Istražujući dubrovačku arhivsku građu, Desanka Kovačević-Kojić je konstatala da se u Fojnici nalazila kovnica novca bosanskih vladara.¹⁹⁷ Iako se ova tvrdnja u pisanim izvorima nigdje izričito ne spominje, mnoge neposredne indicije unutar dubrovačke arhivske građe doista upućuju na to da bi ovo mišljenje trebalo uvažiti. Na početku XV. stoljeća rudarsku djelatnost fojničkog i ostružničkog kraja polagano preuzimaju rudnici u Dusini i Deževicama. U tom okviru, rudarske aktivnosti fojničkog područja se pomjeraju oko 15-20 km južnije u planinski masiv Vranica-Pogorelica-Bitovnja. Nema direktnih vijesti koje bi dale odgovor na to pitanje, zašto se premiješta rudarski posao u planine?! Da li se ruda iz doline rudonosne rijeke Fojnice iscrpila, ili je uzrok tomu bila sve češća nazočnost Osmanlija u Bosni, kojih su se plašili rudari tog kraja. Da li je sasvim slučajno prepoznat novi rudni potencijal dusinskog i deževičkog kraja, teško je tvrditi.

Busovača (Bussouaç)

Busovača se relativno rano, a ujedno i jako rijetko, spominje u dokumentima dubrovačkog arhiva. Iako je formalno-pravno u srednjem vijeku pripadala župi Lašvi, zbog trgovačkih i rudarskih veza ona je u velikoj mjeri gravitirala prema župi Lepenici. Da je to točno potkrijepljuje jedan primjer prema

¹⁹⁵ “Mercatoribus in Choyntiza (...) Rector etc. Hauemo receuite doe vostre lettere, una a risposta della nostra alla qual non bisogna altra risposta, l'altra per la qual ve significati come conte Pauao ve ha ditto chel sclauo ha comandato che tuti li arzenti se debiano portar in Turchia alla cecha et chel ha comandato che cherzech debia leuar tal arzento sel sera portato per suo paese. Noy sopra zio vi respondemo cussi siati cauti et auisati alli fati vostri” (24. IV. 1456), DAD, Lettere e commissioni di Levante, XVI, fol. 150. Desanka Kovačević-Kojić je nekom omaškom ovaj dokument datirala u 1458. godinu. Vidi: Kovačević-Kojić D. 1971. 334. bilj. 10.

¹⁹⁶ “Ora di nouo hauemo inteso et prestutito che siando per vegnir a Ragusii alguni de essi nostri mercadanti cum bona summa de arzenti se partemo cum voluntate de conte Pauao de Choyntiza el qual conte etiam li consiglio della via et scrisse a soy fratelli in Cliuno” (17. V. 1456), DAD, Lettere e commissioni di Levante, XVI, fol. 146. Vidi: Jireček K. 1879. 83. bilj. 285.

¹⁹⁷ Kovačević D. 1952. 269-276.

kojemu određeni trgovac iz Busovače obavlja trgovinu preko poslovnog čovjeka koji je već imao razvijen rudarski posao u fojničkom području. Naime, trgovački ugovor koji se konkretno odnosi na ovu situaciju bilježi kako je 16. kolovoza 1371. Gojko Čepić iz Bosne u Busovači prodao Mlečaninu Johanu Ranbaldu 30 milijara željeza, koje je uzeo prema mustri kakvu je imao Hans Sasinović i to prema mletačkoj mjernoj jedinici (1 mletački milijar = 1333 dubrovačke libre i 4 unče). Tu je bilo dogovoreno da će mu Mlečanin platiti za svaki milijar 20,5 zlatnih dukata. Sljedeće godine ovaj je potvrdio da je primio isporuku od Hansa, Gojkovog jamca.¹⁹⁸ Na primjeru je upadljivo robno potpomaganje trgovaca ovog podneblja unutar kojeg su nesumnjivo imali svoje interne dogovore koji bi nosili određenu novčanu korist na obostrano zadovoljstvo. Da su se poslovi oko željezne rude dugo održali u Busovači, govore podatci u sumarnom popisu sandžaka Bosna iz 1468/69. godine. Oni svjedoče kako je Busovača tada bila rudnik željeza, koji je pripadao nahiji Visoko i u kojem se nalazilo 5 domova.¹⁹⁹

Dusina

Na putu između Fojnice i Deževica, u izvorišnom dijelu rječice Gvožđanke, smještena je Dusina, nekada dobro poznato naselje rudara koji su u užoj okolini kopali srebrnu rudu i predavali je zakupnicima rudnika i carinicima bosanskih kraljeva srednjovjekovne Bosne.²⁰⁰ Na djelatnost saskih rudara na ovom području ukazuje toponim Saška rupa, nedaleko od naselja.²⁰¹ Vijesti o Dusini u okviru dubrovačkih dokumenata nisu tako česte, a izgleda da se prvi put spominju 14. ožujka 1413. godine. Tom prigodom je zabilježeno kako

¹⁹⁸ “Goycus Çepich de Bossina in Bussouaç facit manifestum quod ipse vendidit Johanni Bono Ranbaldo de Venetiarum miliaria triginta ferri secundum mostram illius ferri quam habet Chanussius Saxinouich ad pondus Venetiarum, quod pondus est miliaria libri MIII^cXXXIII et onçiarum IIII (1333 libre i 4 unče) de Ragusio: et hoc ideo quia ipse Johannes promisit illi dare pro quolibet miliario ponderis Venetiarum ducatos auri XX et medietatem (...) MCCC^cLXXII die III° mensis septembris Johannes Bonis predictus fuit confessus et contentus habuisse et recepisse a dicto Chanussio fideiussore dicti Goyci” (16. VIII. 1371), DAD, Diversa Cancellariae, XXIII, fol. 54v. Vidi: Решетар М. 1924. I. 84; Динић Ј. М. 1955. б. 8; Kovačević D. 1961. 31-32.

¹⁹⁹ Aličić S. A. 2008. 45.

²⁰⁰ Vego M. 1957. 38; Palavestra V. 1973. 146.

²⁰¹ Kristić A. 1956. 177; Kovačević-Kojić D. 1987. б. 146.

su carinici u Deževicama, Dusini i Fojnici, Dubrovčani Vlakota Kranković i Radin Tolilović onemogućavali ostalim dubrovačkim trgovcima da kupuju srebro na ovim trgovima, što je izazvalo reakciju dubrovačke vlade.²⁰² Kanun rudnika Fojnice i susjednih rudnika Deževica i Dusine iz 1489. spominje Kraljev zakon o srebrenoj rudi, što je odraz nesačuvanog rudarskog zakona iz razdoblja srednjovjekovne Bosne.²⁰³ Prema osmanskom popisu u Bosni 1468/69. vidljivo je kako je Dusina pripala nahiji Kreševo. Označena je kao selo i rudnik sa 15 domova i 8 neoženjenih.²⁰⁴

Deževice (ДЕЖЕВИЦЬ, Desevice, Deseuiza, Desevizza, Dexeuiçe, Desseuiçe)

Na širem području ovog mjesta primjetni su tragovi rudarske i metalurške djelatnosti od najstarijeg doba. Iako pripadaju kreševskoj općini, Deževice su kroz prošlost, u svim dijelovima društvenog života, bile više vezane za Fojnicu. Zbog toga se i u srednjem vijeku deževički rudnici olova i srebra tretiraju u okviru fojničke rudarske djelatnosti.²⁰⁵ Izgleda da se u pisanim izvorima Deževice prvi put spominju 7. svibnja 1403. godine, u vezi s olovnom rudom koja se trebala natovariti na konje i prevesti u Dubrovnik. Tom prigodom se Vlah Nenko Krajsalić Vislović obvezao ugovorom da će Radinu Iliću prevesti 250 tovara olova iz Deževica u Dubrovnik.²⁰⁶ Dana 10. svibnja 1403. zabilježen je

²⁰² “Quia cum ad noticiam nostram pervenerit per veridicas et claras informationes quod vos Vlacota Crancouich et Radin Tolilouich cum nostris sociis ad presens gabelloti in Bosna, videlicet Desevice, Choyniza et Dusina contrafeceritis multis consuetudinibus nostris antiquis quas habemus cum rege Bosne et presertim faciendo consuetudines novas et impedimento mercatores nostros quod non emant argentum, et precipiendo illis de contrata et de dictis mercatis quod non vendant argentum dictis nostris mercatoribus quod est contra omnia iura bonos mores et consuetudines et redundat in maximum damnum ipsis nostris mercatoribus” (14. III. 1413), DAD, Reformationes, XXXIV, fol. 187v. Vidi: Jireček K. 1879. 49. bilj. 158; Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 67. bilj. 56. Povjesničar Đuro Tošić je ovaj slučaj detaljno prezentirao. Vidi: Тошић Ђ. 1983. 149.

²⁰³ Filipović N. 1957, 11.

²⁰⁴ Aličić S. A. 2008. 45-46.

²⁰⁵ Palavestra V. 1973. 149.

²⁰⁶ “Nencho Craislaglich Vislouich facit manifestum quod ipse promictit et se obligat Radin Hilich procuratori Boglesloui Bachiosochic stipulanti vice et nomine dicti Boglesloui, et etiam dicto Bogleslao absentis, ire quandocumque voluerit usque ad festum Passe Rosarum proxime venturis in Deseuiza et ibi caricare plumbum dicti Boglesloui supra equis II^cL (250)

drugi ugovor kojim se Vukša (bez navoda prezimena, ostavljen prazan prostor u dokumentu), inače Vlah Mirilović, obvezuje Marinu Buniću da će ići u Deževice bosanskom kralju i da će prevesti u Dubrovnik Bunićevih 150 tovara olova.²⁰⁷ U vrijeme političkog obračuna između kralja Stjepana Ostoje i vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića, u proljeće 1404. godine, stjecajem okolnosti su spomenute Deževice. Dubrovački izaslanici Paskal Restić i Marin Bunić došli su kod Hrvoja u Bosnu s ciljem poboljšanja dubrovačkih trgovačkih privilegija. Iz njihovog pisma od 29. svibnja 1404. kojim su izvijestili svoju vladu, jasno je kako se Dubrovčani žale Hrvoju na određene novčane štete koje je kralj Ostoja svojedobno nanio njihovim trgovcima u podgrađu Visokog, Deževicama, Srebrenici i Drijevimama.²⁰⁸ Pljačke usmjerene protiv Dubrovčana nisu bile iznimka, pa je tako zabilježeno 16. svibnja 1412. kako je na putu iz Deževica u podgrađe Visokog ubijen Dubrovčanin Jakša Bunić gdje mu je oteto srebro, a sve to od strane Vuka, nećaka bosanskog kralja Stjepana Ostoje.²⁰⁹ Deževice su također imale svoga gradskog kneza, pa su u dokumentima dubrovačkog arhiva evidentirana tri imena koja su obnašala tu dužnost. Prvi poznati knez bio je Pavle, kojemu dubrovačka vlada iznosi prigovor 20. svibnja 1412. zbog slučaja koji se desio s Dubrovčaninom Jakšom Bunićem i nesigurnosti koja je

dicti Nencho" (07. V. 1403), DAD, Diversa Cancellariae, XXXIV, fol. 217. Vidi: Kurtović E. 2009. a. 274-275.

²⁰⁷ "Vochxa (prazan prostor) vlahus Mirillouich facit manifestum quod ipse conuenit cum ser Marino Junii Bisti de Bona presente et conueniente ire Dexeuiçe in curiam regis Bossina ad recipiendum ibi et conducendum Ragusium centum quinquaginta salmas plumbi dicti Marini et caricasse dictum plumbum pro portando Ragusium ad tardius usque ad XX dies mensis presentis maii, cum pacto, quod si non iret ad recipiendum dictum plumbum ad dictum terminum et cum eo veniret recta via Ragusium" (10. V. 1403), DAD, Diversa Cancellariae, XXXIV, fol. 218v. Vidi: Kurtović E. 2009. a. 275.

²⁰⁸ Mihailo J. Dinić je u cijelosti objavio ovaj dokument. "Pasqual de Resti et Marin de Zugno de Bona, ambassatori nostri electi per andar in Bossina al ducha Chervoe (...) item ve acometemo siando fate la poveye debiante agravarvi de le re uxançe che se faceano a nostri mercandanti nel tempo de Ostoya in Souixochi, in Desseuiçe, in Srebernica, a Narente". Vidi: Динић Ј. М. 1955. а. 73-76.

²⁰⁹ " (...) могао к чѣсти како се ђчини у нашемъ властелинѣ у Гакши Бѣнику Погаха изъ Дежевиць съ Блъкѣмъ неги краљкѣства ти да поиде ѣ Подѣвисоки и поиѣ свѣмъ велико сребро и не дошѣдъ Високога Блъкѣ Гакшѣ закла а сребро мѣ ѣзе". Vidi: Стојановић Љ. 1929. I/1. 442. Ovaj Dubrovčanin je ubijen 8. svibnja 1412. godine. "Ce qui n'empêcha pas Vouk de tuer le marchand, le 8 mai, devant Visoki, pour le voler". Vidi: Iorga N. 1899. II. 135.

zavladala prema dubrovačkim trgovcima.²¹⁰ Drugi u nizu, među deževičkim knezovima, bio je Milutin Drašković. Određene podatke o njemu zabilježila je dubrovačka kancelarija 14. veljače 1422. godine. Tom prigodom su dva brata, Radelja Dabišinović i Radovac Gojčinović, odlučili da raskinu trgovačko društvo, ali prije toga bi trebali otići u Bosnu da pokupe tamo sve što imaju, bilo to u novcu ili u robi, i da to preko Milutina Draškovića, kneza Deževica, predaju Dubrovčaninu Tomi Buniću, kome su bili dužni.²¹¹ Posljednji u izvorima poznati kraljev carinik i “nuntius domini regis Bosne” u Deževicama bio je izvjesni Milivoj. Jedan dubrovački dokument navodi da je 12. srpnja 1425. izjavio kako je od Tome Bunića primio potpunu isplatu za olovo koje mu je prodao kao olovo bosanskog kralja.²¹² Jasno je da su u Deževice svraćali svi koji su kanili ostvariti određenu novčanu korist, međutim, bilo je i onih koji su iza sebe ostavljali određene dugove. Takav primjer u izvorima je zabilježen 23.

²¹⁰ “Po esser che haueria intexo el caxo ocorso Jacomo filio de Luca de Bona el quale, in questo pasado, siando in Deseuiza et uoglando vignere cum il argenti hauea comprado et cum li dinari hauea apresso di sy sotto Visochi, misser Polo, conte del mercato de Deseuiza et lo gabelotto del dicto mercado, presente tuti li mercandi ragusei”. Vidi: Truhelka Ć. 1908. 428.

²¹¹ “Cum Radeglia Dabissinouich et Radouazius Goycinouich} fratres uterini de comunibus coram bonis de quibus societatem et comunione habuerint et comuntationem mercantiarum fecerunt diuisionem facere inter eos decreuerint memores se simul et una debitores esse et non in eris modica quantitate ser Thome de Bona volentes non facere diuisione predictam nisi alieno prius ere deducto utque cutis sit idem ser Thomas et satisfactionem primorante omnia consequatur concordatur et unanimiter conuenerunt in hic modum, videlicet, quia alter eorum et seu ambo vadat in Bossinam ibique exigat simul et una cum Milluthino Draschouich comite Desuize rechat et recolligat omne eorum eo denarios, mercantias et res et totum quidquid ipsi ibi habent et habere et seu exigere debent a quamcumque persona quauis ratione vel causa. Idque totum ita retractum exercutum et recollectum tradant et consentent et dimittunt in manibus dicti comitis Milluthini et penes eum. Qui comes Milluthinus totum illud remittat ad manus dicti ser Thome de bona vel de ipso toto omnem ipsius ser Thome faciat voluntatem hanc quidem conuentionem et omnia supr ascripta promiserunt dicti fratres super se et omnia eorum bona solemniter obligantes firma habere et minolabiliter obseruare. Renuntiantes. Iudex ser Marinus Sy. de Restis et testis Ruschus magistri Christofori” (14. II. 1422.), DAD, Diversa Notariae, XIII, fol. 238. Vidi: Kovačević D. 1961. 64. bilj. 129.

²¹² “Comes Miliuoi gabellotus regius in Desiuiza et nuntius domini regis Bosne confessus et manifestus fuit habuisse et recepisse a ser Toma de Bona integram satisfactionem et solutionem certe quantitatis plumbi venditi per ipsum comitem tanquam plumbum dicti domini regis dicto ser Tome. Renuntiando” (12. VII. 1425), DAD, Diversa Cancellariae, XLIII, fol. 163v. Vidi: Kovačević D. 1961. 100. Pavo Živković je na temelju određene dubrovačke građe ustanovio da je puno ime i prezime ovog kneza bilo Milivoj Divčić. Vidi: Živković P. 1988. 33.

veljače 1425. prema kojemu je nekom Jakši Paškiću, s otoka Koločepa, u Deževicama ostao izvjesni dug u vrijednosti od 10 dukata i 20 groša, još od 1419. godine.²¹³ Početkom XV. stoljeća javljaju se vijesti o domaćim ljudima iz Deževica koji se polako počinju upuštati u trgovačke odnose s Dubrovčanima. To potvrđuju, između ostalog, i ugovori o osnivanju ili ukidanju trgovačkih društava. Svrha njihovih zajedničkih poduzeća bila je zarada trgovinom srebra, a zatim i ostalom robom. Pisani izvori datirani 4. studenog 1405. navode primjer prema kojemu Brajan Radošić Rogačić iz Deževica osniva trgovačko društvo s jednim Dubrovčaninom.²¹⁴ Tijekom njihovih zajedničkih poslova došlo je do nesuglasica između domaćih ljudi i Dubrovčana iz Deževica. Jedan slučaj od 1. veljače 1429. bilježi kako je Radovan Ostojić iz Deževica, čovjek bosanskog kralja, došao u Dubrovnik, zbog pritužbi protiv Juraka Pribojevića i njegove braće, oko određene štete na svojoj kući.²¹⁵ Prema narednim vijestima evidentno je kako su pojedini carinici u Deževicama znali zlouporabiti svoj položaj. U okviru toga je 20. siječnja 1413. zabilježeno kako se Radin Tolilović i Vlakota Kranković, carinici iz Deževica, pod prijetnjom kazne od tisuću zlatnih dukata, moraju u roku od 15 dana pojaviti u Dubrovniku pred vladom.²¹⁶ Nazočnost

²¹³ “Jaxa Pasquich de Calamota in Dezeuice pro resto de una carta in 1419 de feurar ducatos diexe grossos venti-valoris ducatos 10 grossos 20” (23. II. 1425), DAD, Diversa Notariae, XIV, fol. 170.

²¹⁴ Vochxa Bochdanich Stambech et Brayan Radostich Rogaçich de Desseuice} faciunt manifestum quod ipsi faciunt invicem societatem et colleganciam inter eos duraturam per hoc presens viagium ad quod debent inuicem ire. In qua collegancia dictus Brayan possint de eius propriis pecuniis libris decemseptem argenti plechi minus unziarum I÷ (1,5) cum quo argento et aliis rebus quas accipient in credentia predicti debent ire ad lucrandum et traffigandum prout melius videbitur pro lucro consequam dicte compaignie ad medietatem lucrum et predictae consequetis ex predictis. Et in eorum remisionem debent facere rationem ad clarum factum” (04. XI. 1405), DAD, Diversa Cancellariae, XXXV, fol. 235v. Desanka Kovačević-Kojić je nekom omaškom ovaj dokument datirala u 1. studeni 1405. godine. Vidi: Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 68. bilj. 61.

²¹⁵ “Radouan Ostoich de Deseuica homo domini regis Bosne qui venerat Ragusium cum literis serenissimi domini regis Bosne pro petendo racionem contra Jurachium Priboeuich et fratres suos pro certo damno ut dicebat quod reperit in domo sua” (01. II. 1429), DAD, Debita Notariae, XIV, fol. 254. Vidi: Ковачевић-Кojiћ Д. 1978. 278.

²¹⁶ “Captum fuit de scribendo Radino Tolillouich et Vlachotte Criualdich seu Cranchouich ciuibus Ragusii gabelotis mercati Dessiuize quod infra dies XV a die receperunt literarum sub pena ducatorum mille auri debeant venire Ragusium et se presentare regimini Ragusii” (20. I. 1413), DAD, Reformationes, XXXIV, fol. 62. Vidi: Тошић Ђ. 1983. 148.

Dubrovčana u Deževicama će nestati s osmanskim osvajanjem Bosne 1463. godine, a paralelno s tim i rudarska djelatnost će izgubiti na značaju.

Vlasteoski odnosi

Na području srednjovjekovne župe Lepenice odigrali su se raznoliki događaji koji su uvjetovali različite društvene odnose među značajnijim akterima toga doba. To se uglavnom odnosi na vlastelu, dubrovačke trgovce, ali i kralja i kraljicu, koje je katkad put navodio na boravak u ovom području. Pojedini velikaši lepeničkog kraja se spominju u svojstvu svjedokā u bosanskim kraljevskim ispravama iz XIV. stoljeća. Kao primjer mogu se uzeti Šćitkovići-Mrkojevići koji su, prema mišljenju Pavla Anđelića, bili s prostora župe Lepenice. Izvori upućuju na to kako su oni bili u bliskim odnosima s bosanskim banom Stjepanom II. Kotromanićem, kao i njegovim nasljednikom Tvrtkom I. Kotromanićem. Prema Anđelićevim riječima, ovom rodu su pripadali vojvoda Vuk Šćitković (Štitković), Mrkoje Šćitovljanin, Grgur Mrkojević i Grgurov sin Radoje, koji se spominje 1382. u jednom dubrovačkom izvoru.²¹⁷ Ova teorija doista ima uporište u izvorima, mada nije najbolje prezentirana u literaturi. Šćitkovići-Mrkojevići bili su iz Šćitova kod Fojnice, što izvori i potkrijepljuju, samo se ne može pouzdano tvrditi da je i Vuk Šćitković u krvnom srodstvu s ostalim članovima ovoga roda. Da je to tako, dokazat će se u predstojećem prezentiranju izvora, vezanih za ovaj slučaj.

Naime, iz isprave sačinjene 1326. u Milima, izvjesno je kako je bosanski ban Stjepan II. nagradio kneza Vukoslava Hrvatinića jer je prešao na njegovu stranu u vrijeme borbi za bosansko prijestolje. Zbog njegove vjerne službe darovao mu je određene zemljišne posjede. Među svjedocima ovog pravnog čina naveden je Vuk Šćitković s titulom vojvode bosanskog, koji je istodobno obnašao dužnost pristava na dvoru.²¹⁸ Isprava istog bosanskog vladara koja je sačinjena 1329/30. potvrđuje da je ban sa svojim bratom, knezom Vladislavom, velikom knezu Grguru Stjepaniću darovao pet sela. Stjepanić je zapravo bio nagrađen iz razloga što je na čelu poslanstva bosanske vlastele dopratio banovu buduću suprugu s dvora bugarskog cara Mihaila Šišmana.

²¹⁷ Vuk Šćitković (Štitković), Mrkoje Šćitovljanin i Grgur Mrkojević su evidentirani kao svjedoci u banskim ispravama iz XIV. stoljeća. Vidi: Анђелић П. 1976. 39. bilj. 48.

²¹⁸ “Я томъ є приставъ ут двора Влькь Шитъковићъ воевода босньски”. Vidi: Мргић Ј. 2008. 11-13.

Među dobrim Bošnjanima, zabilježenim u ispravi, nalazi se treće po redu ime vojvode bosanskog – Vuk Šćitković.²¹⁹ Moguće je da se on spominje u još jednoj ispravi, koja je sačinjena u Kninu 1345. godine. Tom prigodom bosanski ban vrši određene političke pregovore s Ivanom Nelipčićem i njegovom majkom Velislavom, a među svjedocima njihova dogovora nalazi se “Wolk (Vuk) voyvoda”.²²⁰ Toliko o ovoj ličnosti doznajemo iz izvora, u kojima se nigdje ne spominje Šćitovo, izuzev što njegovo prezime podsjeća na taj toponim.

Mrkoje Šćitovljanin se kao svjedok navodi u nekoliko isprava iz razdoblja vladavine Stjepana II. i Tvrtka I. Prvi put se spominje u prethodno navedenoj latinskoj ispravi bana Stjepana II. iz 1345. godine, gdje je evidentiran među svjedocima kao “Merkoe”.²²¹ U drugoj ispravi Stjepana II., koju je zajedno sa svojim bratom Vladislavom izdao 1351. braći Vukoslavić (Vuku i Pavlu), pred kraj teksta je spomenuto ime Mrkoja Šćitovljanina, pristava i svjedoka s braćom.²²² Ovom ispravom su potvrđeni zemljišni posjedi braći Vukoslavić, koji su dodijeljeni njihovom ocu Vukoslavu Hrvatiniću 1326. godine, o čemu je već ranije bilo govora. Nakon što je došao na vlast, novi bosanski ban Tvrtko I., zajedno s majkom, izdaje 1354. ispravu knezu Vlatku Vukoslaviću. On je bio treći sin Vukoslava Hrvatinića kojemu je ponovljena odredba iz ranijih isprava, tj. da su posjedi koje je dobio od bana Stjepana II. isključivo njegova plemenita baština. Pored toga što je bio svjedok ovoga čina, Mrkoje je izabran da vrši ulogu ručnika, zajedno s tepčijom Ivahnom.²²³ Na njih dvojicu je pala odgovornost da se pobrinu da sadržaj isprave bude ispoštovan. Ispravom iz 1357. godine, Tvrtko I. zajedno s bratom, knezom Vukom i majkom Jelenom, u nazočnosti svjedoka ponovno potvrđuje knezu Vlatku Vukoslaviću i njegovim potomcima, vjeru gospodsku. I ovom događaju je svjedočio knez Mrko-

²¹⁹ “А томо сѣ свидоци добри Бошњане: тепчѣѣ Ратосавѣ и с братишмѣ, Хлап и с вѣртишмѣ, Вѣкъ Шитковиѣ воеводиѣ босански с вѣртишмѣ, кнеза Давишѣ Бероевиѣ с вѣртишмѣ, кнез Драгошѣ Зориновиѣ са вѣртишмѣ”. Vidi: Мргић Ј. 2004. 19-21.

²²⁰ Thallóczy L. 1906. 436-437.

²²¹ Thallóczy L. 1906. 437.

²²² “И на то соу пристави и свидоци добри Бошњане и Оусоране: оу почело приставѣ и свидок Владиславѣ Давиѣ и з братишмѣ, друго Ратко Шанта свидокѣ и приставѣ з братишмѣ, Мръкоѣ Шћитовланиѣ пристав и свидокѣ и з братишмѣ”. Vidi: Мргић Ј. 2002. 79-81.

²²³ “А томоѣ рѣчникѣ тепчиѣ Ивахнѣ и кнезь Мръкоѣ”. Vidi: Рудић С. 2003. 69-72.

je.²²⁴ Poslije ove godine u kojoj se, kako se čini, zadnji put spominje, Mrkoju se gubi svaki trag u izvorima. Jedini zaključak koji se nameće jeste taj da je on u narednom razdoblju preminuo. Ni on se u pisanim izvorima ne može direktno dovesti u vezu s mjestom Šćitovo, mada i njegovo prezime upućuje na tu mogućnost.

U procesu obnove banske vlasti na državnom području Bosne, koju je ban Tvrtko I. pobunom vlastele s početka 1366. izgubio, njemu je kasnije pristupio, odnosno ponovo se vratio u službu, knez Pavle Vukoslavić. Taj čin potvrđuje isprava iz 1367. u kojoj se, Mrkojev sin, Grgur Mrkojević navodi kao svjedok "od Bosne".²²⁵ Tek se za Grgurovog sina Radoja Grgurovića 1382. u izvorima izričito kaže da je iz Šćitova.²²⁶ Prema tome, ne bi trebalo biti sporno da su Radojevi već spomenuti otac i djed također iz ovog mjesta, čije je područje vjerojatno bila njihova plemenita baština. Međutim, manje je pouzdano da je Vuk Šćitković iz ovog mjesta i da ima rodbinsku vezu s Mrkojevićima. Ukoliko prihvatimo pretpostavku da Vuk jeste u krvnom srodstvu s Mrkojem, on bi u tom slučaju mogao biti njegov stariji brat. Vlajko Palavestra čak uzima mogućnost da je Šćitovo bilo posjed velikaša Šćitka Hlapovića, koje je po njemu moglo dobiti ime.²²⁷ Ipak, čini se da to nije točno jer je on bio pripadnik solske vlastele.²²⁸ U dubrovačkom arhivu pronađen je podatak koji se odnosi na jednu ženu, koja je možda bila iz Šćitova. Naime, u oporuci dubrovačkog trgovca Maroja Veselkovića koji je živio i preminuo u Fojnici, unutar popisa njegovih dužnika, 8. veljače 1455. godine, spominje se izvjesna Vladica Šti-

²²⁴ "Ѣ име: казъньца Болеслава и тепчиѣ Ивахна и кнеза Владислава Давишића з братиомъ и кнеза Влаѣ Добровоевића и боеводе Тврѣтка и негова брата ждпана Новака и кнеза Мръкоѣ и кнеза Влькца Хрватинића и кнеза Владислава Ѣбрадовића и ждпана Браѣна Привинића и кнеза Милоша Дивошевића и негова брата кнеза Сладоѣ и кнеза Влатка Ѣвриновића и госпоѣ Слаѣне Ѣстоиницѣ е - кнезѢ ВлаткѢ ВлькославићѢ и неговѢ синѢ ВакославѢ и неговѢ всталомѢ". Vidi: Јечменица Д. 2011. 9-12.

²²⁵ "Я томѢ сведоци: вт Босне - каз(нац) Санко и з братиомъ, боевода ПѢрѣћа и з братомъ, ждпан ВакославѢ НахоевићѢ и з бра(ти)омъ, тепчи Вльчићна и з братиомъ, кнез Стѣпоѣ ХрватинићѢ и з братиомъ, ГргѢрѢ МръкоевићѢ и з братиомъ". Vidi: Јечменица Д. 2011. 21-24.

²²⁶ Јечменица Д. 2011. Pogledati bilješku 11.

²²⁷ Palavestra V. 1973. 142. Šćitko Hlapović se kao svjedok spominje 15. ožujka 1333. u ispravi bana Stjepana II. Kotromanića, (sačinjena u Srebreniku) kojom on Dubrovčanima ustupa Ston, Rat i Prevlaku s užom okolinom. Vidi: Miklosich F. 1858. 105-107; Fermendžin E. 1892. 23.

²²⁸ Anđelić P. 1977. 42-43.

tovka koja je Maroju založila prsten kako bi od njega dobila određeni novac na zajam.²²⁹ Vrlo je moguće da je ova žena doista bila iz Ščitova jer joj je zbog male udaljenosti bilo vrlo praktično obaviti ovakvu radnju, obzirom da je ovaj trgovac živio u Fojnici.

Koncem XIV. stoljeća na ovim će područjima u političkom djelovanju postati nazočan velikaški rod Pribinića iz Gornje Lepenice od kojeg je najpoznatija ličnost bio veliki knez bosanski, Radoje Radosalić. O njemu ima svega nekoliko oskudnih podataka gdje se kao svjedok spominje u bosanskim kraljevskim ispravama među brojnom drugom vlastelom. Nosio je titulu kneza od 1399. godine, a nakon 1408. postao je veliki knez bosanski. Sačuvan je i njegov stećak koji se nalazi na lokalitetu Brdanjak u Zabrđu kod Kiseljaka, a podigao mu ga je sin, knez Radič Radojević. Ovaj lepenički velikaš je u ovim prijelomnim godinama čitavo vrijeme ostajao odan kraljevima i nije padao pod politički utjecaj domaće krupne vlastele, Dubrovnika ili ugarskog kralja. Nesumnjivo je zbog svog ugleda imao određene ovlasti na prostoru župe Lepenice, kao i u Visokom u kojem je radio. Shodno tomu, imao je ljude koji su mu bili potrebni za različite poslove društvenog života u njegovoj i u kraljevskoj službi. Kao što je on ušao u državnu službu preko svoga oca Radosava Pribinića, tako je i njega u tom poslu naslijedio sin Radič. Genealogiju velikaškog roda Pribinića je teško pratiti u ispravama nakon 1420. godine. Moguće je da su se potomci kneza Radiča vremenom odmetnuli od kralja i ušli u savez s Osmanlijama, čija je nazočnost u sljedećim desetljećima bivala sve učestalija u Bosni.²³⁰

Knez Radoje Radosalić je prvi put zabilježen u kraljevskoj ispravi nakon prvog dolaska na prijestolje kralja Stjepana Ostoje. Dokument je sačinjen u Lišnici (Liješnica kod Maglaja) 15. siječnja 1399. godine, a bio je upućen Dubrovčanima. U njemu je, između ostaloga, zabilježeno kako su Dubrovčani došli tražiti od kralja određene zemljišne posjede koje im je i darovao. Uz broj-

²²⁹ Vljako Palavestra je pogrešno datirao ovaj dokument u 1459. godinu. Vidi: Palavestra V. 1973. 141. Oporuka dubrovačkog trgovca Maroja Veselkovića je datirana 16. srpnja 1455., ali je ova žena u njoj spomenuta ranije, unutar popisa njegovih dužnika. "Anelo de Vuladiza Stitoucha" (8. II. 1455), DAD, Testamenta Notariae, XV, fol. 149-150v. Iz oporuke se doznaje kako je ranije spominjani dubrovački trgovac Dobrašin Veselković, Marojević (stariji) brat, "Dobrasin fradel mio". Vidi: Palavestra V. 1973. 141. Pogledati bilješku 80.

²³⁰ O ličnosti velikog kneza bosanskog Radoja postoji objavljen rad. Vidi: Drmač M. 2012. c. 195-209.

ne velikaše koji su bili svjedoci ovog čina spominje se i knez Radoje Radosalić.²³¹ Nedugo potom, knez se spominje 5. veljače 1399. u ispravi kralja Ostoje, također upućena Dubrovčanima, kojom kralj traži da mu oni isplate srpski dohodak na Dmitrov dan u vrijednosti od 2.000 perpera.²³² Iz ove dvije isprave jasno je kako kralj želi zadržati dobre odnose s Dubrovnikom, ali uz uvjet da oni izvršavaju svoje obveze prema Bosni. Prema ovome, također je uočljivo da je knez Radoje Radosalić bio čovjek od povjerenja u službi kralja Ostoje.

Kako je u to vrijeme porasla moć bosanskog velikaša Hrvoja Vukčića Hrvatinića, vremenom su se počeli pogoršavati odnosi između njega i kralja Ostoje, te se trebao dogoditi prestižni obračun među njima. Ipak, i u tako kriznom razdoblju knez Radoje Radosalić je ostao vjeran kralju. To se može zaključiti na osnovi isprave kralja Ostoje od 22. travnja 1404. godine, u kojoj se on spominje među ostalom vlastelom sazvanom na stanak. Ovaj dokument je izdat “na Visokom” i bio je upućen mletačkim trgovcima. Tu se bilježi kako oni mogu slobodno i sigurno trgovati po cijeloj Bosni bez plaćanja ikakvih poreza. Kralj im također jamči da će sam nadoknaditi štetu ukoliko neki od njih bude opljačkan ili pokraden.²³³

²³¹ “удь оупѣине града Дѣрвоника, на има Жѣнь Жѣрьговиѣ и Миѡочь Растиѣ и ш-ими Никола Гѣчетиѣ, и споменѣше кралевствѣ ми удь реченихъ властель и удь оупѣине, говоре за земле, цю сѣ и кое сѣ удь Кѣрила дери до Стона (...) и кѣда створи сию милость кралевство ми, тѣзи виѡѣ кралевства ми властеле, а на име воевода Хрьвое кнезь Павль Радиновиѣ, воевода Саньдаль, тепачиѣ Батало и воевода Влатко Твьртковиѣ, воевода Вьлкашинь Милатовиѣ, воевода Павль Клешиѣ, кнезь Прѣвое Масновиѣ, кнезь Радое Радосалиѣ, кнезь Радое Драгосалиѣ, кнезь Воисавь Воеводиѣ, кнезь Вѣкашинь Златоносивиѣ, кнезь Ковачь Диничиѣ”. Vidi: Miklosich F. 1858. 233-235; Perojević M. 1942. a. 378-379.

²³² “кралевствѣ ми давати удь реченога града Дѣрвоника и удь оупѣине спѣвски доходакъ, дви тисѣћи перперь динари дѣрвовачсиѡхъ, всако годише на дмитровь дѣнь (...) крал Степань Сѡстоѣ и з богодаровано-м-и госпоиоѡмь кралицоѡмь кирь Кѣѣвоѡмь, поставивше рѣци на светоѡмь еванѣели и на чѣсноѡмь крѣсти господѣнѣ и с властели кралевѣства ми: с воеводоѡмь Хрьвоеѡмь, с кнезоѡмь Павлоѡмь Радиновиѣѡмь, с тепачиоѡмь Баталоѡмь, с воеводоѡмь Саньдалеѡмь, с воеводоѡмь Павлоѡмь Клешиѣѡмь, с воеводоѡмь Влаткоѡмь Твьртковиѣѡмь, с воеводоѡмь Вьлкашиноѡмь Милатовиѣѡмь, с кнезоѡмь Радоеѡмь Радосалиѣѡмь, с кнезоѡмь Воисавоѡмь, с кнезоѡмь Вѣкашиноѡмь Златоносивиѣѡмь, с кнезоѡмь Радоеѡмь Драгосалиѣѡмь, с кнезоѡмь Прѣвоеѡмь Масновиѣѡмь, с кнезоѡмь Вѣкоѡмь Тепчиѣѡмь, с кнезоѡмь Ковачеѡмь Диничиѣѡмь”. Vidi: Miklosich F. 1858. 236-237.

²³³ Koncem travnja 1404. kralj Stjepan Ostoja je održavao stanak na kojem nisu sudjelovale vojvode, Hrvoje i Sandalj. Sima Ćirković smatra kako je već sredinom tog mjeseca Hrvoje važio kao odmetnik od svoga kralja. Vidi: Ћирковић С. 1964. a. 203; “Consilio cum magnificis et potentibus dominis comite Paulo Radinovich, vayvoda Vochemir Jurievich, vayvoda Paval Clisich et vayvoda Radiz Sanchovich et comite Radoe Radosalich baronibus nostris, ac etiam

Ovaj ugovor je očito bio uperen protiv dubrovačkih trgovačkih interesa. Takva gesta kralja Ostoje ne čudi jer se u to doba odvijao rat između Bosne i Dubrovnika (1403.-1404.) u kojemu je bosanski kralj, po svemu sudeći, želio podjarmiti Dubrovnik.²³⁴ Ipak, uskoro se na Ostojinom mjestu 1404. ustoličio novi kralj Tvrtko II. Tvrtković. U vihoru tih zbivanja knez Radoje Radosalić morao se odlučiti da li će se prikloniti novom kralju.²³⁵ To je na koncu očigledno i učinio jer se kao svjedok javlja na njegovoj ispravi upućenoj Dubrovčanima 24. lipnja 1405. godine. Dokument je sačinjen u Trstivnici, gdje je u tu svrhu došao Dubrovčanin, Nikola Gučetić. Kralj je tom prigodom potvrdio sve zakonske akte svojih vladarskih prethodnika kao i posjede Lisac, Imoticu i Trnovicu, koji nisu u ranijim ispravama bili evidentirani.²³⁶ Nakon ovog, konačno su izgladjeni odnosi Bosne i Dubrovnika.

Moguće je da se knez Radoje posljednji put spominje u ispravi kralja Ostoje, nakon što se on vratio na prijestoje 1408. godine. Naime, to je bila

cum consilio quam plurium nobilium et militum apud nos consistentium (...) Et similiter possint libere et secure sine solutione alicuius datti, pedagogii vel gabele, tergovine vel aliqua alia solutione extrahere vel extrahi facere de qualibet parte nostri regni mercantias, pecunias et res quascunque voluerint (...) quod in casu quo in aliqua parte nostri regni aliquis Venetus vel fidelis vel subditus Veneciarum esset derobatus, vel quod aliquid ex vi raperetur satisfaciemus et solvemus ei de nostris bonis propriis totum id". Vidi: Ljubić Š. 1875. V. 39-41; Fermežđin E. 1892. 73; Šišić F. 1902. 182-183.

²³⁴ Ovaj rat je prezentiran u općim sintezama o srednjovjekovnoj Bosni. Od novijih radova vidi: Lovrenović D. 2006. 108-118.

²³⁵ Pavo Živković bilježi kako nije poznato kakvi su u to vrijeme bili stavovi Pavla Klešića, Radoja Radosalića i Vukmira Jurjevića, koji se u izvorima spominju kao svjedoci na ispravi kralja Ostoje koja je bila podarena Mlečanima. Vidi: Živković P. 1981. 41. Međutim, sama činjenica da su bili uključeni u državnu politiku kralja Ostoje ne bi trebalo stvarati dilemu o tomu da su njemu služili. Vidi: Živković P. 1981. Pogledati bilješku 233.

²³⁶ "И тѣи доиде краљствоѣ ми властелинѣ и поклицарѣ славнога града Дѣбровника кнезь Никола Гѣчетић (...) а говоре краљствоѣ ми властеле Дѣбровъчци: господине краљѣ, паче и наше, ере по ниѣхъ милости господинѣ краљѣ и вса Босана намѣ да все приморье утѣ Кѣрила дери до Стона са всами сели и засевици (Лисац, Имотица и Тръновница) (...) властели и вельможами рѣсага босанскога ротисмо се и присегосмо наипреѣ ѣ господинѣ краљѣ Твртко Твртковићѣ и господинѣ херцега Хръвое сплицки и кнезь Павла Радиновићѣ и кнезь Вѣкць Хранићѣ и воевода Санѣдала Хранићѣ и кнезь Бавша Херцеговићѣ и кнезь Радое Радосалићѣ и кнезь Радое Драгосалићѣ и кнезь Батићѣ Мѣръковићѣ и кнезь Радосавъ Привоевићѣ и кнезь Владисавъ Дѣничићѣ и кнезь Вѣкць Рогатићѣ и кнезь Бѣлица Бѣльханићѣ (...) писано на Бѣлицѣ Селицихѣ 8 Трстивници". Vidi: Miklosich F. 1858. 253-257; Стојановић Љ. 1929. I/1. 490-495; Perojević M. 1942. b. 416-417.

darovnica braći Radivojevićima (Juraju i Vučiću), sačinjena 28. prosinca 1408. godine, kojom ih je kralj nagradio zemljišnim posjedima za njihovu vjernu službu.²³⁷ Nakon ovog datuma knezu Radoju Radosaliću se u pisanim izvorima gubi svaki trag. S obzirom da se više puta javljao kao svjedok pri izdavanju bosanskih kraljevskih isprava, moguće je da je nakon 1408. zbog svoje vjerne službe dobio unaprijeđenje i titulu velikog kneza bosanskog, te ostao raditi u Visokom. Postoji primjer Tvrtka Borovinića iz prve polovice XV. stoljeća, kojemu je također titula kneza prerasla u titulu velikog kneza bosanskog, tako da takva titularna preinaka nije upitna.²³⁸

Malo je vjerojatno da je vlasteoska porodica Jelašića bila s područja župe Lepenice. Knez Stanoje Jelašić je 17. lipnja 1392. kao izaslanik kralja Stjepana Dabiše tražio od Dubrovčana isplatu srpskog i stonskog dohotka.²³⁹ Vladislav Skarić je mišljenja da se plemenita baština ovog kraljevskog izaslanika mogla nalaziti u današnjem naselju Jelačke, koje se nalazi u općini Kreševo.²⁴⁰ Međutim, s obzirom da nema drugih izvora koji bi potkrijepli takvu teoriju, temeljenu na morfološkoj sličnosti imena Jelačke i Jelašić, ne treba je ni prihvatiti doslovce. Čak i kad bi je prihvatili, ne treba zanemariti činjenicu da postoji naselje Jelaške koje se nalazi kod Olova.²⁴¹

²³⁷ Drugi put se na bosansko prijestolje vratio kralj Stjepan Ostoja u listopadu 1408. godine. Njegov izbor je bio usmjeren osobito protiv vojvode Hrvoja. Vidi: Perojević M. 1942. c. 427; "Ostoje regi et filio nostro Stephano per dictum capitaneum Georgium et comitem Vucichium et eorum filios prestitam, predicto capitaneo Georgio, comiti Vucichio, eorum filiis ceterisque posteris dedimus et adscripsimus in patrimonium in secula seculorum: Almassium civitatem una cum Primorje, ab utroque latere Cettine, videlicet Primorje usque ad Zarnovizam (...) Huic adsunt testes: dominus rex cum fratribus, comes Paulus cum fratribus, comes Radoje cum fratribus, comes Burech cum fratribus et prestantioribus Bosne, comes Radam Dragoevich et procurator comes Gjura Georgii Dragichievich". Vidi: Fermendžin E. 1892. 87-89.

²³⁸ Čošković P. 1996. 63-77.

²³⁹ "впѣћини града Дѣбровника што посласмо к вамъ нашега сръдчаного слѣдѣ княза Станоѣ Ђлашѣчића за наше работѣ и налише за дохѣдыке наше сръбьске и стоньске". Vidi: Стојановић Љ. 1929. I/1. 175.

²⁴⁰ Скарић B. 1922. 127.

²⁴¹ Bešlagić Š. 1971. 229-230.

Kraljevske svadbe

U prvoj polovici XV. stoljeća dvije kraljevske svadbe vežu se za područje Milodraža od kojih se, svaka na svoj način, dovodi u određeni kontekst s tim mjestom. Naime, prvi brak je sklopljen u ljeto 1428. između bosanskog kralja Tvrtka II. Tvrtkovića i ugarske vlastelinke Doroteje Gorjanske, dok se drugo vjenčanje održalo u proljeće 1446. između kralja Stjepana Tomaša i Katarine, kćeri vojvode Stjepana Vukčića Kosače.

Godine 1426. dogodio se žestok upad osmanske vojske u Bosnu na koji kralj Tvrtko II. nije mogao uzvratiti na odgovarajući način. Oko 4.000 vojnika pustošilo je bosanske velikaške oblasti i stanovništvu nanosilo razna stradanja. Tvrtko II. bio je primoran tražiti brzu reakciju i pomoć od ugarskog dvora. Ugarski kralj Sigismund Luksemburški bio je dobro upućen u tadašnje stanje u Bosni, pa je odlučio takvu situaciju iskoristiti za svoju dobrobit. Njegova nakana je bila zatražiti od Tvrtka II. da za svog prijestolonasljednika prizna grofa Hermana II. Celjskog, Sigismundovog tasta. Ovaj plan bio je izuzetno nepopularan među bosanskom vlastelom, koja nije željela da Ugarska dobije veći utjecaj u Bosni, a niti da time isprovociraju Osmanlije. Pošto se našao u prilično teškoj poziciji, kralj Tvrtko II. je ipak zajamčio bosansku krunu Hermanu II., ukoliko on sam ne bude imao muških potomaka. Na ovaj način je udovoljeno ugarskim zahtjevima 1427. godine. Da bi još više zbližio odnose Ugarske i Bosne, kralj se odlučio na politički brak sljedeće godine.²⁴²

Naime, Tvrtkova buduća žena Doroteja Gorjanska je u vrijeme pregovora o ženidbi, u proljeće 1428. godine, boravila na području pečujске biskupije.²⁴³ Nema se razloga sumnjati da se upravo iz tog mjesta kasnije zaputila u Bosnu u susret svome vjereniku. Važno je znati da je ona bila Sigismundova rođakinja koju je ovaj koristio za istrajavanje u svojim političkim nakanama. Na svadbu su nesumnjivo bili pozvani brojni zvaničnici toga doba, među njima i Dubrovčani koji su odlučili na kraljev dvor uputiti dvojicu svojih ljudi. U pismu, 6. srpnja 1428. godine, dubrovačko izaslanstvo je izvijestilo svoju vladu da se kralj sprema dočekati buduću suprugu. Pred nevjestu je uputio svoje ljude, a sam je odlučio da 12. srpnja dočeka kraljicu u Milodražu, kamo je trebala stići. Dubrovačka vlada je svojim ljudima naredila da čim mladenka

²⁴² Ђирковић С. 1964. а. 259-260.

²⁴³ О Doroteji Gorjanskoj је саčinjen рад у складу с могућностима које је дозвољавала изворна грађа везана за ту тему. Види: Анђелић Р. 1973. б. 376-395.

stigne na odredište, odmah izvijeste Dubrovnik. Poslanici su pratili kralja na putu prema mjestu dočeka Doroteje i redovito slali izvješća.²⁴⁴

Dubrovačka vlada je u narednom razdoblju dobila tri pisma od svojih poslanika, od čega su dva stigla iz Milodraža i treće iz Sutjeske. Tih dana Dubrovčane su povodom kraljevskog vjenčanja u Bosni predstavljali poslanici Nikola Đorđić i Marin Gundulić. Prema njihovom prvom pismu, 13. srpnja, vidna je mogućnost da se kraljeva svadba obavi u samom Milodražu, ali ipak o vjenčanju u tom mjestu nema potvrde u izvorima. Vrlo je vjerojatno da se buduća kraljica samo čekala u Milodražu, u koji na koncu nije ni došla. Činjenica je da se kralj s dubrovačkim poslanicima zadržao u Milodražu nekoliko dana što znamo na temelju drugog pisma od 17. srpnja, iz kojeg je očito kako se dubrovački poslanici još uvijek nalaze u Milodražu. Ipak, temeljem trećeg pisma dubrovačkih poslanika, upućenog njihovoj vladi, evidentno je kako su oni već 20. srpnja boravili na kraljevskom dvoru u Sutjeskoj. Poslanici su zajedno s kraljem iz nekog čudnog i neobjašnjivog razloga napustili Milodraž 18. ili 19. srpnja i stigli u Sutjesku gdje se po svim prilikama trebala održati svadbena svečanost.²⁴⁵ Nova kraljica izgleda tih dana još nije bila stigla u zemlju bosanskog kralja jer dubrovačka vlada nije ništa znala o njenom dolasku. Da je to tako potvrđuju podatci prema kojima vlada 31. srpnja daje instrukcije

²⁴⁴ "Rector di Ragusa col suo Consiglio. Alli nobili et saui ser Nicola Mat. de Georgi et ser Marin Ja. de Gondola ambassadori al re di Bosna dilecti cittadini nostri salute. Per le lettere vostre fatte di la ad VI luglio presente le qual ad XIII del detto receuissimo (...) et anche come a mandato suo zentilomini incontra la nouiza et se a parecchia de fare le noze, et ad XII di questo esso re va a Milodras per reincontrarssi la sopra la qual cosa vi rispondemo (...) et di la aspetate nostra risposta" (14. VII. 1428), DAD, Lettere e commissioni di Levante, X, fol. 95v. Vidi: Živković P. 1981. 122-123; Doroteja Gorjanska je sa pratnjom u Milodraž doputovala vjerojatno "Velikim drumom" koji je Ugarsku spajao s Hrvatskom i Bosnom, a nastavljaio je dalje za Carigrad. Taj put je prolazio kroz Jajce, dolinu Lašve i Lepenicu. Vidi: Jireček K. 1879. 84-85.

²⁴⁵ "Rector di Ragusa col suo Consiglio et del pregado. Alli nobili et saui ser Nicola Mat. de Georgi et ser Marin Jaco. de Gondola ambaxadori al re de Bosna dilecti cittadini nostri salute. Questi di passadi riceuissimo tre vostre lettere, duo fatte in Milodراس, una a tredexe et l'altra a decisetate de luglio et la terza in Sutiescha, adi 20 pur de luglio presente. Et quanto paresse scriuete specialmente per la risposta a vostra data per la bolla. Et di puo per lo piacer che a amite lo re, et vi gratiar che a fatto per lo rimagner vostro alla sua festa primamento abiamo inteso. Alequal vostre letere doue fa di bisogno faremo risposta" (31. VII. 1428), DAD, Lettere e commissioni di Levante, X, fol. 98v; Vidi: Iorga N. 1899. II. 242. Živković P. 1981. 123. bilj. 68; Anđelić P. 1973. a. 238.

poslanicama, pri čemu im nalaže da jave vijest kad mladenka stigne u Podvisoki kako bi se mogao poslati kurir po njihova nova pisma temeljem čega će se u Dubrovniku moći pratiti slijed događaja.²⁴⁶

Povjesničar Pejo Ćošković bilježi kako je iz dubrovačkih izvora sasvim izvjesno da je ova svadba obavljena u Milodražu sredinom srpnja. Međutim, Ćošković svoju teoriju nije najjasnije potkrijepio izvorima.²⁴⁷ Naprotiv, dubrovački izvori upućuju na činjenicu da se ova svadba tek trebala održati u narednim danima. Dubrovačko Veliko vijeće i Vijeće umoljenih su odlučili 23. srpnja poslati dva glazbenika bosanskom kralju povodom njegove svadbene svečanosti.²⁴⁸ Osim toga, vojvodi Sandalju Hraniću su isti dan, iste institucije, odobrile dva grčka glazbenika.²⁴⁹ Jako je mala mogućnost da Sandalj nije imao namjeru da ih povede na kraljev dvor i da se s osobitim glazbenim umijećem ovih grčkih majstora i sam istakne među uvažanim zvanicama na svadbenoj svečanosti.²⁵⁰ Takvi podatci idu u prilog teoriji da su se svadbene svečanosti doista tek trebale održati, zato što ne bi imalo svrhe tražiti glazbenike nakon okončanja ovog događaja. Isti dan je u Velikom vijeću odlučeno da se nova bosanska kraljica daruje sa 300 dukata.²⁵¹ Dubrovčani su narednih dana počeli slati razne darove kralju i kraljici, a sve s ciljem da isposluju određene trgo-

²⁴⁶ "Arivando in sotto Visochi la nouiza zoe la Regina subito in col presteza vogliamo che dobiate spazare di la uno coriere et auisarno per vostre lettere del suo arivare et per lo simile de quanto avereti seguito. E di tutte nouvelle che vi occorerà" (31. VII. 1428), DAD, Lettere e commissioni di Levante, X, fol. 99. Vidi: Živković P. 1981. 123.

²⁴⁷ Ćošković P. 1988. 26. bilj. 7.

²⁴⁸ "Prima pars est de mittendo ad domini Regem Bosne ad festum nuptiarum suarum piferos nostros liurando salarium" (23. VII. 1428), DAD, Consilium Maius, III, fol. 219; "Prima pars est de eundo ad maius consilium pro mittendo ad domini Regem Bosne ad festum nuptiarum suarum duos piphefaros nostros liurando salarium" (23. VII. 1428), DAD, Consilium Rogatorum, IV, fol. 63v.

²⁴⁹ "Prima pars est de concedendo voiouode Sandagl binos tubicinas nostros Graios liurando salarium" (23. VII. 1428), DAD, Consilium Maius, III, fol. 219; "Prima pars est de eundo ad maius consilium pro concedendo voiouode Sandagl tubicinas nostros Graios ambos liurando salarium" (23. VII. 1428), DAD, Consilium Rogatorum, IV, fol. 63v. Vidi: Kurtović E. 2009. b. 259.

²⁵⁰ Babić A. 1964. 331.

²⁵¹ "Prima pars est de donando nouizie et sponse domini Regis Bosne (...) Secunda pars est de donari ut supra ducatos trecentos" (23. VII. 1428), DAD, Consilium Maius, III, fol. 219. Vidi: Jorga N. 1899. II. 243; Anđelić P. 1973. b. 381; Anđelić P. 1984. 152.

vačke privilegije za sebe. To potkrijepljuje podatak prema kojem su 24. srpnja, u dubrovačkom Vijeću umoljenih, odlučili da se bosanskoj kraljici, povodom njenog vjenčanja, kupe i pošalju tkanine od svile i krzna.²⁵² Izglada da je do 13. kolovoza u Dubrovnik bila dopremljena očekivana pošiljka spomenutih tkanina iz Venecije. Vijeće umoljenih je tom prigodom odlučilo da se iste prosljede dubrovačkim poslanicima u Bosnu, koji će ih darovati kraljici.²⁵³

Izgleda da je Doroteja Gorjanska stigla u zemlju bosanskog kralja početkom kolovoza. Spominjani dubrovački kurir tih dana bio je izvjesni Mioko, koji je 13. kolovoza dostavio novo pismo poslanika iz Sutjeske u Dubrovnik. U odgovoru na to pismo vlada je 16. kolovoza dala obavijest poslanicima prema kojoj su poslani darovi za kraljicu, koje joj oni trebaju uručiti. Među darovima se našao komad grimizne svile, rađene u tehnicu pliša i još jedan komad aleksandrijske svile rađene u tehnicu velura te četiri smotka krzna od sure vjeverice.²⁵⁴ Osim toga, dubrovačka vlada je 17. kolovoza odlučila pozvati kralja i kraljicu u posjet njihovom gradu, kad im to bude najviše odgovaralo.²⁵⁵ Spominjani glazbenici, pripremanje darova i ostale svečane pripreme bile su uvertira u središnju svadbenu svečanost koja je vjerojatno obavljena tijekom kolovoza 1428. u Sutjeskoj.²⁵⁶

Prema mišljenju povjesničara Vladimira Ćorovića na ovoj svadbi bio je

²⁵² “Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo minori consilio, emendi res pro dono faciendo novizie domini regis Bosne prout sibi videbitur, videlicet emendo laboreria de siricho et vayris” (24. VII. 1428), DAD, Consilium Rogatorum, IV, fol. 64. Vidi: Živković P. 1981. 123.

²⁵³ “expediendi et mittendi ambassiatores nostris ad regem Bosne dona portata de Venetiis et scribendo eis prout sibi videbitur” (13. VIII. 1428), DAD, Consilium Rogatorum, IV, fol. 66v. Vidi: Anđelić P. 1973. b. 381.

²⁵⁴ “Rector di Ragusa col suo Consiglo. Alli nobili et saui ser Nicola Mat. de Georgi et ser Marin Ja. de Gondola ambassadori al re de Bosna dilecti citadini nostri salute. Adi XIII. presente per Miocho corier riceuessimo vostre lettere fatte in Sutiescha adi 9 pur agosto (...) peza una de zitenin cremesi a veluta fina e un altra peza pu de zitenin allixandrin a veluta et vamaze quatro de vari fini” (16. VIII. 1428), DAD, Lettere e commissioni di Levante, X, fol. 100. Vidi: Anđelić P. 1973. b. 381.

²⁵⁵ “Prima pars est de comitiando ad veniendo Ragusium dominum regem Bosne et reginam ei consortem” (17. VIII. 1428), DAD, Consilium Rogatorum, IV, fol. 68. Vidi: Živković P. 1981. 123.

²⁵⁶ Ђирковић С. 1964. а. 260; Živković P. 1981. 123; Šunjić M. 1996. 190; Drmač M. 2012. d. 16.

nazočan i Sigismund Luksemburški, ali njegov itinerar to demantira.²⁵⁷ Prema riječima Pave Živkovića, samom svadbenom slavlju tračak loše atmosfere svojom nenazočnošću je pridonijelo nekoliko bosanskih velikaša, među kojima su bili Sandalj Hranić, vojvoda Radosav Pavlović i Zlatonosovići.²⁵⁸ Iz toga bi se dalo zaključiti kako su svojom nenazočnošću na svadbenoj svečanosti iskazali nezadovoljstvo prema ovom braku, odnosno zbližavanju između Ugarske i Bosne. Međutim, Živković svoju prezentaciju na tom mjestu nije najjasnije potkrijepio izvorima, tako da je upitna takva teorija. Nema se razloga sumnjati u to da je Sandalj bio na svadbi, jer ne bi inače pozvao glazbenike koji su očito trebali uveličati svadbenu svečanost, kako je već rečeno. Osim toga, u jesen 1428. došlo je do posjete kralja Tvrtka II. Sandalju u Blagaju, čime su, očito ranije, bile razriješene nesuglasice među njima.²⁵⁹ U to vrijeme Bosna je ipak bila u miru, a što se tiče Milodraža, njegova lokacija se u ovoj epizodi pokazala kao zgodno mjesto za doček kraljevskih svatova, gdje su se bili okupili brojni bosanski, dubrovački, i drugi zvaničnici tog doba. Međutim, u tom mjestu po svoj prilici kraljica nije dočekana, a razlog za to mogao se kriti u njenom nočekivanom kašnjenju. To je vjerojatno moglo utjecati na kraljevo strpljenje zbog čega je napustio Milodraž i otišao u svoj dvor u Sutjesku, kamo je naknadno stigla kraljica.

Naredna svadba je nesumnjivo održana u Milodražu i o njenom tijeku također postoji određen broj podataka. Godine 1443. od strane bosanske vlastele za novog kralja je izabran Stjepan Tomaš. Njegov izbor se odigrao protiv volje humskog oblasnog gospodara, vojvode Stjepana Vukčića Kosače koji je podržavao bivšeg kraljevskog pretendenta, Tomaševog brata, kneza Radivoja Ostojića.²⁶⁰ Iz tih razloga kralj će se uplesti u dvogodišnje sukobe s vojvodom Stjepanom u kojima neće uspjeti vojno slomiti ovog moćnog velikaša. Na koncu je, čini se, najbolja mogućnost bila da se ove dvije strane izmire. Doista se

²⁵⁷ Vladimir Ćorović ne navodi izvor na osnovu kojeg smatra da je kralj Sigismund Luksemburški bio nazočan na svadbi. Vidi: Ћоровић В. 1940. 435. Drugi podatci govore kako on nije mogao biti u Bosni u to doba. Vidi: Hoensch K. J. 1995. 114.

²⁵⁸ Živković P. 1981. 123.

²⁵⁹ "Prima pars est de honorando cum piscibus regem Bosne et Sandagl venturos in Blagai" (22. X. 1428), DAD, Consilium Rogatorum, IV, fol. 75v. Vidi: Kurtović E. 2009. b. 259.

²⁶⁰ Knez Radivoj Ostojić i ranije spominjani knez Radič Kristić su vjerojatno jedna te ista osoba. Vidi: Andrić S. 2013. 128. Pogledati bilješku 91.

tako i dogodilo, a pomirenje je 1446. potvrđeno brakom između kralja Tomaša i Stjepanove kćeri Katarine.²⁶¹ Tijekom travnja navedene godine, u Bosni se užurbano radilo na pripremama za predstojeće svadbene svečanosti.²⁶² Vijesti o tomu stigle su u Dubrovnik, pa je o tim novostima raspravljalo Vijeće umoljenih na svojoj sjednici od 19. travnja 1446. godine, gdje su se Dubrovčani obvezali vojvodi Stjepanu osigurati glazbenike prigodom vjenčanja njegove kćeri i bosanskog kralja. Oni su imali obvezu zabavljati buduću kraljicu na putu k vjereniku u Bosnu, gdje se trebalo proslaviti njihovo vjenčanje, kojemu će također biti nazočni i dubrovački poslanici.²⁶³ Vijeće umoljenih na svojoj sjednici, 21. travnja, odlučilo je da na bosanski dvor upute dva poslanika s prigodnim darovima za kralja i kraljicu u nakani da im izraze lijepe želje prigodom njihove ženidbe. Dogovoreno je da će ti poslanici ponijeti kralju dar u vrijednosti od 800 i kraljici od 400 perpera. Na istoj sjednici, Vijeće je odredilo poslanike koji će s darovima poći vojvodi Stjepanu (u Blagaj), kao i glazbenike koji su imali obvezu otpratiti njegovu kćer u Milodraž, gdje se trebala održati svadba.²⁶⁴ Dubrovčani su narednih dana bili zauzeti otpremanjem svojih poslanika u Bosnu, koji su bili zaduženi da u njihovo ime nazoče kraljevom ženidbenom slavlju. Tom prigodom su, u drugoj polovici svibnja, u Milodražu Dubrovčane zvanično predstavljali Junije Gradić i Jakov Đorđić. Prema njihovim izvješćima kralj Tomaš je toga mjeseca već boravio u Milodražu i dočekivao goste i uzvanike, među kojima je primio i njih dvojicu. Vojvoda Stjepan

²⁶¹ Ђирковић С. 1964. а. 276-281.

²⁶² Literatura o Katarini Kosači-Kotromanić je relativno opsežna. U okviru nje se uglavnom spominjala i njena svadba. Vidi: Руварац И. 1893. 467-477; Draganović K. 1978. 1-48; Pandžić B. 1979. 15-25; Тошић Ђ. 1997. 73-113; Molinar A. M. 2007. 59-154.

²⁶³ "Prima pars est de concedendo voyuode Stipano nostros piffaros et tubicinas occaxione nuptias factis cum rege Bossine. Ita tamen et cum hoc quod lunare debeant salarium eorum pro tempore quo stabunt ab extra in hoc viaggio et non debeant ad expensas nostri domini habendo etiam equos in ipso viaggio pro comuni. Et teneatur associare reginam filiam dicti Stipani quoniam ibit ad maritum, videlicet, ad dominum regem Bosine et ibidem celebrare nuptias predictas stando cum nostris ambaxiatores qui illic erunt et remeando donum cum eis" (19. IV. 1446), DAD, Consilium Rogatorum, IX, fol. 239.

²⁶⁴ "Le 21, ils fixent les intructions des envoyés vers Stipan et votent l'ambassade vers le roi "occaxione nuptiarum suarum": deux nobles porteront au roi un présent de 800 perpéres en drap et autres et un autre de 400 à la reine. Les ambassadeurs vers Stipan et le roi seront accompagnés de joueurs de fifre et de flûte". Vidi: Iorga N. 1899. II. 418. bilj. 5; Радоњић Ј. 1905. 248. bilj. 1; Babić A. 1960. 35; Ђирковић М. С. 1964. б. 92; Čošković P. 1988. 103.

tada još nije bio došao, mada se 17. ili 18. očekivalo da će uskoro stići i da će se u narednih osam dana održati i državni stanak.²⁶⁵ Osim toga, kralj Tomaš je bio naumio da nakon svadbenih svečanosti obiđe Donje Kraje, Hum i Jajce,²⁶⁶ pri čemu je namjeravao svojim podanicima predstaviti se kao suvereni bosanski vladar kome je uspelo suzbiti svoje političke protivnike.²⁶⁷

Tih dana je kurir Pribinja razmijenjivao poštu između dubrovačke vlade i njihovih poslanika u Bosni. Poslanici su 23. svibnja otpremili pismo za Dubrovnik, koje je tamo stiglo četiri dana kasnije, u kojem je zabilježeno kako je 19. svibnja u pratnji kičene vlastele u Milodraž doputovao kraljev tast Stjepan "sa mnogo lijepe vojske" gdje je bio svečano dočekan i lijepo primljen.²⁶⁸ S njim je stigla i kćer Katarina, buduća kraljica, tako da nije bilo razloga koji bi sprječavao da uskoro započne svadbeno slavlje. Ipak, u pisanim izvorima nema mnogo podataka o samom tijeku svadbene svečanosti, tako da je teško precizno odrediti njen početak i kraj. Dozu neugodnosti svadbenom ozračju doprinijela je nenazočnost vojvodā Ivaniša Pavlovića i Petra Vojsalića, koji su zamjerali kralju Tomašu zbog izmirenja s Kosačom. Kralj Tomaš uputio im je čak poslanike i očekivao odgovor, poslije kojeg bi odlučio šta će raditi da-

²⁶⁵ "Rector di Ragusa con lo suo Consiglio et del pregadi. Alli nobeli et sauii ser Jacomo de Zorzi et ser Zugno Mat. de Gradi ambaxiatori nostri al serissimo re Tomas de Bosina dilecti cittadini nostri salute. Alle XXIII di questo receuissimo due vostre lettere date et scripture ambedue a Millodraxe, una zoe ad 17 l'altra adi 18 del presente. Per le qual plenarie abiamo visto et intexo de lo azonzer vostro con saluamento a Milodraxe, doue trouasti la maiesta de re. E del bon receto vi feze et altrettanto deli doni aveti fato secondo ui fo acomesso. E per lo simel delo exponer de la vostra ambaxiata vi feci. Item intendesimo etiamdio quanto ne dite de la vignuta de voyvoda Stipan e del stanicho doueua esser di la per 8 di." (31. V. 1446), DAD, Lettere e commissioni di Levante, XIII, fol. 205. Vidi: Resti G. 1893. 295; Динић Ј. М. 1955. а. 77; Čošković P. 1988. 104.

²⁶⁶ "Apresso a quello dixeti che la maiesta di re pensa andar in Dolgna Cray, in Chelmo et in Jayza" (31. V. 1446), DAD, Lettere e commissioni di Levante, XIII, fol. 205v. Vidi: Ђирковић М. С. 1964. б. 93.

²⁶⁷ Čošković P. 1988. 109.

²⁶⁸ "Scritta questa fin qui a di 27 di questo zoe di sera per Pribigna corier receuissimo un'altra vostra scrita in Milodraxe ale XXIII del presente per la qual abiamo visto et intexo come ale XVIII detto zonsi voyvoda Stipan con molta bella zente in puncto et como la maiesta di re predetto con lo detto voyvoda Stipan se ano amorizato et se amorizano insembre grandemente con grandissimi honori l'un l'altro" (31. V. 1446), DAD, Lettere e commissioni di Levante, XIII, fol. 205v; Vidi: Iorga N. 1899. II. 417. Анђелић П. 1976. 47.

lje.²⁶⁹ Pejo Ćošković je na neki način ustanovio da je na ovim događajima bio odsutan i kraljev brat Radivoj, koji je gajio vladarske pretenzije prema baštini Kotromanića.²⁷⁰

Prema podacima koje su dvojica Dubrovčana s kraljevog dvora u Milodražu poslali svojoj vladi u pismu 23. svibnja, moglo bi se zaključiti kako je kraljevski par trebao poći u Mile radi krunidbe.²⁷¹ Osim toga, kralj je imao želju da se nakon svadbenih svečanosti održi državni stanak dok je vlastela “rusaga bosanskog” još bila na okupu.²⁷² Iz potpuno nepoznatih razloga izgleda da nije održan ni Tomašev planirani stanak, kao ni krunidba u Milima, pa se kralj umjesto toga, 25. svibnja, našao u Sutjesci. Tamo je izdao ispravu kojom je uzeo pod svoju zaštitu Doroteju, udovicu kneza Ivaniša Blagajskog i njezinog sina Miklouša sa svim njihovim dobrima.²⁷³ Sudeći prema ovim vijestima, nema sumnje da je ranije obavljeno Tomaševo vjenčanje s Katariinom. Središnja svadbena svečanost je vjerojatno održana u subotu i nedjelju, odnosno 21. i 22. svibnja 1446. godine.²⁷⁴

Za vrijeme boravka u Milodražu kralj je, osim svadbenog slavlja, također vodio i poslovne razgovore s gostima i uzvanicima. Tako su primjerice dubrovački poslanici saznali, nalazeći se u kraljevoj blizini, da se vojvoda Stjepan u razgovoru s kraljem žalio na neke postupke njihovih sugrađana, te da mu je ovaj zajamčio da će se o tim pitanjima raspravljati na stanku, koji se izgleda na koncu nije ni održao.²⁷⁵ Nakon što se svadbeno slavlje u Milodražu privelo kraju uzvanici i gosti su se počeli polako razilaziti i vraćati svojim kućama.

²⁶⁹ “Apresso per che etiamidio ne dite che la maiesta di reaveva mandato ambaxiate per Juanis Paulouich et Peter Voysalich da liquali aspetarono la lor respota et poy saperano far la deliberation de quello ano a far ve dixemo che tanto se i detti vignerano quanto se non vignerano deretine a saper per vostra lettera tuto quello tra lor sera sequito de deliberato” (31. V. 1446), DAD, Lettere e commissioni di Levante, XIII, fol. 206. Vidi: Динић Ј. М. 1955. а. 79; Ђирковић С. 1964. а. 281; Nilević B. 1978. 359.

²⁷⁰ Ćošković P. 1988. 106.

²⁷¹ “E per lo simel sopra la fato de la in coronation de lo re et de la rayna, laqual dixeti dover esser a Mile, ne daretì aviso di tuto particolarmente quanto seguirà” (31. V. 1446), DAD, Lettere e commissioni di Levante, XIII, fol. 206. Vidi: Динић Ј. М. 1955. а. 79.

²⁷² Ђирковић М. С. 1964. б. 92; П. Анђелић. 1976. 35. билј. 21.

²⁷³ Thallóczy L. & Barabàs S. 1897. 342-345.

²⁷⁴ Ćošković P. 1988. 105. билј. 10; Тошић Ђ. 1997. 78.

²⁷⁵ Ђирковић М. С. 1964. б. 92.

Među prvima koji su napustili kraljev dvor bio je upravo vojvoda Stjepan koji nije kanio da se poslije svadbenih svečanosti duže zadržava kod mladenaca, nego se sa svojom pratnjom zaputio kući, a njegov primjer slijedili su i ostali velikaši.²⁷⁶ Da je ovo vjenčanje bilo inspiracija i pjesnicima uočljivo je iz stihoa koje je zabilježio Andrija Kačić-Miošić: “Od kada je Lika i Kèrbava, Slavna Bosna, vitežka dèržava, I od kad je ravna Ungaria, Dalmacia, i s njom Bulgaria, Nisu lipši svati sakupljeni, Ni plemići lipši sastavljeni, Što su svati kralja bosanskoga, Po imenu Kristića Stipana. I njegove lipe zaručnice, Dievojke Kate Hercegovke, Koja biše skoro izprošena, od velika roda i plemena. Lipa kćerca Hercega Stipana, Slavna sada Katarina zvana, Koje tilo u Rimu pribiva, A dušica u miru počiva (...)”²⁷⁷

Umjesto zaključka

Kada se govori o pisanoj izvornoj građi za ovu temu, može se reći da je prošlost župe Lepenice u njenim početcima ostala prilično maglovita. Međutim, zbog svoje blizine i tijesnih veza s Visokim, nije teško zaključiti kako je bila pod upravom banova. Zahvaljujući privrednom razvoju srednjobosanskog rudarskog bazena od sredine XIV. stoljeća, zabilježeno je nešto više podataka o lepeničkom području. Za njihovu sadržinu koja je u izvjesnoj mjeri predstavljena javnosti treba zahvaliti istraživanjima Desanke Kovačević-Kojić koja je u dubrovačkom arhivu pronašla, transkribirala i transliterirala veći broj informacija, nakon čega ih je sukcesivno objavljivala u svojim studijama. One se uglavnom odnose na Dubrovčane koji su dolazili na lepeničke prostore i uzimali rudarske jame pod zakup od bosanskih vladara ili su imali druge trgovačke poslove u tom kraju.

Na temelju povijesnih izvora prva polovica XV. stoljeća je još poznatija, a podatci bogatiji, zbog evidentnih kraljevskih boravaka na lepeničkom području. Pri tomu ne treba zaobići dvije kraljevske svadbe od kojih se, svaka na svoj način, veže za područje Milodraža. Prvi brak je sklopljen 1428. između kralja Tvrtka II. Tvrtkovića i ugarske vlastelinke Doroteje Gorjanske, a drugi 1446. između kralja Stjepana Tomaša i Katarine, kćeri vojvode Stjepana Vukčića Kosače. Nezaobilazno je spomenuti boravak kralja Tomaša u Kozogradu i Kreševu 1444. godine, kada Kreševo tretira kao kraljevski grad u kojemu se

²⁷⁶ Ćošković P. 1988. 110-111.

²⁷⁷ Kačić-Miošić A. 1801. 55.

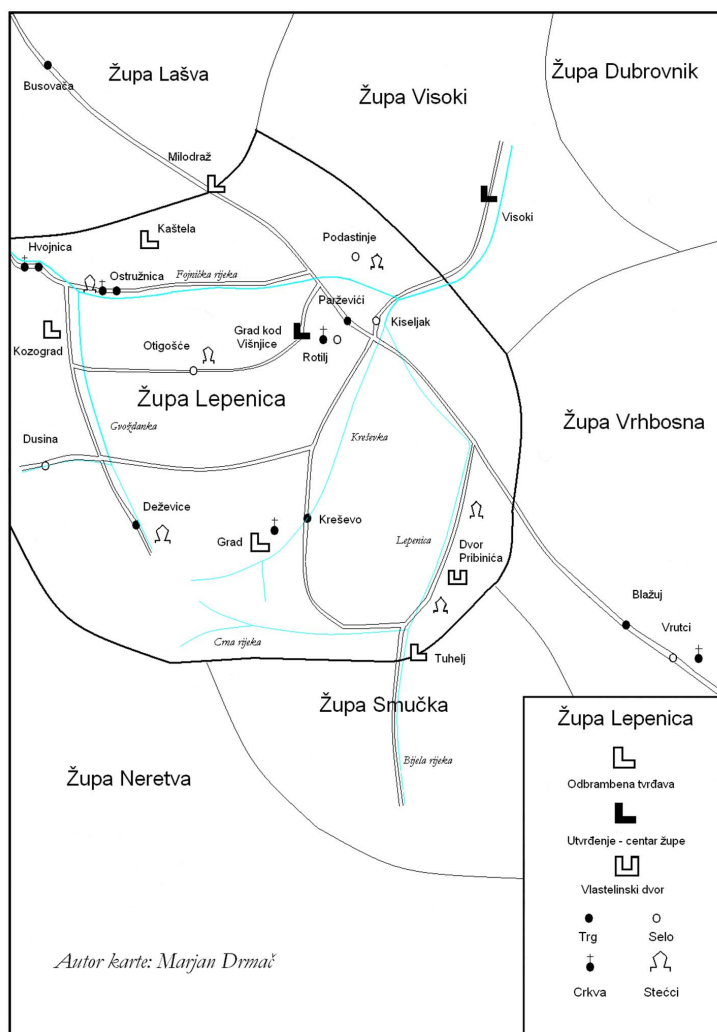
nalazi njegov dvor – *славни́ дворъ краљевства ми 8 Крешевѡ*. Kasniji boravci kraljice Katarine na ovim prostorima, posebno u dane propasti Bosanskog Kraljevstva 1463. godine, imaju tužnu sadržinu i to do te mjere da su u narodu usmene predaje iz tog doba sačuvane sve do danas.

Što se tiče materijalnih ostataka, sama činjenica da je na tako malom predjelu bilo nekoliko gradova, govori dovoljno o relativno velikom broju mjesnog stanovništva u to doba, a Gradac kod Višnjice, Kozograd i Kreševska utvrda su najreprezentativniji predstavnici utvrđenih gradova u tom kraju. Ovi gradovi bili su povezani putnim trasama i sve ih je vezala rudarska i trgovačka djelatnost. Među njima, fojnički kraj je u tom smislu počeo prednjačiti od druge polovice XIV. stoljeća, a to će se odraziti i na brojnost pisanih izvora iz tog doba. Za lepeničko područje vezuju se i određene vlasteoske porodice, kao što su bili Šćitkovići-Mrkojevići (Šćitovo kod Fojnice), Pribinići (Zabrđe kod Lepenice) i Jelašići (Jelačke kod Kreševa). Pojedini članovi iz ovih porodica su se javljali kao svjedoci u bosanskim kraljevskim ispravama u XIV. i XV. stoljeća. Među njima je posebno bio poznat knez Radoje Radosalić-Pribinić koji je poslije 1408. godine, vjerno službujući kralju, stekao titulu velikog kneza bosanskog. Radio je u Visokom, a zbog svog velikog ugleda imao je nesumnjivo određene ovlasti na prostoru župe Lepenice. Tijekom političkog djelovanja ostajao je odan bosanskim kraljevima i nije padao pod utjecaj domaće krupne vlastele, Dubrovnika ili ugarskog kralja. Koliko je bio važna ličnost govori i njegov stećak, koji je jedan od najreprezentativnijih primjeraka iz razdoblja srednjovjekovne Bosne. Među brojnim ukrasima na stećcima najupečatljiviji je grb koji se sastoji od vučje glave i nešto prednjeg trupa s prednjim nogama, okružen vijugastom vrpcom iz koje ravnomjerno izlaze po tri listića. To je obiteljski grb Pribinića, od kojih je simbol vuka preuzet i uporabljen kao motiv na današnjem službenom grbu Kiseljaka.

Činjenica da na prostoru nekadašnje župe Lepenice postoji relativno velik broj stećaka, dodatno svjedoči o tomu kako je stanovništvo kasnog srednjeg vijeka bilo relativno bogato u ovom području. Mnogi spomenici su ukrašeni rozetama, polumjesecima i bordurama, što podrazumijeva dužu i skuplju obradu. Od sakralnih građevina može se spomenuti crkva sv. Mihovila (navodno u Rotilju kod Kiseljaka), koja se spominje u pisanim izvorima XIII. stoljeća. Razvijena rudarska djelatnost bila je privredna grana koja je za manje od stotinu godina obogatila srednjovjekovnu Bosnu, u koju su dolazili Dubrovčani, Mlečani, Sasi i mnogi drugi zbog raznih poslova. Financijska sredstva u

Bosni su se koristila za poboljšanje života, ali i za sve učestalije ratove tijekom XV. stoljeća. Upravo zbog ratova župa Lepenica je 1463. bila pred slomom, a iste godine je i osvojena od strane Osmanlija. Uspostavom nove vlasti u ovom kraju srednjovjekovni gradovi će se, u defterima, evidentirati kao novonastale nahije u sastavu nove upravno-političke jedinice, Vilâyeti Kiral.

PRILOG 1.

PRILOG 2.

Snimci s lokaliteta su autorski

Stećci (Brdo kod Deževica)

Sljemenjak (Otigošće)

Ostatak bedema na Kozogradu

Stećak iz Podastinja

Kaštela (Crni grad)

Kaštela (Bijeli grad)

Radojev stećak (Zabrđe)

Grb Pribinića

Stećak iz Ostružnice

Stećci (Kruškova bašća)

Stećci (Kiseljak)

Stećak s motivom štita (Kiseljak)

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)

- Citationes de foris
- Consilium Maius
- Consilium Rogatorum
- Debita Notariae
- Diversa Cancellariae
- Diversa Notariae
- Intentiones Cancellariae
- Lamenta de foris
- Lettere e commissioni di Levante
- Reformationes
- Testamenta Notariae

b) Objavljeni izvori

- Aličić S. A. 2008. *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468./69. godine*. Mostar: Islamski kulturni centar.
- Batinić V. M. 1885. “Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti”. *Starine*. vol. XVII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 77-151.
- Bordeaux A. 1904. *La Bosnie populaire*. Paris: Plon-Nourrit.
- Динић Ј. М. 1967. *Из дубровачког архива*. Књига III. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Књига 22. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Fermandžin E. 1892. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925. usque ad annum 1752. Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*. vol. XXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Farlati D. 1769. *Illyricum Sacrum*. vol. IV. Venetia.

- Gelčić J. 1896. *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium XXVIII. Monumenta Ragusina-Libri Reformationum*. vol. IV. Zagreb: Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium.
- Hodinka A. 1898. *Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből*. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Iorga N. 1899. *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle*. vol. II. Paris.
- Јиречек К. 1892. *Споменици српски. Споменик XI*. Београд: Српска краљевска академија.
- Kačić-Miošić A. 1801. *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*. Venetia: Stampatore Adolfo Cesare.
- Kerceselich B. A. 1770. *De regnis Dalmatiae Croatiae Sclavoniae notitiae praeliminares periodis IV distinctae quibus ex scopo et fine*. Zagreb: Jandera.
- Luccari G. 1605. *Copioso ristretto de gli annali di Rausa, libri quatro*. Venetia.
- Ljubić Š. 1875. *Listine o odnošaju između južnoga slavenstva i Mletačke republike* vol. V. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Матасовић Ј. 1930. “Фојничка регеста”. *Споменик LXVII*. Београд: Српска краљевска академија.
- Miklosich F. 1858. *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Wien.
- Mošin V. 1950. *Ljetopis popa Dukljanina*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Orbini M. 1601. *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*. Pesaro.
- Pisa de B. 1906. *De conformitate vitae Beati Francisci ad vitam Domini Iesu I. Analecta Franciscana sive Chronica Aliaque Varia Documenta ad Historiam Fratrum Minorum*. vol. IV. Firenze: Ad Claras Aquas (Quaracchi)-Typographia Collegii S. Bonaventurae.
- Пуцић М. 1862. *Споменици Српски*. Књига II. Београд: Друштво србске словесности.
- Rački F. 1882. *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium XIII. Monumenta Ragusina-Libri reformationum*. vol. II. Zagreb: Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium.
- Resti G. 1883. *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium XXV. Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451.), item Joannis Gundulae (1451.-1484.)*. vol. II. Zagreb: Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium.

- Smičiklas T. 1906. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. vol. IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Smičiklas T. 1914. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. vol. XII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Стојановић Љ. 1902. *Стари српски записи и натписи*. Књига I/1. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Споменици на српском језику I. Београд: Српска краљевска академија.
- Стојановић Љ. 1929. *Старе српске повеље и писма*. Књига I/1. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Споменици на српском језику 19. Београд-Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
- Тадић Ј. 1935. *Писма и унутства Дубровачке републике*. Књига I. Београд: Српска краљевска академија.
- Thallóczy L. & Barabás S. 1897. *Monumenta Hungariae historica XXVIII. Codex diplomaticus comitum de Blagay*. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Thallóczy L. 1906. “Истраживања о постанку босанске бановине са нарочитим обзиром на повеље из көrmendskog архива”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Knjiga IV. Godina 18. Sarajevo: Zemaljski muzej. 401-444.
- Thallóczy L. 1914. *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*. München und Leipzig.
- Theiner A. 1863. *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*. vol. I. Romae.
- Vego M. 1979. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*. vol. IV. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Змајевић А. 1996. *Љетопис црковни*. (Приредило, Мато Пижурница). Књига II. Цетиње: Обод.

LITERATURA

- Aladžuz V. 2013. *Monografija-Hadžići (Od najstarijih vremena do agresije na BiH 1992. godine)*. Hadžići: Općina Hadžići.
- Andrić S. 2013. “О обitelji босанског протукраља Радивоја Остојића (прилог расвјетљавању брачних веза послједњих Котроманића с племством из дравско-савског међурјења)”. *Stjepan Tomašević (1461.-1463.)-slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12.*

- studenog 2011. godine u Jajcu*. Zagreb-Sarajevo: Hrvatski institut za povijest-Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu. 109-133.
- Anđelić P. 1958. “Srednjovjekovni gradovi u Neretvi”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Nova serija XIII. Sarajevo: Zemaljski muzej. 179-231.
 - Anđelić P. 1963. a. “Arheološka ispitivanja”. *Lepenica (priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje)*. Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine. 151-193.
 - Anđelić P. 1963. b. “Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Nova serija XVIII. Sarajevo: Zemaljski muzej. 179-194.
 - Anđelić P. 1971. “Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Nova serija XXVI. Sarajevo: Zemaljski muzej. 347-360.
 - Anđelić P. 1973. a. *Bobovac i Kraljeva Sutjeska (Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
 - Anđelić P. 1973. b. “Bosanska kraljica Doroteja Gorjanska”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Nova serija XXVII/XXVIII (1972./73.). Sarajevo: Zemaljski muzej. 377-395.
 - Анђељић П. 1976. “Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne”. *Прилози Института за историју*. Број XI/XII (1975/1976.). Година 11/12. Сарајево: Институт за историју. 29-48.
 - Anđelić P. 1977. “O Usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku”. *Prilozi Instituta za istoriju*. Broj XIII. Godina 13. Sarajevo: Institut za istoriju. 17-45.
 - Anđelić P. 1982. *Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo: Svjetlost.
 - Anđelić P. 1983. “Marginalije o tragovima starog rudarstva i metalurgije u srednjoj Bosni”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Nova serija XXXVIII. Sarajevo: Zemaljski muzej. 145-152.
 - Anđelić P. 1984. a. “Geopolitički položaj Visokog”. *Visoko i okolina kroz historiju 1*. Visoko: Skupština opštine Visoko. 9-11.
 - Anđelić P. 1984. b. “Srednji vijek-doba stare bosanske države”. *Visoko i okolina kroz historiju 1*. Visoko: Skupština opštine Visoko. 101-311.
 - Anđelić P. 1988. “Kozograd”. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. vol. III. Sarajevo: Zemaljski muzej. 22.
 - Babić A. 1960. “Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni”. *Radovi*. Knjiga XIII. Odjeljenje istorisko-filoloških nauka. Knjiga 5. Sarajevo: Naučno društvo Narodne republike Bosne i Hercegovine.

- Babić A. 1964. “Fragment iz kulturnog života srednjovjekovne Bosne”. *Radovi Filozofskog fakulteta*. Knjiga II. Sarajevo: Filozofski fakultet. 325-336.
- Basler Đ. 1954. “Kreševo-Kiseljak-Fojnica”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Nova serija IX. Sarajevo: Zemaljski muzej. 299-306.
- Basler Đ. 1988. “Crkvina”. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. vol. III. Sarajevo: Zemaljski muzej. 16.
- Batinić V. M. 1913. *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV. do XX*. Zagreb: Tisk. C. Albrechta.
- Bešlagić Š. 1967. *Stećci centralne Bosne*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine.
- Bešlagić Š. 1971. *Stećci-Kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bešlagić Š. 1982. *Stećci-kultura i umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bojanovski I. 1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Knjiga LXVI. Centar za balkanološka ispitivanja. Knjiga 6. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti u Bosni i Hercegovini.
- Bordo A. 1987. “Narodna Bosna” (Izvodi o Fojnici). *Fojnica kroz vijekove*. Fojnica-Sarajevo: Skupština opštine Fojnica-Veselin Masleša. 183-195.
- Bošnjak S. 1851. *Zemljopis i poviestnica Bosne, od Slavoljuba Bošnjaka*. Zagreb: Bèrztotiskom narodne tiskarnice dra L. Gaja.
- Buljan S. 1997. *Povijesne crtice Kreševa i franjevačkog samostana 1897.-1997*. Kiseljak: Hrvatsko kulturno društvo Napredak-podružnica Kiseljak.
- Buzuk A. 2003. “Kreševo u srednjem vijeku, grad-utvrda”. *Hrvatska misao*. Godina VII/29. Sarajevo: Matica hrvatska-Sarajevo. 105-117.
- Ђирковић С. 1964. а. *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ђирковић М. С. 1964. б. *Стефан Вукчић Косача и његово доба*. Књига CCCLXXVI. Одељење друштвених наука. Књига 48. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ћirković S. i Kovačević-Kojić D. 1970. “Zdravstvene prilike u srednjovjekovnoj bosanskoj državi”. *Acta historica medicinae, pharmaciae et veterinae*. Godina X/2. Beograd: Societas. 93-98.
- Ћirković S. 1989. “Dvor i kultura u bosanskoj državi”. *Zbornik referata međunarodnog simpozijuma “Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi”*. Sarajevo, 6/7. oktobar 1988. Sarajevo: Zemaljski muzej. 61-69.

- Ђирковић М. С. 1997. *Работници, војници, духовници (Друштва средњовековног Балкана)*. Београд: Equilibrium.
- Ђирковић С. 2008. “Писмо бана Стјепана II. Котроманића кнезу и општини дубровачкој о дугу дубровачких трговаца”. *Грађа о прошлости Босне*. Књига I. Одељење друштвених наука. Бања Лука: Академија наука и уметности Републике Српске. 23-35.
- Ђоровић В. 1935. *Територијални развој босанске државе у срењем веку*. Београд: Српска краљевска академија.
- Ђоровић В. 1940. *Хисторија Босне*. Књига I. Београд: Српска краљевска академија.
- Ћошковић Р. 1988. *Bosanska Kraljevina u prijelomnim godinama 1443.-1446*. Banja Luka: Institut za istoriju.
- Ћошковић Р. 1996. “Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić”. *Croatica christiana periodica*. Broj XXXVII. Časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu. Zagreb: Institut za crkvenu povijest. 57-81.
- Ћошковић Р. 2005. *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Ћурчић В. 1944. “Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Knjiga I. Godina 55 (1943/44.). Sarajevo: Zemaljski muzej. 21-225.
- Динић Ј. М. 1955. а. *Државни сабор средњовековне Босне*. Књига ССXXXI. Одељење друштвених наука. Књига 13. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Динић Ј. М. 1955. б. *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, 1. део*. Књига ССXL. Одељење друштвених наука. Књига 14. Београд: Српска академија наука.
- Драганић К. 1942. “Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni”. *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. Knjiga I. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak. 685-766.
- Драганић К. 1978. *Katarina Kosača bosanska kraljica*. Prigodom 500. godišnjice njezine smrti (25. X. 1478.). Sarajevo: Vrelo života. 1-48.
- Drmač M. 2011. а. “Kaštela (Kameno zdanje fojničkih fratara)”. *Fojnička škripanja*. Broj XIII. Fojnica: Hrvatsko katoličko prosvjetno društvo Rodoljub. 18.
- Drmač M. 2011. б. *Lokalitet Crkvine u Podastinju kod Kiseljaka*. Knjiga IV/1. Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije. 1-7.
- Drmač M. 2011. с. “Srednjovjekovna nekropola stećaka kod Otigošća”. *Fojnička škrinja*. Broj IX. Fojnica: Hrvatsko kulturno društvo Napredak. 5.

- Drmač M. 2012. a. "Pisani kalendar Kozograda". *Fojnička škrinja*. Broj XV. Fojnica: Hrvatsko katoličko prosvjetno društvo Rodoljub. 16.
- Drmač M. 2012. b. "Stećci kod Dusine". *Fojnička škrinja*. Broj XVIII. Fojnica: Hrvatsko katoličko prosvjetno društvo Rodoljub. 19.
- Drmač M. 2012. c. "Veliki knez bosanski Radoje i dilema oko njegovog stećka". *Radovi Filozofskog fakulteta*. Knjiga XVI/2. Sarajevo: Filozofski fakultet. 195-211.
- Drmač M. 2012. d. "Doček kraljevskih svatova u Milodražu 1428. godine". *Fojnička škrinja*. Broj XVI. Fojnica: Hrvatsko katoličko prosvjetno društvo Rodoljub. 16.
- Dumbović V. 1975. *Toponomastika Kreševa i okoline*. Posebni otisak iz "Dobrog pastira". Sarajevo: Udruženje katoličkih svećenika Bosne i Hercegovine.
- Dumbović V. 1976. *Rudarstvo Kreševa (Historijsko-Geografski prikaz)*. Posebni otisak iz "Dobrog pastira". Sarajevo: Udruženje katoličkih svećenika Bosne i Hercegovine.
- Dumbović V. 1999. "Značenje Kreševa u metalurškoj proizvodnji stare Bosne (Historijsko-Geografski prikaz)". *Radovi sa simpozijuma rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX. vijeka*. Zenica: Muzej grada Zenice. 405-415.
- Đurić J. V. 1982. "Umetnost u Bosni između Jadranskih gradova i Srbije". *Istorija srpskog naroda*. vol. II. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Filipović N. 1957. *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*. vol. I. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Filipović S. M. 1963. "Lepenica kao regija". *Lepenica (priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje)*. Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine. 13-27.
- Грђић-Бјелокошић Л. 1892. "“Кози-град”, “Звони-град”, и “Градина” у котару фoјничком". *Гласник Земаљског музеја*. Књига I. Година 4. Сарајево: Земаљски музеј. 91-95.
- Hadžijahić M. 1970. "O nekim lokalitetima iz povelje Bele IV. od 20. jula 1244. godine". *Radovi*. Knjiga XXXV. Odjeljenje društvenih nauka. Knjiga 12. Sarajevo: Akademije nauka i umjetnosti u Bosni i Hercegovini. 289-295.
- Hadžijahić M. 1974. "Zemljišni posjedi "Crkve bosanske" (Nacrt za jednu studiju)". *Historijski zbornik*. Godina XXV/XXVI (1972./73.). Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske. 461-480.
- Handžić A. 1978. "Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV. stoljeća". *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Knjiga XXVI/1976. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu. 7-42.

- Hoensch K. J. 1995. *Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg 1368.-1437*. Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit. Band VI. Warendorf: Falbusch Verlag.
- Imamović E. 1972. “Područje Fojnice, Kreševa i Kiseljaka u rimsko doba”. *Naše starine*. Broj XIII. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne republike Bosne i Hercegovine. 193-204.
- Imamović E. 1985. “Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine”. *Prilozi Instituta za istoriju*. Knjiga XX/21. Sarajevo: Institut za istoriju. 31-52.
- Imamović E. 1991. “Nove spoznaje o kraljevskom gradu Kozogradu iznad Fojnice”. *Hrvatski narodni kalendar za prijestupnu 1992*. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak. 305-313.
- Imamović E. 1996. “Rezultati probnih iskopavanja u Podastinju, Višnjici i Gromiljaku kod Kiseljaka”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Knjiga I. Godina 47. Sarajevo: Zemaljski muzej. 61-92.
- Јечменица Д. 2011. “Повеља бана Твртка кнезу Павлу Вукославићу”. *Грађа о прошлости Босне*. Књига IV. Одјељење друштвених наука. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске. 21-29.
- Јечменица Д. 2011. “Повеља бана Твртка кнезу Влатку Букославићу”. *Грађа о прошлости Босне*. Књига IV. Одјељење друштвених наука. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске. 9-19.
- Jireček K. 1879. *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*. Prag.
- Jireček K. 1899. *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters*. Wien.
- Jukić M. 2008. *Etnološki i povijesni prilozi iz kreševskog kraja 1*. Kreševo: Franjevački samostan.
- Klaić N. 1976. *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga.
- Klaić N. 1994. *Srednjovjekovna Bosna, politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Ковачевић Д. 1952. “Гдје је била ковница новца босанских владара”. *Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине*. Година IV. Сарајево: Историско друштво Босне и Херцеговине. 269-276.
- Ковачевић Д. 1954. “Развој и организација царина у средњевјековној Босни”. *Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине*. Година IV. Сарајево: Веселин Маслеша. 229-248.

- Kovačević D. 1961. *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*. Knjiga XVIII. Odjeljenje istorijsko-filoloskih nauka. Knjiga 13. Sarajevo: Naučno društvo Narodne republike Bosne i Hercegovine.
- Kovačević-Kojić D. 1971. “O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”. *Radovi Filozofskog fakulteta*. Knjiga VI. Sarajevo: Filozofski fakultet. 333-345.
- Ковачевић-Кочић Д. 1978. *Градска насеља средњовјековне босанске државе*. Сарајево: Веселин Маслеша.
- Kovačević-Kojić D. 1987. a. “Fojnica u srednjem vijeku”. *Fojnica kroz vijekove*. Fojnica-Sarajevo: Skupština opštine Fojnica-Veselin Masleša. 35-65.
- Kovačević-Kojić D. 1987. b. “Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države”. *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I-Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*. Knjiga LXXIX. Odjeljenje društvenih nauka. Knjiga 17. Sarajevo: Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. 85-190.
- Kovačević-Kojić D. 1995. “Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”. *Radovi hrvatskog društva za znanost i umjetnost*. Knjiga III. Sarajevo: Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost. 33-44.
- Kovačević-Kojić D. 1999. “O rudarskoj proizvodnji u srednjovjekovnoj Bosni”. *Radovi sa simpozijuma rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX. vijeka*. Zenica: Muzej grada Zenice. 177-183.
- Ковачевић-Кочић Д. 2007. “Фојница у средњем вијеку”. *Градски живот у Србији и Босни (XIV- XV)*. Београд: Историјски институт. 103-141.
- Kristić A. 1956. “Lokalizacija gvozdenih majdana i rudnica oko Kreševa”. *Гласник Земаљског музеја*. Нова серија XI. Сарајево: Земаљски музеј. 177-188.
- Kurtović E. 2009. a. “Podaci o Deževicama iz 1403. godine (povodom rada M. Jukića, Rudarstvo i rudarski toponimi u Deževicama kod Kreševa. *Bosna franciscana* 27, Sarajevo 2007, 131-176)”. u: *Bosna franciscana*. Broj XXX. Godina 17. Sarajevo: Franjevačka teologija. 271-278.
- Kurtović E. 2009. b. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kurtović E. 2011. “Iz historije Kreševa u srednjem vijeku (Radoje Kristić zvani Kozoje)”. *Prilozi Instituta za istoriju*. Knjiga XL. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kurtović E. 2014. *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Lovrenović D. 2004. “Fojnički grbovnik, ilirska heraldika i bosansko srednjovjekovlje”. *Bosna franciscana*. Broj XXI. Godina 12. Sarajevo: Franjevačka teologija. 173-203.

- Lovrenović D. 1999. “Srednjovjekovna Bosna i srednjoeuropska kultura (Prožimanja i akulturacija)”. *Forum Bosnae*. Broj V. Sarajevo: Međunarodni forum Bosna. 177-206.
- Lovrenović D. 2006. *Na klizištu povijesti (Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387.-1463.)*. Zagreb-Sarajevo: Synopsis.
- Lovrenović D. 2010. *Stećci-bosansko i humsko mramorje*. II. dopunjeno izdanje. Sarajevo: RABIC.
- Lovrenović D. 2012. *Bosanska kvadratura kruga*. Sarajevo-Zagreb: Synopsis.
- Lučić J. 1989. *Knjiga odredaba dubrovačke carinarnice 1277*. Dubrovnik: Historijski arhiv Dubrovnik.
- Mandić M. 1925. “Starine kod fojničkog Kiseljaka”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Knjiga I. Godina 37. Sarajevo: Zemaljski muzej. 61-65.
- Mikolji V. 1942. “Rudarstvo u Bosni u srednjem vijeku”. *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. Knjiga I. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak. 651-667.
- Mikolji V. 1969. *Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni*. Zenica: Metalurški institut “Hasan Brkić”.
- Miletić N. 1988. a. “Grčko groblje”. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. vol. III. Sarajevo: Zemaljski muzej. 20.
- Miletić N. 1988. b. “Kiseljak 3”. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. vol. III. Sarajevo: Zemaljski muzej. 22.
- Miletić N. 1988. c. “Klupe”. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. vol. III. Sarajevo: Zemaljski muzej. 22.
- Miletić N. 1988. d. “Ostružnica 2”. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. vol. III. Sarajevo: Zemaljski muzej. 25.
- Misilo K. 1936. “Rimski spomenici iz Bosne”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Knjiga I. Godina 48. Sarajevo: Zemaljski muzej. 15-26.
- Molinar A. M. 2007. *Katarina Kosača-Kotromanić*. Kiseljak: Hrvatsko kulturno društvo Napredak-podružnica Kiseljak.
- Мргић-Радојчић Ј. 2002. “Повеља бана Стјепана II. Котроманића кнезу Вуку и Павлу Вукославићу”. *Стари српски архив*. Књига I. Београд: Филозофски факултет, Бања Лука: Филозофски факултет, Београд: Архив Србије, Ваљево: Међуопштински историјски архив. 79-92.
- Мргић-Радојчић Ј. 2004. “Повеља бана Стјепана II. Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу”. *Стари српски архив (Споменица професора Симе Турковића)*. Књига III. Београд: Филозофски факултет, Бања Лука:

- Филозофски факултет, Српско Сарајево: Филозофски факултет, Бања Лука: Историјски институт, Ваљево: Међуопштински историјски архив, Чачак: Историјски архив. 19-35.
- Мргић Ј. 2008. “Повеља бана Стјепана II. Котроманића којом даје кнезу Вукославу Хрватинићу жупе Бањицу и Врбању”. *Грађа о прошлости Босне*. Књига I. Одјељење друштвених наука. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске. 11-23.
 - Мушета-Ашћерић В. 2005. *Sarajevo i njegova okolina u XV. stoljeću (Između istoka i zapada)*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
 - Mutarčić S. 1988. “Borak”. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. vol. III. Sarajevo: Zemaljski muzej. 39.
 - Nilević B. 1978. “Vojvoda Ivaniš Pavlović”. *Prilozi Instituta za istoriju*. Broj XIV-XV. Godina 14. Sarajevo: Institut za istoriju. 349-361.
 - Palavestra V. 1973. “Historijska narodna predanja i toponomastika u Fojnici i okolini”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Nova serija XXVII/XXVIII (1972/73.). Sarajevo: Zemaljski muzej. 101-153.
 - Palavestra V. 2004. *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Buybook-Sarajevo.
 - Pandžić B. 1979. “Katarina Vukčić Kosača (1424.-1478.)”. *Povijesno teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine održan 24. i 25. listopada 1978. g. u Sarajevu*. Zagreb: Franjevačka teologija-Kršćanska sadašnjost. 15-25.
 - Pašalić E. 1960. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
 - Patch K. 1894. “Novi i revidirani natpisi (sa 24 slike u tekstu)”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Knjiga II. Godina 6. Sarajevo: Zemaljski muzej. 341-358.
 - Perojević M. 1942. a. “Stjepan Ostoja”. *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. Knjiga I. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak. 374-412.
 - Perojević M. 1942. b. “Stjepan Tvrtko II. Tvrtković”. *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. Knjiga I. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak. 413-426.
 - Perojević M. 1942. c. “Stjepan Ostoja (opet)”. *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. Knjiga I. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak. 427-451.
 - Radimsky V. 1891. “Podor gradine Tuhelja u Bosni”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*.

- Књига I. Година 3. Сарајево: Земалски музеј. 53-54.
- Радоњић Ј. 1905. *Западна Европа и балкански народи према турцима у првој половини 15. века*. Нови Сад: Матица српска.
 - Raunig B. 1988. “Crkvina sv. Lucije”. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. vol. II. Сарајево: Земалски музеј. 17.
 - Redžić H. 2009. *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*. Сарајево: Сарајево Publishing.
 - Решетар М. 1924. *Дубровачка нумизматика*. Књига I. Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
 - Рудић С. 2003. “Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу”. *Стари српски архив*. Књига II. Београд: Филозофски факултет, Бања Лука: Филозофски факултет, Српско Сарајево: Филозофски факултет, Бања Лука: Историјски институт, Ваљево: Међуопштински историјски архив, Чачак: Историјски архив. 69-83.
 - Рудић С. 2009. “Неколико нових података о Рестоју Милохни”. *Историјски часопис*. Књига LVIII. Београд: Историјски институт. 173-180.
 - Руварац И. 1893. “Двије босанске краљице”. *Гласник Земаљског музеја*. Књига. III. Година 5. Сарајево: Земаљски музеј. 467-478.
 - Руварац И. 1890. “О привилегијама куће Охмућевића-Гргурића”. *Гласник Земаљског музеја*. Књига III. Година 2. Сарајево: Земаљски музеј. 263-267.
 - Sergejevski D. 1957. “Epigrafski nalazi iz Bosne”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Nova serija XII. Сарајево: Земалски музеј. 109-125.
 - Скарић В. 1922. “Стара босанска властела у данашњој топономастици”. *Гласник географског друштва*. Број VII/VIII. Београд: Српско географско друштво. 125-136.
 - Скарић В. 1928. “Један словенски узор босанских мраморова. (Са 2 слике у тексту)”. *Гласник Земаљског музеја*. Књига II. Година 15. Сарајево: Земаљски музеј. 141-144.
 - Skarić V. 1932. “Altertümer von Gradac in der Lepenica (Bosnien)”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Књига II. Година 44. Сарајево: Земалски музеј. 1-21.
 - Скарић В. 1934. “Трагови старог рударства у околини Крешева”. *Гласник Земаљског музеја*. Књига I. Година 46. Сарајево: Земаљски музеј. 73-80.
 - Скарић В. 1935. “Трагови старог рударства у околини Крешева и Фојнице”. *Гласник Земаљског музеја*. Књига I. Година 47. Сарајево: Земаљски музеј. 23-34.
 - Skarić V. 1936. “О Kreševu”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Књига I. Година. 48.

- Sarajevo: Zemaljski muzej. 73-79.
- Strukić I. 1899. *Povjestničke crtice Kreševa i franjevačkog samostana*. Sarajevo: Bosanska pošta.
 - Šabanović H. 1949. “Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV. stoljeća”. *Istorijsko-pravni zbornik*. Књига II. Сарајево: Правни факултет. 200-208.
 - Šabanović H. 1958. “Bosansko krajište 1448.-1463.”. *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*. Godina IX. Sarajevo: Istorisko društvo Bosne i Hercegovine. 177-220.
 - Šabanović H. 1959. *Bosanski pašaluk (postanak i upravna podjela)*. Sarajevo: Naučno društvo Narodne republike Bosne i Hercegovine.
 - Šabanović H. 1963. “Lepenica u prvom stoljeću turske vladavine”. *Lepenica (priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje)*. Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine. 193-209.
 - Šidak J. 1965. “O autentičnosti i značenju jedne isprave bosanskog ”djeda” (1427.)”. *Slovo*. Broj XV/XVI. Zagreb: Staroslavenski institut. 282-297.
 - Šišić F. 1902. *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*. Zagreb: Izdanje Matice hrvatske.
 - Šišić F. 1903. “Studije iz bosanske historije”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Knjiga II. Godina 15. Sarajevo: Zemaljski muzej. 320-349.
 - Šunjić M. 1996. *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. stoljeću)*. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak.
 - Тошић Ђ. 1983. “О понашању дубровачких цариника у руднику Дежевице”. *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине*. Година XXXIV. Сарајево: Друштво историчара Босне и Херцеговине. 148-150.
 - Тошић Ђ. 1997. “Босанска краљица Катарина”. *Зборник за историју Босне и Херцеговине*. Књига II. Београд: Српска академија наука и уметности. 73-112.
 - Трухелка Ђ. 1889. “Два хералдичка споменика из Босне”. *Гласник Земаљског музеја*. Књига II. Година 1. Сарајево: Земаљски музеј. 73-76.
 - Трухелка Ђ. 1908. “Crtice iz srednjega vijeka (Na osnovu dubrovačkih arhivalija)”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Knjiga IV. Godina 20. Sarajevo: Zemaljski muzej. 419-432.
 - Трухелка Ђ. 1910. “Dubrovačke vijesti o godini 1463.”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Knjiga I. Godina 22. Sarajevo: Zemaljski muzej. 1-24.
 - Трухелка Ђ. 1911. “Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive”. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Knjiga I/1. Godina 23. Sarajevo: Zemaljski muzej. 1-162.

- Vego M. 1957. *Naselja bosanske srednjovjekovne države*. Sarajevo: Svjetlost.
- Vinaver V. 1953. "Trgovina bosanskim robljem tokom XIV. veka u Dubrovniku". *Anali historijskog instituta u Dubrovniku*. Godina II. Dubrovnik: Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku. 125-147.
- Vuletić-Vukasović V. 1889. "Starobosanski natpisi u Bosni i Hercegovini". *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*. Broj I. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo. 44-45.
- Zaninović-Rumora M. 2003. "Mjere dalmatinskih luka u priručnicima XVI. stoljeća". *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*. Broj XLV. Zagreb-Zadar: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. 129-135.
- Zirdum A. 2005. "Franjevci i bosansko-humski krstjani". *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo-Zagreb: Institut za istoriju u Sarajevu-Hrvatski institut za povijest.
- Živković P. 1974. "Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne". *Prilozi Instituta za istoriju*. Broj X/II. Godina 10/2. Sarajevo: Institut za istoriju. 333-340.
- Živković P. 1986. *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV. i XV. stoljeću (Utjecaj primorskih gradova na ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u 14. i 15. stoljeću. Pojava građanske klase i novog plemstva)*. Tuzla: Univerzal.
- Živković P. 1988. "Socijalne promjene na dvoru bosanskih kraljeva tijekom 14. i 15. stoljeća (Primjeri nastanka novog plemstva u Bosni)". *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. Broj XXI. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest. 23-34.
- Živković P. 1981. *Tvrtko II. Tvrtković (Bosna u prvoj polovini XV. stoljeća)*. Sarajevo: Institut za istoriju.

Summary

THE DISTRICT OF LEPENICA

In this paper, the author researches the history of the medieval district of Lepenica. This region of the medieval kingdom of Bosnia implies the basins of the Fojnica, the Lepenica and the Kreševka rivers, as well as the area of what are today the municipalities of Fojnica Kiseljak and Kreševo. In administrative sense, district of Lepenica functioned from

the 13th century to 1463, when Bosnia was conquered by Ottomans. Different historical sources about this region such as written sources, archaeological findings and oral tradition are all testimonies of the very rich and diverse social life in this area. Among historians, who left special contribution for studying of this area, the most important are Vladislav Skarić, Pavao Anđelić and Desanka Kovačević-Kojić. It is also important to mention the fact that any of the authors mentioned above hasn't researched the complete district, but only certain parts of interest for their works. In that sense, this paper is important since it represents certain advancement in researching of the complete district during the medieval times in these areas.

Key words: Lepenica, district, town, church, tombstone, grand count of Bosnia, roads, mining and trade, royal wedding

(Translated by the author)

UDK: 929 Kalailikos A.
Izvorni naučni rad

AHMED-PAŠA KALAILIKOS VIĐEN OČIMA ZAPADNIH SAVREMENIKA: BIOGRAFIJA OSMANSKOG DOSTOJANSTVENIKA IZ DOBA VELIKE KRIZE OSMANSKOG CARSTVA¹

Marija Kocić

Filozofski fakultet, Beograd, Republika Srbija

Osmansko carstvo na izmaku XVII veka predstavljalo je državu zapalu u krizu, koja je morala da nađe nove puteve zarad vlastitog opstanka. Glavna borba vodila se između klana koji su oko sebe okupili Čuprilići i struja u haremu, koje su se s vremena na vreme isticale u političkom životu podržane sultanijama. Rad predstavlja pokušaj da se ukaže na mentalitet dostojanstvenika, koji su svoju karijeru gradili u takvim uslovima. Utemeljen je na dokumentima iz Državnog arhiva u Beču (K.u.K HAUS-HOF und Staats Archiv, Wien) i Nacionalnog arhiva u Londonu (The National Archives at Kew Gardens, London, stari naziv [PRO]).

Ključne reči: Amed-paša Kalailikos, Veliki turski rat, šah Husein

Na pragu poslednje decenije XVII veka Osmansko carstvo preživljavalo je duboku krizu.² Poraz kod Slankamena (1691) nije značio samo gubitak na

¹ Rad je rezultat istraživanja na projektu *Modernizacija Zapadnog Balkana* (ev. br. 177009) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

² O Osmanskom carstvu u ovom periodu videti: Farioqhi S. 1997. 413-636; Imber C. 2002;

bojnom polju, već je oslabio i poziciju Ćuprilića.³ Već naredne godine pobunjeni Arapi zauzeli su Basru, dok je Bagdad odrekao Porti poslušnost. Na ovo se nadovezalo loše stanje na ratištu u Ugarskoj, koja je za Portu zadržala prioritet. Carigrad, najmnogoljudniji grad u državi, zahvatio je septembra 1692. požar.⁴ Naredne godine grad je više puta iskusio ovu stihiju, na šta je ulema⁵ kao jedini odgovor mogla da ponudi objašnjenje da se radilo o Božijem gnevu. Frazeologija nije, međutim, mogla da ubedi muslimane da je vladavini *dar ul-islama* pretila katastrofa. Od suštinske važnosti za razumevanje cele situacije je apostrofiranje osećaja ugroženosti, koji je prožeo stanovnike Carigrada, ali i Jedrena, gde je boravio Ahmed II (1691-1695) sa sarajem. Ocenjen od strane javnosti i evropskih posmatrača kao slab vladar, nad njime je stalno visila opasnost od svrgnutog Mehmeda IV(1648-1687), sve dok ovaj nije umro u Starom saraju 1. februara 1693.⁶

Na loše prilike nadovezala se i kuga, koja je tokom leta 1693. zahvatila Carigrad.⁷ Novi požar izbio je 5. septembra kod Ajazma Kapisi, u blizini Galate, u kome su izgorela tri broda. Odavde se on proširio na ostale delove grada.⁸ U njemu su nastradale i barake za smeštaj janičara i sarač-hane, u kojima je izrađivana oprema za spahije i ukupno 1.435 dućana.⁹ U ovom i u požarima koji su usledili stradalo je po onovremenim izveštajima 45.000 kuća.¹⁰ Strah od prodora Nemaca, kuga koja je pustošila pojedine oblasti i pobune u istočnim provincijama proizveli su stalne smene u vlasti. Simplificijano Bizozeri ih opisuje kao „opštu smenu glavnih službenika“, među kojima i kajmakama Carigrada.¹¹

Мантран Р. 2002. 272-318; Emecen F. 2004. 54-69; Inalcik H. 1987. 338-354.

³ Detaljnije u: Самарцић Н. 1992.а. 7-33.

⁴ HHStA, Hs, 132/1020-5, 161. (Carigrad, 19. oktobar 1692). Požar je zahvatio deo grada poznat kao Balat (dobrim delom naseljenom Jevrejima), gde je tom prilikom izgorelo 4.000 kuća.

⁵ Ulema (ilmija) osobe obrazovane u islamskom pravu, tradiciji i teologiji.

⁶ Contarini C. 1720. II. 365.

⁷ HHStA, Hs,132/1020-6, 138-139. (Carigrad, 3. avgust 1693); Bizozeri S. 1720. 183.

⁸ HHStA, Hs,132/1020-6, 148. (Carigrad, 8. septembar 1693).

⁹ HHStA, Hs,132/1020-6, 154. (Carigrad, 8. septembar 1693).

¹⁰ HHStA, Hs,132/1020-6, 172. (Carigrad, 20. novembar 1693).

¹¹ Bizozeri S. 1720. 182.

U Jedrenu, gde je Ahmed II boravio ispijen vodenom bolešću, od koje je krajem 1692. utvrđeno da boluje, crni evnusi predvođeni kizlar-agom¹² uspeli su da preuzmu vlast. Tome je išlo u prilog odsustvo vojnog vrha s velikim vezirom, koji je te godine nastojao da odbrani Beograd od napada Leopolda I (1658-1705). Iako su više puta do tada kažnjeni zbog pokušaja da se domognu vlasti, crni evnusi s kizlar-agom na čelu istrajavali su u svojoj potrebi da se nametnu, iako su protiv sebe imali velikog vezira, šejh ul-islama,¹³ kajmakama¹⁴ i bostandži-bašu.¹⁵ Kako bi u tome uspeli počeli su da šire glasine o navodnoj pobunu protiv Ahmeda II, koja je za cilj imala dolazak na vlast njegovog nećaka Mustafe, sina Mehmeda IV.¹⁶

Glavni cilj crnih evnuha bio je da uklone velikog vezira i kajmakama Jedrena Osman-pašu, zaslužnog za uspešnu odbranu Beograda.¹⁷ Posedovanje ovog grada davalo je sigurnost muslimanima da neće doći do novog prodora nemačke vojske preko Balkana. Mnogi stanovnici Carigrada utehu su tražili u džamijama moleći se Bogu. Stotine volova žrtvovano je u saraju, koji su potom razdeljeni najsiromašnijim stanovnicima.¹⁸ Jedini ambasador koji je u to vreme boravio u Jedrenu, Pjer Antoan Kstanjer de Šatonef (1689-1699)¹⁹, bio je i sam svedok očaja, koji je zahvatio stanovnike ovog grada i saraja.²⁰ Povratak velikog vezira u Jedrene međutim predstavljao je znak za crne evnuhe i kizlar-agu da se primire.²¹

¹² Kizlar aga – glavni crni evnuh koji je čuvao sultanov harem.

¹³ Poglavar versko-pravnih službenika i verski vođa muslimanske zajednice (*umma*) u osmanskoj državi.

¹⁴ U prvo vreme zamenik velikog vezira u Carigradu, na koga su u njegovom odustvu prelazile sve kompetencije vezane za nadzor nad snabdevanjem grada, ali i održavanje komunikacije sa stranim diplomatama. Tokom XVII veka značaj u političkom sistemu osmanske države dobija i kajmakam Jedrena, gde su sultani najviše i boravili.

¹⁵ Bostandži baša – čuvar sultanove lične garde (bostandžija), čiji će značaj porasti pod narednim sultanom.

¹⁶ HHStA, Hs,132/1020-6, 156. (Carigrad, 8. septembar 1693).

¹⁷ HHStA, Hs,132/1020-6, 170. (Carigrad, 16. oktobar 1693).

¹⁸ HHStA, Hs,132/1020-6, 163. (Carigrad, 16. oktobar 1693).

¹⁹ O njemu: Самарцић Н. 1992.б. 42-43.

²⁰ HHStA, Hs,132/1020-6, 170. (Carigrad, 16. oktobar 1693).

²¹ HHStA, Hs,132/1020-6, 170-171. (Carigrad, 16. oktobar 1693).

U takvom raspoloženju pojavljuje se Kalailikos Ahmed-paša. O njegovom ranijem životu ne postoje podaci u zapadnim izvorima. Pojedini, međutim, navode da je poreklom bio sa Krita (Kandija). Napolitanac Frančesko Kareri zabeležio je da je njegov nadimak grčkog porekla.²² Prema Vilijemu Padžitu (1692-1699)²³, Ahmed-paša došao je na položaj kajmakama Carigrada u smeni izvršenoj početkom jeseni 1693. godine. Prema njemu, položaj oba kajmakama (Jedrena i Carigrada) bili su veoma značajni. Kada su oni ulazili u Divan obično ga je aga janičara napuštao. On je po pravilu poslan u izgnanstvo, najčešće je dobijao na upravu Damask.²⁴ U pomenutoj smeni uklonjen je Ali-paša Surmeli (1692-1693) jer je stao u odbranu defterdara,²⁵ kod koga je pronađeno 100 kesa novca, koje su odmah konfiskovane. Novi veliki vezir pre svega nastojao je da sačuva život svog prethodnika. Čehaja velikog vezira unapređen je u kajmakama Jedrena. Novi kajmakam Carigrada postao je Kalailikos Ahmed-paša. Padžit je naveo da je u Carigrad poslat kajmakam „ne tako sposoban već zavistan od ministara [vezira]“.²⁶ Izveštaj Beču otkriva da je doveden sredinom septembra sa Kipra, gde je služio kao paša da bi pre povratka velikog vezira bio unapređen u kajmakama.²⁷ Josef fon Hamer, temeljeći svoje delo na osmanskim izvorima, video je u ovom požaru glavni povod koji je Ahmed-pašu Kalailikosa (pominje ga kao *Kalajli*) doveo na položaj kajmakama Carigrada, koji je do tada službovao kao paša Kipra.²⁸ Frančesko Kareri zabeležio je da je doveden na položaj kajmakama Carigrada zahvaljujući podršci kizlar-age i sultanije.²⁹

²² Kareri beleži da je njegov nadimak bio Kaloikos, za koji navodi u prevodu „noce stagnata“ koje se može prevesti kao „orah koji pada“ ili „mrtva orahova ljuska“; Careri 1728 I, 320. U arhivskoj građi njegov nadimak je „Calailicos“; zbog čega smo ovoj varijanti dali prednost.

²³ Vilijem Padžit (*William Paget*), šesti baron Padžit (1637-1713), pre ovog imenovanja boravio je kao rezident Engleske u Beču. Kako su se prethodna imenovanja Vajthola pokazala neuspešna, London je odlučio da njemu, koji je bio upućen u dešavanja na Porti i diplomata od karijere, prepusti položaj novog ambasadora.

²⁴ PRO, SP, 97/20, 282. (Carigrad, 13/23. oktobar 1693).

²⁵ Defterdar – upravnik defterhane, glavne finansijske kancelarije u Osmanskom carstvu zadužene za kontrolu prihoda i rashoda u državi.

²⁶ PRO, SP, 97/20, 282' (Carigrad, 13/23. oktobar 1693).

²⁷ HHStA, Hs,132/1020-6, 173-175. (Carigrad, 20. novembar 1693).

²⁸ Hammer J. 1979. III. 56.

²⁹ Careri F. 1720. I. 320. Iako Kareri ne navodi koje sultanije smatrao je da se ovo odnosi na suprugu Ahmeda II, koja je krajem 1692. rodila blizanace, od kojih je jedan ubrzo preminuo.

Novi veliki vezir vratio se krajem meseca u Jedrene. Povratak vojske najavio je i širenje kuge, koja je ugrozila život u ovom gradu.³⁰ Nije bila tajna, međutim, da su Ahmed-paši svi predviđali brzi kraj. Njega nisu cenili ni muslimani koji su mu nadenuili nadimak „Tiranin“.³¹ Diplomate nisu mogle pretpostaviti odnos koji će novi veliki vezir zauzeti prema kajmakamu Carigrada, koji je izabran u njegovom odsustvu. Odmah po izboru doneo je restriktivne odredbe o odevanju hrišćana. Oni nisu smeli da nose fes postavljen krznom, kao ni žute papuče.³² Uskoro su ove naredbe poprimile rigidniji oblik. Poslao je naredbu patrijarhu Vaseljenske patrijaršije da njegovi vernici ne smeju nositi drugu odeću, osim crne.³³ Odredba je važila kako za muškarce, tako za žene. Jedna od tom prilikom nametnutih prohibicija ticala se zabrane posedovanja oružja.³⁴ Ukoliko kod nekog hrišćana ono bude pronađeno bila je predviđena smrtna kazna. Zbog nošenja „zabranjenih“ odevnih predmeta osuđeno je 146 hrišćana koji su poslani na galije. Tokom pretresa njihovih kuća muslimani su „počinili hiljade okrutnosti“.³⁵

Prema odredbama koje su stupile na snagu krajem 1693. diplomate i evropski trgovci nisu smeli da nose fes postavljen krznom. Takođe, njime je bilo zabranjeno nošenje odevnog predmeta u upotrebi kod bogatijih muslimana kerče (navedeno kao *cherche*), kao i zelene boje koja je prema šerijatu³⁶ bila rezervisana isključivo za muslimane. Crveni fes postavljen krznom mogao je od tada nositi po jedan tumač (dragoman) svakog stranog ambasadora. U tom trenutku ambasador Nizozemske Jakob Kolijer³⁷ imao je jednog tuma-

Kako je Ahmed II sve više slabio pod napadima vodene bolesti, to je uticaj njegove supruge (haseki-sultanije), kojoj zapadni izvori ne pominju ime, sve više jačao.

³⁰ PRO, SP, 97/20, 283-283' (pismo bez datuma).

³¹ HHStA, Hs,132/1020-6, 175. (Carigrad, 20. novembar 1693).

³² HHStA, Hs,132/1020-6, 174. (Carigrad, 20. novembar 1693).

³³ Ovakve naredbe primenjivane su od XVI veka detaljnije; İpşirli Argit B. 2005.

³⁴ O tome videti: Коцић М. 2010. 373-378.

³⁵ HHStA, Hs,132/1020-6, 191. (Carigrad, 3. decembar 1693).

³⁶ Islamsko versko pravo koje je regulisalo mnoge aspekte iz svakodnevnog života muslimana (odevanje, konzumacija određene hrane i pića, ponašanje u određenim prilikma ...).

³⁷ Jakob Kolijer bio je sin Justina Kolijera, rezidenta Nizozemske na Porti od oko 1669. do 1680, kada ga je nasledio njegovi sin. Za vreme Jakoba Kolijera ugled nizozemskog diplomatskog osoblja na Porti porastao je oko 1682. kada je proizveden u ambasadora, na kome je

ča, engleski dvojicu kao i mletački baio, dok ih je ambasador Francuske držao četvoricu. U vreme kada su donete ove odredbe ambasadori su se nalazili u Jedrenu,³⁸ zbog čega se nije znalo kako će oni po povratku u Carigrad reago-
vat na njih. Međutim sve ovo nije sprečilo ambasadora Francuske Šatonefa da
lako i ciljano stupi sa Kalailikosom u srdačne odnose.³⁹ U trenutku kada su
odredbe donete Kolijer i Padžit boravili su u Jedrenu, angažovani na pokre-
tanju mirovnih pregovora i anuliranja uticaja koje je delovanje Koenrada van
Hemskerka na Porti izazvalo.⁴⁰

Ahmed-paša pokazao se izuzetno marljivim u vojnim pitanjima. Kada je
krajem 1693. vojska počela da stiže u Carigrad, preduzete su opsežne vojne
pripreme za predstojeću sezonu. Ahmet-paša redovno je posećivao arsenal
gde su građeni brodovi, koji su trebali biti poslani na Moreju (Peloponez).⁴¹ On
je u tome sledio instrukcije, koje mu je Porta dostavljala.⁴² Sve ovo međutim,
nije ga moglo zadržati dugo na vlasti. Mere koje je preduzeo pretile su da otu-
đe hrišćansko stanovništvo, koje se prvo našlo na udaru. Politika koje su se dr-
žali Ćuprilići predstavljala je alternativu totalitarizmu, koji je zagovarala veći-
na, podržavajući fundamentalistički pristup islamu. Ma koliko odlučni bili na
rat Ćuprilići nisu svoju samovolju iskazivali na taj način što bi tlačili hrišćane.
Zagarantovana tolerancija šerijatom mogla je da opstane ukoliko je bila podr-
žana od Porte, odnosno ljudi koji su zauzimali najznačajnije položaje u državi.
Međutim, mere koje je Kalailikos preduzeo direktno su podsticale alijenaci-
ju hrišćana, preteći da nasuprot ratištima sa susedima otvore novo, unutar
same države. Na ovo su posebno bili osetljivi mudriji političari, kojima vojna
sila nije predstavljala jedino opravdanje postojanja *dar ul-islama*. Upravo je
ova grupa, koja je ojačala s novim velikim vezirom, uticala da Ahmed-paša

ostao do 1718. Najznačajnija uloga na ovom položaju predstavljala je medijacija u Karlovcu
(1699).

³⁸ HHStA, Hs,132/1020-6, 173-174. (Carigrad, 20. novembar 1693).

³⁹ Careri F. 1720. I. 320.

⁴⁰ Koenrad van Hemskerk bio je diplomata koga su Ujedinjene Provincije (Nizozemska) ovla-
stili da ugovori mir između Porte i Svete lige. Njegova misija 1692-1693. predstavlja jednu od
najzamršenijih epizoda u diplomatskim odnosima osmanske s evropskim državama. Uskoro
se međutim ispostavilo da on ne radi u interesu Londona niti Amsterdama, već kako je Porta
sumnjala, po nalozima Beča.

⁴¹ HHStA, Hs,132/1020-6, 180. (Carigrad, 3. decembar 1693).

⁴² HHStA, Hs,132/1020-6, 197. (Carigrad, 9. decembar 1693).

Kalailikos bude uklonjen. Na njegovo mesto izabran je Jegen Husejin-paša, pripadnik porodice Ćuprilić; ocenjen kao čovek vičan vlasti, i što je značajnije, diskretan i tolerantan prema hrišćanima.⁴³ Prema Hameru međutim on je bio uklonjen jer je postao suviše omiljen u narodu „pa ga je veliki vezir, iz straha da mu ne bude takmac, smjenio i zamjenio sa Amudžazade Husein-pašom“.⁴⁴

Izveštaj Beču za njegov pad isključivo krive haseki-sultaniju i kizlar-agu. Kao glavni izgovor navedena je tiranija, kojom se pri vladavini služio i to ne samo prema hrišćanima, već i prema muslimanima. Stavljeno mu je na teret da je crkvu staru 300 godina koja je do tada pripadala Grcima dao pretvoriti u džamiju.⁴⁵ Prilikom uklanjanja Ahmed-paše upravo je struja najzaslužnija za njegov uspon na čelu sa haseki-sultanijom bila je najodgovornija i za njegovo uklanjanje. Ovo ukazuje da nikom nije išlo u prilog produbljivanje socijalnog i verskog jaza u državi.⁴⁶

Haseki-sultanija smatrala je da je dovoljna nagrada za njegovu dotadašnju službu Egipat. Pomenuta provincija tokom Velikog turskog rata snabdevala je vojnicima i hranom Carigrad i druge gradove. Iako daleko od evropskog ratišta pobuna Arapa uticala je da značaj Egipta u vojnim planovima Porte poraste. Međutim, Egipat je uspeo da sačuva polunezavistan položaj u odnosu na Portu. Ona je imenovala upravnika ove provincije za veliku sumu novca, ali način na koji je njome upravljao i njegov sukob s begovskim i mamelučkim porodicama nisu ga se mnogo ticali. Haseki-sultanija nije se htela odreći usluga Ahmed-paše jer je Egipat postao nova kritična zona, odakle se moglo uticati na Arape.

Veliki vezir, šejh ul-islam i vojni zapovednici nisu hteli da prepuste provinciju od takvog značaja na upravu Ahmed-paši. Zbog toga su prethodnu odluku preimenovali i imenovali ga za novog pašu Erzeruma. Ahmed-paša dobio je naredbu da okupi 6.000 spahija i sejmena i krene na Basru.⁴⁷ Razočaran time prešao je u Uskudar, gde su otvoreni novi spiskovi za regrutovanje vojnika. Nakon njegovog odlaska Carigradom su širene glasine kako

⁴³ HHStA, Hs,132/1020-7, 1. (Carigrad, 22. januar 1694).

⁴⁴ Hammer J. 1979. III. 56.

⁴⁵ HHStA, Hs,132/1020-7, 3. (Carigrad, 22. januar 1694).

⁴⁶ O smenama na Porti izvršenim februara i marta 1694. videti: Contarini C. 1720. II. 397-400. Međutim, Kontarini ne pominje ni na jednom mestu Ahmed-pašu Kalailikosa.

⁴⁷ HHStA, Hs,132/1020-7, 9-10. (Carigrad, 16. februar 1694).

namerava da se domogne Egipta, zbog čega je i počeo da okuplja vojsku u Uskudaru.⁴⁸ Nakon što je sakupio potreban broj vojnika, Ahmed-paša krenuo je u Izmit (vizantijsku Nikomediju). Njegova ogorčenost odlukom Porte nije mogla biti sakrivena od zapadnih posmatrača koji opisuju njegovo raspoloženje kao „oholo, tvrdoglavo i hirovito“.⁴⁹ Situacija je po Portu bila opasnija jer se Anadolija pripremala na pobunu, zbog čega je i prisustvo Ahmed-paše u tim krajevima bilo opasno po njene interese. Do tada su pobunjeni Arapi naoružali veliku vojsku, spremni da brane osvojene oblasti.⁵⁰

Na Porti je struja sa haseki-sultanijom uspela ponovo odneti prevagu.⁵¹ To je za Ahmed-pašu moglo predstavljati olakšanje, jer je verovao da su njegovi nekadašnji zaštitnici dovoljan garant da za svoja nedela neće biti kažnjen. Odluka kojom je imenovan za pašu Erzeruma, međutim, nije bila izmenjena. Kizlar-aga obratio mu se pismom kojim je od njega tražio da stane na čelo vojske, koja je trebala da umiri Arape, obećavši mu da ukoliko uspe može se nadati položaju velikog vezira.⁵² Ovo je za kratko vreme umirilo Ahmed-pašu, koji je tek nakon toga odlučio da nastavi put prema Erzerumu.

Krajem proleća 1694. osmanska vojska krenula je na Arape. Pobunjenici su potukli Osmanlije i uspeli da pod svoju vlast stave Meku i Medinu, gde su se domogli velikog bogatstva.⁵³ Ovaj poraz uticao je i da se pobuna proširi i Anadolijom. Pismo namenjeno Beču sastavljeno krajem 1694. otkriva delovanje Ahmed-paše u tim okolnostim. On je opisan kao čovek koji radi na vlastitu ruku i protiv naređenja Porte. Pripisano mu je da se pismom obratio vođi arapskih pobunjenika rečima „da u vreme kada muslimani ratuju protiv hrišćana, nije potrebno da prolivaju krv i u međusobnoj borbi“. Izgleda da je ovaj apel naišao na dobar prijem kod arapskih prvaka, jer je njihov novi šerif odgovorio Ahmed-paši u sličnom maniru.⁵⁴

⁴⁸ HHStA, Hs,132/1020-7, 10. (Carigrad, 16. februar 1694).

⁴⁹ HHStA, Hs,132/1020-7, 41. (Carigrad, 28. februar i 2. mart 1694).

⁵⁰ HHStA, Hs,132/1020-7, 49. (Carigrad, 28. mart 1694).

⁵¹ HHStA, Hs,132/1020-7, 51. (Carigrad, 28. mart 1694).

⁵² HHStA, Hs,132/1020-7, 54. (Carigrad, 28. mart 1694).

⁵³ HHStA, Hs,132/1020-7, 108-109. (Carigrad, 14. jun 1694).

⁵⁴ HHStA, Hs,132/1020-7, 197-198. (Carigrad, 1. decembar 1694).

Tokom 1694. Osmanlije su se na svim frontovima našle u povlačenju. Venecija je uspela da osvoji Hios i Gabelu na ušću Neretve.⁵⁵ Arapi su napredovali i odcepili veliki deo osmanske teritorije. Gubitak Hiosa izazvao je novu smenu na vodećim položajima. Jedna od posledica ovog događaja predstavlja vrenje koje je zahvatilo osmansko društvo, koje je bilo spremno na pobunu. Događaji u Jedrenu⁵⁶ bili su nadomak ostvarenja ovog cilja. Cela Anadolija okrenula se protiv Porte zbog loše vladavine.

Naredna godina počela je požarom koji je zahvatio Carigrad. Ovog puta izgorelo je 4.000 kuća.⁵⁷ Ahmed II umro je 5. februara 1695.⁵⁸ Za novog sultana izabran je njegov nećak Mustafa II (1695-1703). Prema nepisanim pravilima supruge i ceo harem pokojnog sultana preseljeni su u Stari saraj u Carigradu. Osoba najzaslužnija za uzdizanje, ali i pad Ahmed-paše Kalailikosa, time je uklonjena.⁵⁹ U isto vreme došlo je do smene i u Persiji, gde je šaha Suljemana I (1666-1694) nasledio sin Husein (1694-1722). Dolaskom ova dva vladara otpočeo je novi period u osmansko-persijskim odnosima, koji je i Ahmed-paši Kalailikosu pružio povod za novo dokazivanje u trenutku kada je u Persiji okupljana velika vojska.⁶⁰

Mustafa II odmah po dolasku na vlast pokazao je odlučnu prirodu, nesvojstvenu poslednjim sultanima. Jedna od najznačajnijih odluka, koja je odražavala i njegov stav da se rat protiv Habsburgovaca može uprkos svemu dobiti, bila je da položaj velikog vezira preda još jednom članu porodice Ćuprilić, Elmas Mehmed-paši (1695-1697). Za šejh ul-islama imenovan je Fejzulah-efendija (1695-1703), koji će postati jedna od najznačajnijih figura u vlasti. Njihova dominacija na političkoj sceni Osmanskog carstva označila je i kraj nadanjima Ahmed-paše Kalailikosa položaju velikog vezira.

Pojava Persije kao novog takmaca Osmanlijama nije mogla ostati nepoznata, kao ni Ahmed-paši Kalailikosu. On je u novom šahu Huseinu video

⁵⁵ O osvajanju Gabele videti: Коцић М. 2011. 354-356. Ovde je navedena sva dodatna literatura.

⁵⁶ O ovome detaljnije u: Kocić M. 2012. 422-425.

⁵⁷ HHStA, Hs,132/1020-8, 1. (Carigrad, 1. januar 1695).

⁵⁸ HHStA, Hs,132/1020-8, 15. (Carigrad, 8. februar 1695).

⁵⁹ HHStA, Hs,132/1020-8, 17. (Carigrad, 8. februar 1695). U ovom dokumentu navedeno je da je ona odvedena u Stari saraj „gde je okončala život“.

⁶⁰ HHStA, Hs,132/1020-8, 45. (Carigrad, 4. april 1695).

povoljnu priliku za ostvarenje vlastitih ciljeva. Jedno vreme uzdignut, pa zatim krepljen obećanjima koja su se pokazala lažna, da bi na kraju bio bačen u zabit najbliže bojištu, Ahmed-paša nastojao je da za pretrpljenu sramotu dobije satisfakciju. Kada je postalo jasno da Persija namerava da osvoji ne samo Bagdad, već i Mosul, Van i Erzerum (koji su joj ranije pripadali)⁶¹ to je za Ahmed-pašu predstavljalo dovoljan motiv da deluje. Pred njim je stajao izbor da ispuni očekivanja Porte i reaguje u slučaju persijskog napada, koja ga je prethodno odbacila, ili da se prikloni Huseinu, čija je vojska brojala 60.000 boraca. Shodno svojoj prirodi Ahmed-paša odlučio se za drugu varijantu. Uskoro se, međutim, ispostavilo da šah planira da pošalje vojsku u Gruziju.⁶²

Napeto stanje pojačala je i sve izraženija pretnja od prodora Rusije na severnu crnomorsku obalu. U latentnom strahu od Perzijanaca, napad ruske vojske na Azov značio bi za osmansku državu katastrofu.⁶³ Napad koji je Petar I Veliki (1689-1725) preduzeo 1695. na Azov, nije urodio plodom. Donekle je raspoloženje javnosti u Carigradu popravila flota, koja je uspela da vrati od Venecije Hios. Može se samo nagađati da li je sve to vreme Ahmed-paša ostao u Erzerumu. Do početka 1696. Arapi nisu samo uspostavili vlast nad Basrom i tvrđavama između Basre i Bagdada,⁶⁴ već i kontakte sa šahom Huseinom. Arapi su Persijancima odavali osmanske položaje, a u krajevima u kojima su uspostavili vlast dozvolili su im da postave i svoje garnizone. Paša kome je ranije dodeljena na upravu Basra nije želeo da se bori s Arapima, već je sa 2.000 vojnika pobjegao u Isfahan.⁶⁵ Jermenski trgovci iz Vana i Erzeruma po dolasku u Carigrad širili su vesti da šah čeka prvu priliku da objavi rat Osmanlijama, ali su njegove aspiracije ostale vezane za Gruziju.⁶⁶

U pismu namenjenom Beču od januara 1696. navedeno je da je Ahmed-paša dva meseca ranije (decembra 1695?) opremljen potrebnim provijantom i poslat u odbranu Azova. U vreme kada mu je poslata ova naredba Ahmed-paša nalazio se u Trabzondu (vizantijski Trapezunt), gde mu je i dostavljen

⁶¹ HHStA, Hs,132/1020-8, 142. (Carigrad, 10. i 23. jul i 2. i 6. avgust 1695).

⁶² HStA, Hs,132/1020-8, 207. (Carigrad, 16. oktobar 1695).

⁶³ HHStA, Hs,132/1020-8, 153. (Carigrad, 10. i 23. jul i 2. i 6. avgust 1695).

⁶⁴ HHStA, Hs,132/1020-9, 2. (Carigrad, 20. januar 1696).

⁶⁵ HHStA, Hs,132/1020-9, 2'-3' (Carigrad, 2. januar 1696). Prestonica safavidske Persije.

⁶⁶ HHStA, Hs,132/1020-9, 21. (Carigrad, 15. mart 1696).

novac za putovanje. Njegove aspiracije prema položaju vezira i dalje su mučile Portu. Ovo potvrđuje i Kamilo Kontarini. Prema njemu Ahmed-paša (koga navodi kao pašu Trabzonda), dobio je naredbu Porte da na teritoriji Kapadokije okupi vojsku za odbranu Azova. Međutim, razočaran činjenicom da nije uspeo da dobije položaj velikog vezira pobjegao je u Gruziju.⁶⁷

Carigradom su se početkom 1696. počele širiti glasnine da on namerava da se povuče u Kajseri (vizantijska Cezareja) kako bi se pobunio.⁶⁸ Uskoro su stigle vesti da se neki beglerbeg s vojskom i znanjem Ahmed-paše pobunio.⁶⁹ Izgleda da je Ahmed-paša odlučio da čeka, ne upuštajući se u ishitrene poteze. S proleća 1696. rešio je da se povinuje naređenju Porte i sa 3.000 vojnika krene u odbranu Azova.⁷⁰ Međutim, u toku opsade Azova Ahmed-paša nije više bio u službi Porte. Pobrajajući osmanske snage koje su kasnile sa dolaskom pod Azov von Hamer navodi i ćehaju „pobeglog vezira Ahmed-paše Kalajlikoza“.⁷¹ Ovaj inače redak pomen kod Hamera ukazuje da je Ahmed-paši u međuvremenu darovan položaj vezira, ali ne i velikog.

Vest o gubitku Azova izazvala je paničan strah u Carigradu. Porta se najviše bojala pobune pravoslavnih podanika, koji su u Rusiji prepoznali silu za koju mogu vezati ostvarenje svog vekovnog sna oslobođanja od osmanske vladavine. Savremenici tih dešavanja nije mogla da promakne neograničena radost Grka (pravoslavaca), koju je vest o ruskom osvajanju Azova izazvala.⁷²

Zbog toga što se nije pojavio u odbrani Azova imovina Ahmed-paše je konfiskovana.⁷³ Nemoguće je utvrditi prave razloge koji su ga naveli na ovo. U izveštaju Beču iz sredine septembra 1696. navodi se da je u blizini Erzeruma izdvojio među vojnicima deo i mobilijar s kojim je prebegao u Persiju. On je šahu ovog puta obećao da će sa svojom vojskom krenuti protiv Osmanlija.⁷⁴ Šah se, međutim, odlučio za diplomatiju. Poslao je ambasadora da čestita stu-

⁶⁷ Contarini C. 1720. II. 566.

⁶⁸ HHStA, Hs,132/1020-9, 6. (Carigrad, 20. januar 1696).

⁶⁹ HHStA, Hs,132/1020-9, 11' (Carigrad, 25. februar 1696).

⁷⁰ HHStA, Hs,132/1020-9, 31' (Carigrad, 8. april 1696).

⁷¹ Hammer J. 1979. III. 66.

⁷² HHStA, Hs,132/1020-9, 68' (Carigrad, 4. septembar 1696).

⁷³ Hammer J. 1979. III. 66.

⁷⁴ HHStA, Hs,132/1020-9, 71-71' (Carigrad, 4. septembar 1696).

panje na vlast Mustafi II, kako je diplomatski kodeks uspostavljen između dve države nalagao.⁷⁵

Nakon toga, narednih nekoliko godina prestaje pomen Ahmed-paše. Nije moguće utvrditi kada je napustio Persiju, kao i kada je imenovan za pašu Trabzonda. Međutim, može se pretpostaviti da je do toga došlo nakon završetka Velikog turskog rata. Ugovor u Karlovcu, koji je trebalo da donese državi predah od dugogodišnjih napora, pretvorio se za deo društva u priznanje o vlastitoj nemoći.⁷⁶ Između 1699. i 1703. politika Porte kolebala se između potrebe za mirom i zahteva da se uposle vojnici. Kao mogući protivnici pominju se Gruzija, Rusija i Venecija. Rat za špansko nasleđe (1701-1714) pružio je povod za novo osmansko-francusko zbližavanje. Francuski ambasador Šarl Feriol (1700-1709)⁷⁷ vešto je navodio Portu da prihvati izazov u Ugarskoj kroz pobunu Đerđa Rakocija. Padžitov naslednik, Robert Suton (1700-1714), trudio se da oponira interesima Versaja. Nakon „jedrenskog događaja“ (1703), koji je na vlast doveo Ahmeda III (1703-1730) sve je ukazivalo na to da je državi potreban mir. Međutim, struje koje su predstavljale nasleđe Velikog rata ostale su prisutne u javnom mnjenju. U takvom raspoloženju iako se odrekao u trenutku stupanja na vlast, nakon izvesnog vremena Ahmed III dopustio je da ojača uticaj njegove majke Rabie Gulnuš.

Ahmed-paša Kalailikos nastojao je da se nosi s prilikama shodno iskustvu, koje je godinama sticao. Na kraju je uspeo da se pridvori validi-sultaniji Rabiji Gulnuš, koja je iskusno upravljala državom u odsustvu sina.⁷⁸ U nameri da se ponovo približi Porti, kada su se planovi o persijskom napadu izjalovili, odabrao je stranu, koja je po njega bila manje ponižavajuća. Rabiji Gulnuš nisu ostale nepoznate njegove aspiracije prema položaju velikog vezira, što mu je ranije bilo obećano. Situacija u državi za ljude s takvom prošlošću i

⁷⁵ HHStA, Hs,132/1020-9, 87'-88. (Carigrad, 8. novembar 1696).

⁷⁶ Ugovor je sklopljen 26. januara 1699. u Karlovcu (današnjim Sremskim Karlovcima) kojim je završen Veliki turski ili Bečki rat. Detaljnije u: Самарцић Н. 2007.

⁷⁷ O njemu videti: Самарцић Н. 1992. b. 43-44.

⁷⁸ Valida-sultanija, odnosno majka vladajućeg sultana. Rabija Gulnuš bila je supruga Mehmeda IV (u njegovo vreme haseki-sultanija), što joj je tokom višedecenijske vladavine njenog supruga omogućilo da stekne vladarsku tehniku, i istančan sluh političara, koja je nedostajala na brzinu uzdignutim sarajskim vaspitanicima. Ona tokom vladavine Mustafe II postaje značajan politički faktor u odlučivanju, iako su se u mnogim situacijama kosile s namerama velikog vezira Elmas Mehmed-paše Čuprilića i vojnog vrha.

shvatanjima bila je povoljna. Državi je bio potreban svaki raspoloživi vojnik, a Ahmed-paša bio je čovek, koji je plenio čeličnom voljom. On se ponovo približio Porti odlukom da ne odbije naredbu da krene u odbranu Azova.

Time je pružena nova prilika Ahmed-paši da ostvari svoje želje. Početkom 1703. nalazio se u Trabzundu.⁷⁹ Ovaj period njegovog života delom rasvetljava Obri de la Motrej, otkrivajući dešavanja iz marta 1703. Naime, 300 jermenskih katolika obrazovanih pod nadzorom jezuita, bili su optuženi od ostatka jermenske zajednice za zloupotrebe i loše ponašanje. Ovaj slučaj došao je do Porte, zbog čega se ona obratila paši Erzeruma, kome je naredila zatvaranje jezuitskog konventa u gradu. Druga poruka odnosila se na Ahmed-pašu koga Obri de la Motrej ovde ali i nadalje pominje kao Kalaikosu (*Calaios*), koji je prema ovom putniku u to vreme uživao rang beglerbega Anadolije, čija je prestonica bila Trapezunt.⁸⁰ U opisu ovih dešavanja de la Motrej daje svoj doprinos rasvetljavanju porekla Ahmed-paše čije prezime Kalaikos prevodi kao „kalajdzija“ objašnjavajući tadašnju praksu da je sin obično uzimao kognomen po zanimanju svoga oca, koji je u slučaju Ahmed-paše bio poreklom Kirgiz.⁸¹ Ovaj navod u suprotnosti je s drugim izveštajima koji navode njegovo grčko poreklo. U isto vreme de la Motrej pruža dokaz da su kroz ove turbulentne godine opstale u opticaju dve verzije o poreklu Ahmed-paše, kao i o njegovom nadimku „Kalailikos“ i Kalaikos, navodeći istoričare na zaključak da se radilo o dve različite osobe.

Pojava nakon nekoliko godina na ovako istaknutom položaju kao što je beglerbeg Anadolije bio, ukazuje da je Ahmed-paša zadržao svoj krug pristalica na koga je mogao da se osloni prilikom povratka iz Persije. Brzo napredovanje u društvenoj hijerarhiji može se opravdati turbulentnim prilikama koje su zahvatile osmansko društvo prvih godina XVIII veka, što se posebno odrazilo u brzom protoku ljudi na čelnim pozicijama.⁸² Međutim, nakon ovog, sledeći njegov pomen potiče od septembra 1703. Za ovih šest meseci Osmansko carstvo iskusilo je pobunu, koja je rezultirala u smeni sultana, ali i valide-sultanije, koja je dugi niz godina krojila osnovne smernice države.

⁷⁹ de la Motray A. 1723. I. 222. Turnfor koji je 1701. posetio grad ne pominje ga; Tournefort J. P. 1741. III. 61-64.

⁸⁰ de la Motray A. 1723. I. 222.

⁸¹ Ibid. 222 (napomena u dnu pagine bez numeracije).

⁸² O ovome u: Коцић. 2013.

Rabija Gulnuš zajedno sa sinom Mustafom II uklonjena je, a za novog sultana izabran je drugi njen sin Ahmed III (1703-1730). Tek što se situacija u Carigradu, gde je po zahtevu pobunjenika prenet saraj, počela smirivati Robert Sutton u svom izvrtanju Londonu od 11. decembra 1703. navodi da je otplovila galija za Izmir (Smirna) po Kalailikosa pašu Kandije „čoveka velikog ugleda“.⁸³ U tom trenutku nije bilo izvesno da li Porta namerava da ga ukloni ili unapredi. Njegovo imenovanje na Moreji izazvalo bi bojazan da se ona sprema na novi rat s Venecijom. Sutton je u istom pismu naveo da je Ahmed-paša po rođenju bio Grk, zbog čega je predstavljao za Portu pogodnu ličnost da predvodi napad na Moreju, naseljenu pretežno Grcima.⁸⁴ Ovo donekle potvrđuje i de la Motrej koji navodi da je pre njegovog izbora za velikog vezira službovao kao paša Kaneje (grad na Kandiji).⁸⁵

Ahmed-paša morao je da za svoj novi uspon sačeka celu godinu. Do toga je došlo u momentu kada je uticaj Rabije Gulnuš, uprkos zahtevu pobunjenika u Jedrenu, ponovo počeo da jača. Prema Motreju sredinom septembra 1704. Porta je poslala po Ahmed-pašu Kalailikosa, koji je tom prilikom unapređen u velikog vezira. Robert Sutton je precizniji i datira njegov dolazak u Carigrad 17. septembra 1704. Njegovu pojavu u osmanskoj prestonici vezuju za inicijativu novog sultana Ahmeda III koji je poslao po Ahmed-pašu brod. Pomenu-tog dana rano ujutro stigao je u saraj u potpunoj tajnosti. Ovde je ostao dok Veliki Divan nije bio završen na kome je doneta odluka o svrgavanju Damad Hasan-paše (1703) koji je bio oženjen sultanovom sestrom i jednom od kćerki Rabije Gulnuš i imenovanju Ahmed-paše za velikog vezira.⁸⁶ Prema drugim izvorima za velikog vezira izabran je 29. septembra 1704. Zvanje kome se godinama nadao konačno mu je bilo dodeljeno, premda je bio zašao u duboku starost. Pismo na francuskom jeziku sačuvano među izveštajima Roberta Suttona otkrivaju da je u vreme kada je izabran za velikog vezira imao 70 godina.⁸⁷ Godine, međutim, nisu uspele da speru njegovu prošlost. Među diplomatama

⁸³ PRO, SP, 97/21, 164. (Pera, 11. decembar 1703).

⁸⁴ PRO, SP, 97/21, 164.

⁸⁵ de la Motray A. 1723. I. 259.

⁸⁶ PRO, SP, 97/21, 158. (Carigrad, 10/21. oktobar 1704).

⁸⁷ PRO, SP, 97/21, 159' (Carigrad, 10/21. oktobar 1704).

oživelo je sećanje na vreme kada je obavljao dužnost kajmakama Carigrada.⁸⁸ Nije prošlo mnogo da svoju osionu prirodu ponovo dokaže.

O sukobu s francuskim ambasadorom Šarlom Feriolom postoje dve verzije. Jedna sačuvana u delu de la Motreja, a tvorac druge je ambasador Engleske. Detaljnija i čini se ispravnija, mada više naginje francuskoj strani predstavlja Motrejeva verzija. Po njoj Feriol je narednog dana nakon što je Ahmed-paša izabran za velikog vezira izašao pred njega kako bi mu iskazao čast, a i najavio svečanost u svojoj rezidenciji povodom rođenja vojvode od Bretanje.⁸⁹ U to vreme on je priremao sve za banket na koji je bio pozvan još i mletački bailo Đustinijani. U rezidenciji postavljena su četiri velika stola na kojima su se našla najbolja jela. Za prvim stolom postavljena je ambasadorova porodica i bailo koji je na svečanost došao zajedno s porodicom. Za drugim službenici ambasade, za trećim trgovci, a za četvrtim franjevci koji su služili u Galati, njih pedesetak. Goste su za tu priliku trebali da zabavljaju italijanski i francuski glumci i muzičari. Vino je u velikim količinama doneto u ambasadu, a bilo je deljeno hrišćanima i Jevrejima koji bi se u prolazu tuda zatekli. Za Turke je međutim, na ulazu u ambasadu pripremljena velika količina kafe.

Kako je slavlje predviđeno za večer proticalo, damama u saraju zasmetalo je svetlo koje su pravile lampe i lampioni u dvorištu rezidencije. Njihove žalbe navele su Portu da pošalje velikog dragomana Aleksandra Mavrokordata da isporuči njihovo negodovanje. Večera je gotovo bila pri kraju kada se on pojavio u ambasadi. Na ove žalbe Ferol je dogovorio da njegove svetiljke i lampioni ne prave ni pola buke. Proslava je nastavljena ali se umalo nije pretvorila u incident, kada je bailo uvideo da je mnogo mudrije da je napusti, pod izgovorom neobavljenih poslova.⁹⁰ Odavde se Motrekeva i Sutonova verzija razilaze. Suton u mnogo većoj meri insistira na akciji Ahmed-paše, koji je lično zahtevao da lampe u dvorištu francuske ambasade budu ugašene. Prema Sutonu, Feriol je na kraju morao da se povinuje ovom zahtevu i ugasi lampe dok je u međuvremenu Ahmed-paša okupio veliki broj ljudi s vodenim lulama (hooka) koje su kako je smatrano bile uzrok mnogih požara u Carigradu.

⁸⁸ PRO, SP, 97/21, 212. (Pera, 11. oktobar 1704).

⁸⁹ de la Motrey A. 1723. I. 260.

⁹⁰ Ibid. 261. Uporediti englesku verziju ovog događaja u: PRO, SP, 97/21, 158' (Carigrad, 10/21. oktobar 1704). Isto i u: PRO, SP, 97/21, 212-213. (Pera, 11. oktobar 1704).

Osim toga, planirao je da lično s janičarima krene na francusku ambasadu, ukoliko ne dobije poruku da su njegova naređenja ispunjena.⁹¹

Uskoro je međutim Feriol primljen u novu audijenciju kod Ahmed-paše tokom koje je po tvrdnji engleskih izvora bio ljubazno primljen.⁹² Prema Hammeru, međutim, kao veliki vezir Ahmed-paša Kalailikos (koga ponovo navodi kao Kalajli) „nije se starao unaprediti korisne državne ustanove i samo je mislio na sjaj odevanja“.⁹³ Ukoliko se uporedi s njegovim opisom Ahmed-paše u vreme kada je vršio dužnost kajmakama Carigrada (1693) zaključuje se koliko je Hamer nedosledan u tretmanu lika i dela ovog osmanskog državnika. On navodi da je na mesto velikog vezira doveden spletkama harema,⁹⁴ što je u suprotnosti s kazivanjima izvora zapadne provijencije, dok njegov pad pripisuje sukobu sa Baltadži Mehmed-pašom i lukavošću koju je ovaj posedovao.

Događaj u vezi s incidentom u francuskoj ambasadi predstavlja kraj pomena Ahmed-paše Kalailikosa u zapadnim izvorima, zbog čega se može pretpostaviti da je on označio i kraj njegovog političkog delovanja. De la Motrej ne pominje događaj u vezi sa smenom na mestu velikog vezira.⁹⁵ Donekle, nagoveštaj daje Suton, koji u pismu od 29. januara 1705. navodi: „U mom poslednjem [pismu] od 15. tekućeg [meseca] snabdeo sam Vašu Preuzvišenost [informacijama] o smeni Mehmed-paše Kalailikosa i usponu Ibrahim-paše, sadašnjeg velikog vezira“. Međutim, u Sutonovoj prepisci izveštaj od 15. januara 1705. nije sačuvan. Takođe, Suton greši kada Kalailikosa navodi kao Mehmed-pašu, a takođe i u činjenici da je nakon njegovog svrgavanja doveden Ibrahim-paša, već je za novog velikog vezira izabran Baltadži Mehmed-paša (1704-1705). Suprotno njemu, de la Motrej ne navodi činjenicu da je on ovog puta bio uklonjen, već samo da je za novog velikog vezira izabran Mehmed-paša, ukazujući da je možda u međuvremenu on preminuo.

⁹¹ PRO, SP, 97/21, 159. (Carigrad, 10/21. oktobar 1704).

⁹² PRO, SP, 97/21, 159. Videti i: PRO, SP, 97/21, 212-213. (Pera, 11. oktobar 1704).

⁹³ Hammer J. 1979. III. 101.

⁹⁴ Ibid. 101.

⁹⁵ de la Motrey A. 1723. I. 263.

Zaključak

Pojava Ahmed-paša Kalailikosa pada u vreme kada Osmansko carstvo prolazi kroz ozbiljna iskušenja, što se najočiglednije manifestovalo u brzom smeni ljudi, koji su na kratko zauzimali određene položaje. Poreklom je bio Grk koji je prešao na islam. Zapadni izvori Ahmed-pašu Kalailikosa prikazuju kao istrajnog neprijatelja hrišćana. Netolerantni stav ispoljen odmah nakon dolaska na položaj kajmakama Carigrada (1693) koštao ga je položaja. Njegova mržnja, pored hrišćanske (pravoslavne i katoličke), populacije odnosila se i na diplomate i njihovo osoblje. Nakon gubitka Azova (1696) odlučio je da pobegne u Persiju, u vreme kada je ona počela da pokazuje aspiracije prema pojedinim osmanskim teritorijama. Od 1696. do 1703. ne pominje se u zapadnim izvorima, zbog čega nije moguće sa sigurnošću tvrditi kada je od Porte dobio oprostaj. Do toga je po svoj prilici došlo nakon mira u Karlovcu (1699), koji je Porti pružio mogućnost da uredi odnose sa svojim persijskim susedom. Vihor pobune u Jedrenu tokom leta 1703. ponovo ga je izbacio u prvi plan. Konačno je uspeo da s jeseni 1704. dobije položaj velikog vezira. Međutim, i ovog puta zbog svoje hirovite prirode i tradicionalne politike, kojoj je bio naklonjen, nije uspeo da se duže zadrži na položaju velikog vezira.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori

Državni arhiv u Beču (K.u.K Haus-Hof und Staats Archiv, Wien)

- Handskript, pot 132, bohüm 1020, band 5-9.

Nacionalni arhiv u Londonu (The National Archives at Kew Gardens stari naziv: Public Record Office)

- State Papers 97/20, 97/21.

b) Objavljeni izvori

Varenbergh E. (prir.). 1870. *Correspondance du Marquis de Ferriol Ambassadeur de Louis XIV a Constantinople Avec un Introduction*. Anvers: Typographie J. E. Buschmann.

LITERATURA

- Bizozeri S. 1720. *La Sagra Lega Contro la Potenza Ottomana. Parte Seconda*. Milano: Nella Regia Ducale Corte.
- de la Motray A. 1723. *Travels through Europe, Asia and into Part of Africa*, vol. I-II. London: Printed by the Author.
- Careri F. G. 1728. *Giro del Mondo. Nuova edizione accresciuta, ricoretta e divisa in nove volumi*. Venezia: Presso Sebastiano Coleti.
- Contarini C. 1720. *Istoria della Guerra di Lepoldo Primo Imperatore e di Principi Collegati contro il Turco. Dall' Anno 1683. sino alla Pace*, vol. I-II. Venezia: Appresso Michele Herz, e Antonio Bortoli.
- Emecen F. 2004. „Osmanska politička historija. Od osnivanja do Kučuk Kajnardže“. Ihsanoğlu E. (pr.) *Historija osmanske države i civilizacije*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, knj. 26. 54-69.
- Imber C. 2002. *The Ottoman Empire, 1300-1650. The Structure of Power*. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan.
- Inalcik H. 1978. „The Ottoman decline and its' Effects upon Reaya“. Inalcik H. *The Ottoman Empire Conquest, Organization and Economy, Collected Studies*. London. Variorum Reprints. 338-354.
- İpşirli Argıt B. 2005. „Clothing Habits, Regulations and Non-Muslims in the Ottoman Empire“. *Akademik Araştırmalar Dergisi* 24. 249-263.
- Коцић М. 2010. *Оријентализација материјалне културе на Балкану. Османски период XV-XIX век*. Београд: Филозофски факултет & Hesperia-aedu.
- Коцић М. 2011. *Венеција и хајдуци у доба Морејског рата*, doktorska disertacija u rukopisu. Београд: Филозофски факултет.
- Kocić M. 2012. „Sultan Mosques“: Religion and Ideology as seen by Ottoman Architecture“, *International Conference Architecture and Ideology, Proceedings, Belgrade 28-29. September 2012*. Belgrade. 422-430 (rad predstavlja saopštenje sa međunarodnog skupa štampano u celini).

- Коцић М. 2013. Колебања у односима Порте и Европе од „Једренског догађаја“ (1703) до успоставе стабилне владавне Ахмеда III (1706). *Војноисторијски гласник* (2013) (u štampi).
- Мантран Р. 2002. „Османска држава у XVII веку: стабилизација или слабљење моћи“. Мантран Р (прir.) *Историја Османског царства*. Београд: Сlio. 272-318.
- Самарџић Н. 1992.а. „Битка код Сланкамена 1691. године“. *Историјски часопис* 39. Београд: Историјски институт. 7-33.
- Самарџић Н. 1992.б. *Француска и Турска 1687-1691*. Београд: Историјски институт САНУ.
- Самарџић Н. 2007. „Прво уређење југоисточне Европе – Карловачки мир 1699. *Новопазарски зборник*, 30. Нови Пазар: Музеј „Рас“. 91-105.
- Tournefort J. P. 1741. *A Voyage into the Levant, Perform'd by Order of French King*, vol. I-III. London: Printed for D. Midwinter.
- Faroqhi S. 1997. „Crisis and Change, 1590-1699“. Faroqhi B. – McGowan B. – Quataert D. (pr.) *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. II [1600-1914]. Cambridge: Cambridge University Press. 413-636.
- Hammer J. 1979. *Historija Turskog /Osmanskog/ carstva*, vol. I-III. Zagreb: „Ognjen Prica“.

Summary

AHMED-PASHA KALAILIKOS THROUGH THE EYES OF WESTERN CONTEMPORARIES: BIOGRAPHY OF OTTOMAN DIGNITARY FROM THE PERIOD OF GREAT CRISIS OF OTTOMAN EMPIRE

Ahmed-pasha Kalailikos appeared on the historical scene in times when the Ottoman Empire went through serious turmoil, and the most obvious manifestations of it were quick replacements of people who briefly occupied certain positions. Originally a Greek, he converted to Islam. Western sources portray him as a persistent enemy of the Christians. Intolerant attitude he showed right after taking the office of the Kaymak-

am of Istanbul (1692), cost him of his position. His animosity was aimed at Christian (Orthodox and Catholic) population, but also at diplomats and their personnel. Having lost Azov (1696), he decided to escape to Persia, at the time when they begun to display aspirations towards certain Ottoman territories. From 1696 to 1703, he is not mentioned, and therefore it is not possible to say with certainty when the Porte granted him pardon. It presumably happened after the Karlovac peace (1699), which gave Porte the prospect to regulate relations with their Persian neighbour. The whirlwind of rebellion in Edirne during the summer of 1703 once again brought him to the forefront. Finally, in the autumn of 1704, he managed to obtain the position of the Great Vizier. However, due to his unpredictable nature and traditionalist politics to which he was inclined, he did not succeed in retaining this vizierate.

Key words: Ahmet pasha Calailicos, Great Turkish war, shah Husein

(Translated by the author)

UDK: 373.5 (497.6) "1878/1914"
Izvorni naučni rad

AUSTRUGARSKA TRGOVAČKA POLITIKA I OBRAZOVANJE: TRGOVAČKE ŠKOLE U BOSNI I HERCEGOVINI (1878-1914)

Amila Kasumović

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za historiju,
Bosna i Hercegovina

Razvoj trgovačkih škola u Bosni i Hercegovini nakon 1878. godine predstavljao je sastavni dio austrougarske trgovačke politike na ovom području. Autorica analizira osnovne intencije nove uprave u zemlji kada je u pitanju stručno školovanje vezano za trgovinu i oslikava položaj novootvorenih trgovačkih škola, koje nisu imale status srednjih škola, u bosanskohercegovačkom društvu. U fokusu istraživanja je bio i pristup obrazovanju stručnog trgovačkog kadra na ovim školama, kao i donekle nedefiniran stav organa uprave spram pitanja uloge koju su ove škole trebale odigrati u obrazovnom procesu općenito.

Ključne riječi: obrazovanje, trgovačka politika, trgovačke škole, trgovačke akademije, austrougarsko razdoblje, Bosna i Hercegovina

Pitanje školstva u Bosni i Hercegovini u razdoblju austrougarske uprave je više puta bilo predmetom istraživanja u stručnim i znanstvenim studijama.¹

¹ Navest ćemo samo neke od autora koji su se bavili ovim pitanjem: Pejanović Đ. 1953; Papić

U fokusu istraživanja su bile pojedine vrste škola, ali i školski sistem u širem kontekstu. Ipak, treba naglasiti da autori koji su posvetili pažnju analizi školstva u spomenutom razdoblju nisu težili prikazati školstvo s pozicija upravnih strategija ili različitih politika. Ukoliko je i zabilježen osvrt na austrougarsku obrazovnu politiku, on se može shvatiti kao rezultat jednostranog tumačenja navedene politike, koja je imala, kako se vjerovalo, cilj da okupiranu zemlju potčini i u ovom smislu. U ovom radu se, sasvim suprotno dosadašnjim historografskim rezultatima, nastoji staviti u fokus koncept školstva utkan u određenu politiku. Konkretno, težnja je pokazati intenciju Zemaljske vlade da, u sklopu trgovačke politike koju je postepeno kreirala u Bosni i Hercegovini, a koja se kretala tragom približavanja okupiranog područja Monarhiji, djelovala na podizanju trgovačkog kadra putem novoformirane trgovačke škole. Sasvim sigurno, takva strategija se, barem djelimično, preklapala i s obrazovnom politikom Zemaljske vlade.

Autori koji su pisali o trgovačkim školama u austrougarskom periodu uglavnom su se bazirali na objavljene izvore: zvanične izvještaje o upravi Bosnom i Hercegovinom, izvještaje škola i druge statistike. Njihova analiza školstva ostala je na razini utvrđivanja činjeničnog stanja: broj škola, broj učenika po razredima, utvrđivanje broja predmeta i sl. Ovaj rad je nastao na temelju neobjavljenih izvora, sačuvanih u fondovima Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija, koji nude dragocjen materijal za rekonstruiranje koncepta trgovačkog obrazovanja iza kojeg je stajala Zemaljska vlada. Zanimljivo je pratiti liniju kojom se kretala ideja o potrebi formiranja trgovačkih škola, njihove svrhe i doprinosa, ne samo obrazovanju općenito, nego i unapređenju ekonomskog stanja Bosne i Hercegovine.

Osnivanje trgovačkih škola

Na području Habsburške monarhije se, još u 18. stoljeću, počelo razvijati obrazovanje, koje je imalo za cilj unapređenje trgovine i obrta. Ono, međutim, nije držalo korak s brzim razvojem ekonomije i tehnike.² Moderno trgovačko školstvo se u Monarhiji počinje razvijati u vrijeme revolucije 1848. godine.³

M. 1972; Papić M. 1987; Ćurić H. 1983.

² Urbanitsch P. 1980. 91.

³ So darf in der Tat, trotz der weiter zurückreichenden Vorgeschichte, die Revolution von 1848 als die eigentliche Geburtsstunde der grundlegenden Erneuerung des österreichischen Bil-

Tada je otvorena prva strukovna škola na polju trgovine pod nazivom *Gremialhandelsfachschule der Wiener Kaufmannschaft*. Kao što se može zaključiti iz naziva škole, inicijativa za otvaranje škole ovog tipa je potekla od bečkih trgovačkih krugova. Uskoro su se otvarale slične škole i u drugim dijelovima Monarhije. Trgovačke strukovne škole, koje su u početku bile trogodišnje, nisu nadoknađivale trgovački nauk, nego su ga samo upotpunjavale. Prva trgovačka škola, koja je u potpunosti bila nadomjestak za trgovačku obuku, otvorena je u Beču 1857. godine.⁴

Kada je u pitanju Bosna i Hercegovina, koja se od 1878. godine našla u novim državnim okvirima, treba naglasiti da je inicijativa za otvaranje trgovačkih škola dolazila uglavnom od organa uprave, a ne od određenih poslovnih krugova, kao što je bio slučaj u ostatku Monarhije. Schmid je ocijenio da je jedna od najvažnijih mjera okupacione uprave poduzetih u pogledu razvoja trgovine bila upravo usavršavanje trgovačkog obrazovanja.⁵

U Tuzli je otvorena prva trgovačka škola u školskoj 1884/85. godini, ali je ona u početku radila prema nastavnom planu i programu građanskih škola iz Monarhije, pa je prema tome i bila imenovana građanskom školom.⁶ U ovu školu se upisalo tek 14 polaznika. Ispostavilo se da “narod nije shvaćao zbog

dungssysteme betrachtet werden (...). Stachel P. 7. Tada je donesen i dokument naslovljen kao *Entwurf der Grundzüge des öffentlichen Unterrichtswesens in Österreich*. Prema navedenom je naredne godine bila izrađena *Osnova temeljnih pravilnih javnoga obučavanja za Hèrvatsku i Slavoniu*. Više o tome: Švoger V. 2012. 313-314.

⁴ Tremel F. 1973. 384-385. Usp. Urbanitsch P. 1980. 92. U balkanskim zemljama, bez obzira na njihov državno-pravni status, trgovinsko školstvo se počelo razvijati tek u posljednja dva desetljeća XIX stoljeća. U Srbiji je Čeh Radovan Višek otvorio Privatnu beogradsku trgovačku školu 1. maja 1881. godine, koja je bila pod državnim nadzorom i primala državnu subvenciju. Državna trgovačka škola je osnovana početkom 1892. godine (radilo se zapravo o bivšoj Višekovoj školi koja je dobila status državne). Osamdesetih godina su u Srbiji osnivani i trgovački kursevi ili trgovačke večernje škole. Ćunković S. 1971. 181-182. i 184. Crna Gora, kao i neka područja unutar Monarhije, kao što je bila Istra, nisu imali trgovačke škole do početka XX stoljeća. Demarin M. 1978. i Delibašić R. 1980.

⁵ Schmid F. 1914. 565.

⁶ Škola je imala tri razreda. Stvarne troškove škole, kao i troškove smještaja je bila dužna snositi općinska uprava, dok je Zemaljska vlada bila preuzela obavezu plaćanja nastavnog kadra. Naredba ZVS od 10. aprila 1884. br. 7131. Službeni dodatak Školskog vjesnika, ur. Ljuboje Dlustuš, I, 1879-1894, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1894. 47. Džaja pogrešno navodi da su ove škole već u narednoj školskoj godini postale četverogodišnje, i ne navodi izvor iz kojeg crpi podatak. Džaja S. 2002. 78. Usp. Izvještaj o upravi BiH 1906. 156-157.

čega postoji zavod kojem je cilj opće obrazovanje bez specijalnog smjera”.⁷ Stoga je Zemaljska vlada došla na ideju promijeniti namjenu ovog Zavoda te je on nešto kasnije dobio novi program i naziv trgovačke škole.⁸ Zemaljska vlada je u dopisu od 5. juna 1885. godine obavijestila Zajedničko ministarstvo finansija da je obavila pregovore s okružnim oblastima u Brčkom, Banja Luci⁹ i Mostaru o otvaranju trgovačkih škola u centrima spomenutih okruga. Ranije sastavljeni nastavni plan, predviđen za ove škole, bio je modificiran u skladu s uputama koje je dao dvorski savjetnik Ullrich.¹⁰ Tako su u 1885. godini otvorene još tri, a u narednoj godini nove četiri trgovačke škole (Sarajevo, Livno, Bijeljina i Bihać).¹¹ Travnik je svoju trgovačku školu dobio 1891, a Trebinje 1893. godine. Dakle, za svega sedam godina otvoreno je 10 trgovačkih škola.

Politika nove uprave na polju trgovačkog školstva nije prolazila bez kritika. Masarik je na zasjedanju austrijskih delegacija, održanom u Budimpešti 18. i 19. oktobra 1892. godine, oštro kritizirao ovakvu prosvjetnu politiku, uz konstataciju da u Bosni i Hercegovini ima suviše trgovačkih škola, kojima se prigovarao njihov “teoretski karakter”.¹² Određeni nedostaci u nastavi iz

⁷ *Školski vjesnik* – Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, juli 1894. 1.

⁸ Papić M. 1972. 131-132. Usp.: Papić M. 1987. 356. Razlog što je ova građanska škola preimenovana u interkonfesionalnu nižu trgovačku školu treba tražiti u tome što se poslije jednogodišnjeg rada ove škole dalo primijetiti da opće obrazovanje koje ovakav zavod nudi ne odgovara potrebama stanovništva. Uz to se javila i potreba za moderniziranjem trgovine te je na koncu D. Tuzla dobila prvu trgovačku školu 1885. godine. Izvještaj o upravi BiH 1906. 156.

⁹ Trgovačka škola u Banja Luci je zatvorena 1897. godine budući da je bila otvorena realka.

¹⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), zajedničko ministarstvo finansija (ZMF), 1885. br. 4483. (Nema košuljice. Samo je priložen dopis Zemaljske vlade upućen Zajedničkom ministarstvu finansija 5. juna 1885. br. 11.409). Tokom tri godine trajanja nastave u trgovačkim školama, učenici su se upoznavali s materijama iz 13 predmeta: 1. Religija, 2. Zemaljski jezik, 3. Njemački jezik, 4. Računanje, 5. Geografija i historija, 6. Prirodoslovlje, 7. Fizika, 8. Geometrija, 9. Krasnopis, 10. Prodaja, 11. Roba, 12. Mjениčno pravo i 13. Korespondencija. Usp. Službeni dodatak Školskog vjesnika, I, 1879-1894. 57. i 128-134. Kao primjer kako se pristupalo izučavanju povijesti trgovine, navodimo udžbenik Edmunda Ullricha, profesora Kr. realne gimnazije i s njom spojene više trgovačke škole, Povijest svjetske trgovine srednjega vijeka za više trgovačke škole. Usp.: Ullrich E. 1899. Kada se radi o historiji kao predmetu, u programu Historije za trgovačke škole se posebno insistiralo na izučavanju historije Monarhije. Papić M. 1966. 25.

¹¹ Trgovačka škola u Sarajevu bila je otvorena u privatnoj zgradi preko puta hotela Evropa. Papić M. 1972. 136. Kruševac navodi da se nalazila na Marijin dvoru. Kruševac. T. 1960. 408.

¹² Papić M. 1987. 339. Papić je smatrao da je nova uprava imala sračunate političke ciljeve koje

pojedinih predmeta koji su se izvodili na trgovačkim školama u Bosni i Hercegovini navedeni su i u detaljnom izvještaju o inspekciji ovih škola, koje je početkom 1887. godine obavio generalni inspektor Spitzer uz prisustvo Vladinog savjetnika Dlustuša. Uglavnom je loše ocijenjena nastava iz zemaljskog jezika, gdje se ukazivalo na loš naglasak i nesigurnost koja se osjećala kod učenika u pogledu gramatike. Za neke predmete, kao što je matematika, bilo je ocijenjeno da bi se moglo raditi na većem broju primjera kako bi gradivo bilo jasno. Rad Trgovačke škole u Sarajevu je bio ocijenjen revnosnim, mada ni ostale škole nisu imale negativne ocjene.¹³ Zemaljska vlada je u tom momentu smatrala da bi se kvalitet nastave u trgovačkim školama podigao na višu razinu uvođenjem novoizdanih udžbenika, razmatranjem mogućnosti da se unaprijedi nastavni plan, te uvođenjem konferencije nastavnika, i kotarskih ili zemaljskih skupština nastavnika.¹⁴ Zajedničko ministarstvo finansija dalo je zeleno svjetlo Zemaljskoj vladi u dopisu od 20. septembra 1888. godine da se uvedu određene izmjene u nastavni plan za trgovačke škole te da se njegova modificirana verzija počne primjenjivati još u toku školske 1888/89. godine, budući da je ona tek počela.¹⁵ Iste godine se radio i Nacrt disciplinskog propisa za trgovačke škole u Bosni i Hercegovini.¹⁶

je posebno provodila preko sistema srednjih škola: vlast je brže, lakše i bezbolnije otvarala škole koje spremaju kadrove potrebne u zanatstvu, trgovini, građevinarstvu i sl. dok je teže otvarala gimnazije, jer su to bile škole kojima se otvarao put visokom školstvu. Papić M. 1966. 20. Ta kritika bi imala opravdanje za kasniji period austrougarske uprave. Međutim, u prvim godinama nakon okupacije, kada je trebalo energično raditi na podizanju ekonomskog života okupiranog područja, politika otvaranja trgovačkih, zanatskih i sličnih škola je itekako imala smisla. Osim toga, nedostajao je nastavni kadar koji bi mogao pokrivati nastavni proces u školama. Na području Monarhije je, prema statistici za školsku 1912/13, bilo 85 dvorazrednih škola; mnoge su bile otvorene u Češkoj i Donjoj Austriji. Urbanitsch P. 1980. 92.

¹³ ABH, Zemaljska vlada (ZVS), 1888. k. 59. š. 52/479. (Dopis Dlustuša Zemaljskoj vladi od 20. maja 1887. godine, uz protokole održanih konferencija povodom inspiciranja trgovačkih škola.)

¹⁴ ABH, ZVS, 1888. k. 59. š. 52/479. Kallayev dopis Zemaljskoj vladi od 21. februara 1888. On je prihvatio prijedlog Zemaljske vlade koji se ticao upotrebe novoizdatih udžbenika za trgovačke škole.

¹⁵ ABH, ZVS, 1888. k. 59. š. 52/486. br. 57.418. (Priložen je dopis Zajedničkog ministarstva finansija upućen Zemaljskoj vladi 20. septembra 1888.)

¹⁶ ABH, ZVS, 1889. k. 80. š. 52/71. br. 32 502. (Dokument sadrži dopise kotarske i okružne oblasti D. Tuzla u kojima se spominje prijevod nacrta disciplinskog reda za trgovačke škole s njemačkog jezika. Ovaj nacrt je datiran na 29. april 1888). Gotovo dvadeset godina kasnije

Kako bi se olakšalo školovanje pojedincima, prije svega u finansijskom smislu, učenicima su dodjeljivane stipendije. One su mogle biti državne (iz zemaljskih ili općinskih sredstava) ili stipendije pojedinih organizacija i društava.¹⁷ U finansijskom izdržavanju škola učestvovala su općine. Ipak, općine svoje novčane doprinose nisu davale direktno u pojedine školske svrhe, nego su ih usmjeravale na Zemaljsku blagajnu, a Centralna uprava u Sarajevu ih je upotrebljavala prema namjeni.¹⁸

Bez obzira na kvalitet nastave trgovačkih škola i na njihovu recepciju u javnosti, ove škole su ipak predstavljale značajan korak na putu razvoja trgovačkog života zemlje, jer su utjecale na formiranje stručnog kadra, koji se kasnije mogao koristiti za različite vrste trgovinskog poslovanja. Bitno je naglasiti da je izgradnja trgovačkog kadra bila tek u povoju i da su ocjene o uspješnosti ili lošem principu rada trgovačkih škola bile, u najmanju ruku, ishitrene. Treba imati u vidu da je Bosna i Hercegovina dobila, po prvi put, sistematski vođeno i planirano obrazovanje trgovačkog kadra.

Prva reforma trgovačkih škola

Inicijativu da se učini nešto po pitanju reorganizacije deset trgovačkih škola na području Bosne i Hercegovine pokrenula je Zemaljska vlada u Sarajevu u aprilu 1894. godine. Ona je utemeljenje za ovu reorganizaciju pronašla još u relaciji inspektora trgovačkih škola od 5. augusta 1891. godine u kojoj je

nalazimo na primjenu "Disciplinarnih propisa za trgovačku školu" u slučaju gdje je nekoliko učenika trebalo biti isključeno iz nastavnog procesa trgovačke škole u Mostaru radi loših ocjena i vladanja. ABH, ZVS, 1907. k. 111. šifra 125-411. br. 110 202. (Zapisnik sjednice učiteljskog zbora od 19. 6. 1907).

¹⁷ Navodimo primjer *Gajreta*. Ovo društvo je u periodu od svog osnivanja, 1903, pa sve do 1913. godine stipendiralo 147 učenika koji su pohađali trgovačke škole. Statistika pokazuje da je broj Gajretovih stipendista konstantno rastao. Najviše dodijeljenih stipendija išlo je učenicima trgovačke škole u Sarajevu - 63, potom onima trgovačke škole u Travniku 31, Mostar 19, Bihać 17, Tuzla 8, Bijeljina 4 i Brčko 3. U ovu statistiku je uvršteno i 17 učenika koji su pohađali trgovačku školu u Zagrebu. Vidi: Kemura I. 1986. 113-114. Kada su u pitanju državne stipendije, kao primjer navodimo školsku 1905/1906. godinu gdje je na ime stipendija namjenjenih učenicima trgovačkih škola, za njih 32, utrošeno 4.760 kruna, što je 3,5 puta manje od sredstava utrošenih za stipendije učenika koji su pohađali velike gimnazije u Sarajevu, Mostaru i D. Tuzli. Općine su u istoj godini izdale 50 stipendija u vrijednosti od 4.690 kruna. Izvještaj o upravi BiH 1906. 161-162.

¹⁸ Izvještaj o upravi BiH 1906. 159.

oslikano stanje u ovim školama. Kako se može zaključiti iz prijepiske Zajedničkog ministarstva finansija i Zemaljske vlade, a koja je za cilj imala upravo rješavanje ovog pitanja, Zemaljska vlada je prvobitno namjeravala ići s proširenjem nastave u trgovačkim školama s tri na četiri razreda. U početnoj fazi razmatranja mogućnosti reorganizacije trgovačkih škola, Zemaljska vlada nije se ozbiljno bavila i pitanjem nastavnih planova i programa koji bi se odnosili na njih u slučaju da se bude išlo s produženjem nastave u trgovačkim školama s tri na četiri razreda.¹⁹ Tačnije, novi nastavni plan, koji je bio izrađen u te svrhe, nije odgovarao Zajedničkom ministarstvu finansija.

Navedeno ministarstvo je u svom dopisu od 12. augusta 1895. istaklo da je direktni cilj, kojem se težilo kroz trgovačko obrazovanje, bio podizanje tamošnjeg trgovačkog sloja kroz obrazovanje, s modernim trgovačkim uzancama u rutini obučениh individua. Indirektni cilj bi bio predstavljen kroz formiranje jednog sloja stanovništva koji bi bio uposlen u pomoćnoj službi različitih ureda, javnih zavoda te poduzeća, kao i kroz dobijanje učenika koji bi bili primljeni na Zavod za nastavno obrazovanje (Lehrerbildungsanstalt) i Tehničku srednju školu. Upravo iz tih razloga je bila istaknuta činjenica da se u novom nastavnom planu trebalo voditi računa o predmetima koji se vežu za trgovinu, pri čemu je bio ocijenjen kao negativan odnos prema nastavnom materijalu za trgovačku aritmetiku u novom planu, budući da je on bio reduciran u odnosu na raniji plan. Osim toga, mjenično i trgovačko pravo su u novom planu bili određeni kao samostalni predmeti. Zajedničko ministarstvo finansija je intenciju Zemaljske vlade da uvede novi plan za trgovačke škole protumačilo kao njenu želju da se trgovačke škole izjednače s nižim realkama.²⁰ To nije bilo u interesu Zajedničkog ministarstva finansija, jer trgovačke škole više ne bi bile trgovačke u pravom smislu riječi nego bi bile bliže nižim podrealkama (minderer Unterrealschulen).²¹ Postavljalo se i pitanje materijalnih mogućnosti za

¹⁹ ABH, ZMF, 1896. br. 1093. (U prilogu je dopis Zemaljske vlade upućen Zajedničkom ministarstvu finansija 20. januara 1896.) Iz tog dopisa možemo hronološki rekonstruirati slijed postupaka Zemaljske vlade u reorganizaciji trgovačkih škola.

²⁰ ABH, ZMF, 1895. br. 9109. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 12. august 1895).

²¹ Odmah na početku treba naglasiti da trgovačke škole nisu bile srednjoškolske ustanove, nego su programski više odgovarale nižim gimnazijama. Papić M. 1987. a. 19. Budući da je broj gimnazija u početku bio neznatan, učitelji koji su bili angažirani pri trgovačkim školama rangirani su kao srednjoškolski učitelji. Do promjene je došlo 1903/ 1904. Vidi: Džaja S. 2002. 114.

reorganizaciju trgovačkih škola. Iz svih navedenih razloga bila je upućena molba prema Zemaljskoj vladi da izradi novi plan za četverogodišnje trgovačke škole te da ga podnese na odobrenje.²² Zemaljska vlada je bila svjesna činjenice da se nije posvetilo dovoljno pažnje novom nastavnom planu u smislu njegove kompatibilnosti s postavljenim ciljevima trgovačkih škola. Međutim, istovremeno je i dalje zagovarala svoje stanovište koje je, kako smo prethodno mogli vidjeti, donekle kritiziralo Zajedničko ministarstvo finansija, da treba podjednako raditi na kvaliteti nastave iz općeobrazovnih, ali i iz tzv. merkantilnih predmeta. Pri tome je nastava iz određenih predmeta, kao što su zemaljski i njemački jezik, geometrija i aritmetika, trebala u budućnosti biti povećana za određeni broj sati. Zemaljska vlada je to smatrala neophodnim s obzirom na činjenicu da se u nastavi na njemačkom jeziku od abiturienata (maturanata), od kojih preovladavajući dio kod svog pristupanja u trgovačke škole nije donosio ni najmanje znanje njemačkog jezika, tražilo samostalno sastavljanje trgovačkih pisama na ovom jeziku. U nastavi na zemaljskom jeziku se od učenika trgovačkih škola tražio jednak uspjeh kakav se tražio od abiturienata u realkama i gimnazijama.²³ S druge strane, bila je izražena tendencija da se i kod grupe predmeta vezanih za trgovinsku izobrazbu postigne onaj nivo u nastavi kakav je već bio dostignut u dvogodišnjim trgovačkim školama u austrijskom dijelu Monarhije. S tim u vezi, ipak se isticalo da u trgovačke austrijske škole dolaze učenici koji su imali određeno predznanje i odlično opće obrazovanje, za razliku od učenika u trgovačkim školama u Bosni i Hercegovini koji su u ove škole stizali nakon završena četiri razreda osnovnih škole, te je i u toj činjenici Zemaljska vlada pronalazila argument da se u reorganiziranim trgovačkim školama povede više računa o općeobrazovnim predmetima. Takozvani merkantilni predmeti su se trebali izučavati u “novom ruhu”, odnosno uz dosta kvalitetniji pristup nego što je to bio slučaj u ranijim godinama. Nastavno gradivo je trebalo doživjeti izvjesno rasterećenje, što bi otklonilo i površnost u pristupu određenim temama.²⁴ Velika prednost trebala se dati izučavanju mjeničnog i trgovinskog prava, kojima bi se u novom nastavnom planu posvetila posebna pažnja. Razmatrala se mogućnost

²² ABH, ZMF, 1895. br. 9109.

²³ ABH, ZMF, 1896. br. 1093. (U prilogu je dopis Zemaljske vlade upućen Zajedničkom ministarstvu finansija 20. januara 1896.)

²⁴ Isto.

uvođenja po dva sata sedmično mjeničnog i trgovinskog prava u četvrtim razredima reorganiziranih trgovačkih škola. Predviđeno uvođenje ovih predmeta bi bilo omogućeno ako bi se smanjio broj nastavnih sati iz nekih drugih predmeta, kao što su historija i slično. Kada je u pitanju predmet Prodaja, u praksi koja je vladala u trgovačkim školama do 1896. godine bilo je da se ovaj predmet izučava u trećem razredu, i to dva sata sedmično u prvom semestru i jedan sat sedmično u drugom semestru, što je godišnje u prosjeku davalo čas i pol po sedmici. Novi nastavni plan predviđao je tri sata sedmično iz ovog predmeta na godišnjem nivou. Time se slala jasna poruka koliko je ovaj predmet bio bitan za nove-stare trgovačke škole. Za komercijalne predmete je Zemaljska vlada tvrdila da ne treba raditi samo na intenzivnijoj obradi nastavnih materijala vezanih za ove predmete, nego i na generalnom podizanju nivoa nastave iz njih.²⁵

Zemaljska vlada je podnijela Zajedničkom ministarstvu finansija 20. januara 1896. godine dopunjeni i nešto izmijenjeni Nastavni plan za trgovačke škole u Bosni i Hercegovini. Uz odobrenje ovog plana, Zemaljska vlada je molila da se s njegovom upotrebom počne u prvim razredima već od drugog semestra školske godine koja je bila u toku. Zajedničko ministarstvo finansija je uskoro odobrilo i novi Nastavni plan i njegovo skoro uvođenje u trgovačke škole.²⁶ Dopisom od 14. augusta 1896. godine, br. 90.442, Zemaljska vlada je obavijestila sve podređene oblasti da će se novi Nastavni plan za trgovačke škole početi koristiti već u tekućoj školskoj godini u prvim razredima.²⁷

Interesantno je istaći i da je u ovom periodu Zemaljska vlada izrazila određenu zabrinutost zbog konfesionalne slike trgovačkih škola u okupira-

²⁵ Da bi potkrijepila svoje tvrdnje, Zemaljska vlada se pozivala na statističke podatke koji su ukazivali na to da 32,88% abiturenata bosanskohercegovačkih trgovačkih škola postane dijelom trgovačkog sloja, dok 41,89% odlazi na dalje školovanje u nastavnom zavodu i tehničkoj školi. ABH, ZMF, 1896. br. 1093. (U prilogu je dopis Zemaljske vlade upućen Zajedničkom ministarstvu finansija 20. januara 1896).

²⁶ ABH, ZMF, 1896. br. 1093. (U prilogu je dopis Zemaljske vlade upućen Zajedničkom ministarstvu finansija 20. januara 1896).

²⁷ ABH, ZMF, 1896. br. 11.381. (Prilog: Zemaljska vlada – Podređene oblasti, 14. august 1896). Novi Nastavni plan je podrazumijevao sljedeće predmete: Vjeronauku, Zemaljski jezik, Njemački jezik, Zemljopis, Povijest, Matematiku, Prirodopis, Fiziku, Anorgansku hemiju, Nauku o robi, Tehnologiju i organsku hemiju, Geometriju i geometrijsko crtanje, Prostorno crtanje, Krasnopis, Knjigovodstvo, Trgovačko knjigovodstvo, Nauku o trgovini i nacionalnu ekonomiju, Trgovačko i mjenično pravo. Usp. Izvještaj o upravi BiH 1906. 157.

nom području. Naime, posebna zabrinutost je iskazana zbog tendencije da se smanjuje broj učenika muslimana, iako je bila pokrenuta inicijativa na različitim nivoima vlasti da se bogatim muslimanima sugerira školovanje njihovih sinova na školama koje bi im mogle donijeti “realno znanje”.²⁸ Usprkos svemu poduzetom, i u narednom periodu je bilo evidentno da je broj muslimanskih učenika znatno manji u odnosu na pravoslavne i rimokatolike.²⁹

Treba dodati još da je Naredbom Zemaljske vlade od 7. marta 1895. određen izgled formulara za vođenje dnevnika u ovim školama, a Naredbom od 4. oktobra iste godine objavljena naučna osnova za pravoslavnu vjeronauku koja se, između ostalog, trebala održavati i u trgovačkim školama.³⁰

Praksa je pokazala da bi se nastavni proces u trgovačkim školama mogao značajno unaprijediti što bi za posljedicu imalo i stvaranje stručnijeg trgovačkog kadra. Zemaljska vlada je nastojala, usprkos protivljenju Zajedničkog

²⁸ ABH, ZMF, 1896. br. 2204. U 1894. godini je od ukupno 500 učenika na deset trgovačkih škola u zemlji bilo 34 muslimana, 246 pravoslavnih, 168 katolika, 47 Jevreja i 5 ostalih. Otvaranjem trećeg razreda na trgovačkoj školi u Trebinju 1895. godine, pojavio se jedan razred više u odnosu na prethodnu godinu. Tako je u školskoj 1895/96. godini bio ukupno 541 učenik na svim trgovačkim školama, od čega je bilo 28 muslimana, 259 pravoslavnih, 198 katolika, 49 Jevreja i ostalih. Od naroda koji su živjeli na području Monarhije, prema statistici za školsku 1910/11. godinu, Nijemci, Česi, Italijani i Mađari su prednjačili u pohađanju trgovačkih škola, dok je, npr., kod Poljaka, Rutena, Srba, Hrvata i Slovenaca prednost davana gimnazijama. Katus. L. 1980. (Tabela 52) 483. Činjenica da je veoma malo Rumuna u Bukovini posjećivalo trgovačke škole djelovala je obeshrabrujuće na vođe rumunskog nacionalnog pokreta, koji su htjeli stvoriti jaku, nacionalno svjesnu, srednju klasu. Hitchins. K. 1980. 622.

²⁹ U prilog navedenom svjedoče sljedeće brojke: u školskoj 1900/01. godini bilo je ukupno 738 učenika u trgovačkim školama (od toga 61 musliman, 280 pravoslavnih, 309 rimokatolika, 82 Jevreja i 6 ostalih vjera). Naredne školske godine je statistika pokazivala da od 667 učenika ima 76 muslimana, 274 pravoslavna, 250 rimokatolika, 62 Jevreja i 5 ostalih. U 1902/03. školskoj godini ukupan broj učenika u trgovačkim školama je iznosio 672. U ovoj godini je zabilježen najveći broj muslimanskih učenika, njih 94, dok je bilo 252 pravoslavna, 254 rimokatoličkih, 66 jevrejskih i 6 učenika ostalih konfesija. Međutim, već naredne školske 1903/04. godine stanje se vratilo na staro: od 669 učenika, na muslimane je otpadalo 79, na pravoslavne 265, na rimokatolike 261, na Jevreje 55 te na ostale konfesije 9. Za 1904/05. je zabilježeno sljedeće stanje: ukupno 754 učenika (79 muslimana, 290 pravoslavnih, 310 rimokatolika, 65 Jevreja i 10 pripadnika ostalih vjera). Izvještaj o upravi BiH 1906. 158. Muslimani su zazirali od svjetovnog obrazovanja iz straha da isto ne dovede do urušavanja moralnih vrijednosti koje su njegovali i ne uništi tradiciju koju su čuvali i prenosili na mlađe naraštaje. Čurić H. 1983. 288.

³⁰ *Službeni dodatak Školskog vjesnika*, ur. Ljuboje Dlustuš, II, 1895. Sarajevo, Zemaljska štamparija. 1895. 11. i 26.

ministarstva finansija, forsirati unapređenje nastavnog procesa trgovačkih škola na dva nivoa: onaj osnovni, stjecanje znanja iz merkantilnih predmeta, podrazumijevao je da se nastava iz navedenih predmeta modernizira, dok je drugi, tek nešto kasnije potenciran, podrazumijevao insistiranje na kvalitetnoj nastavi i iz općeobrazovnih predmeta. Ovdje je potrebno podvući da je Zemaljska vlada nastojala formirati trgovački kadar u zemlji, ali i utjecati na obrazovanje jednog sloja društva koji bi bio aktivan u pomoćnim službama različitih institucija. Tako je prvobitna ideja da bi trgovačke škole u perspektivi značile izgradnju trgovačkog sloja i posljedično razvoj trgovine u Bosni i Hercegovini evoluirala do ideje da bi ove škole mogle odigrati značajniju ulogu u potpunom društvenom razvoju zemlje.

Nova reforma

a. Važnije izmjene u organizaciji i radu trgovačkih škola

Vrijeme je pokazalo da, iako je u zemlji postojao značajan broj trgovačkih škola, one nisu zadovoljavale potrebe lokalnog stanovništva, koje je u novonastalim okolnostima težilo ka tome da budući naraštaji steknu bolje obrazovanje, kakvo su npr. nudile realke i gimnazije, te osiguralo vlastitu budućnost putem činovničke službe.³¹

Relativno loš glas koji je pratio trgovačke škole ponukao je Zemaljsku vladu da poduzme određene korake kako bi se postojeća situacija izmijenila. Prvi korak je podrazumijevao organiziranje stručne konferencije, koja je trebala razmatrati pitanje moguće reforme trgovačkih škola, a koja je održana u Sarajevu 9. i 10. jula 1906. godine.³² Na dnevnom redu su se našla svega tri

³¹ Ovakva tvrdnja je više puta iznesena u izvorima koji su nama bili dostupni i argumentirana je istraživanjima Zemaljske vlade na terenu. Nije nam, stoga, jasno na osnovu kojih pokazatelja je Mitar Papić zaključio da je vladalo prilično interesiranje za ove škole. Papić M. 1972. 136. Osim toga, isticano je kako su apsolvenci trgovačkih škola praktično djeca, koja u vrijeme završetka izobrazbe na Trgovačkoj školi imaju svega 15-16 godina i nisu spremni da nađu pravi posao nakon što su primili svjedodžbu. ABH, Sabor (S). 1910-1911, Zapisnici sjednica Budžetskog odbora, XI-3. Sjednica održana 1. decembra 1910. O ovome je na istoj sjednici govorio predstojnik administrativnog odjela.

³² Konferenciji su prisustvovali: Ludwig von Thalloczy, delegiran ispred C. i kr. zajedničkog ministarstva, Georg Treščec kao predsjedavajući, Vladin savjetnik Ljuboje Dlistuš, direktor Tehničke srednje škole Lukas Karaman, dogradonačelnik dr. Vladislav Nieć, okružni školski inspektori Georg Mihalić i Simon Mandić, direktori trgovačkih škola Gligo Pletikosić, Emil

pitanja: 1. Odgovaraju li bosanskohercegovačke trgovačke škole zadaći izobrazavanja trgovaca? 2. Je li dosadašnji Nastavni plan ovih škola bio pogodan da zadovoljavajuće izvrši ovu zadaću? i 3. Prema kojim principima bi trebale biti reformirane ove škole? Referent Schäffer je otvorio Konferenciju izlaganjem koje je trebalo dati uvid u postojeće stanje u trgovačkim školama te ponuditi odgovore na tri postavljena pitanja. Njegovo izlaganje je imalo uglavnom afirmativan karakter, budući da su više isticane prednosti nego nedostaci postojećeg trgovačkog obrazovanja.³³ Tako je tvrdnji da je u trgovačkim školama nastava iz njemačkog i zemaljskog jezika te iz geografije i historije na veoma niskom nivou suprotstavio argument da je nastava dosta kvalitetnija na polju prirodnoznanstvene, matematičko-tehničke i trgovačke grupe predmeta. Istakao je i činjenicu da u Sarajevu, Mostaru i D. Tuzli, pored postojanja srednjih škola, vlada veliki interes za trgovačke škole³⁴ (ali je zato zaboravio spomenuti da je odziv u ostalih šest mjesta, gdje su ove škole postojale, bio relativno loš!) te snagom statističkih podataka pokušao uvjeriti prisutne kako apsolvanti trgovačkih škola sve više iskazuju tendenciju da za budući poziv biraju upravo trgovački poziv, spram upisa na neke druge zavode ili biranja činovničke službe.³⁵ Referent je Nastavni plan prema kojem su radile trgovačke škole ocijenio

Franz, Petar Miletić i Andrija Pordušić i nastavnik Trgovačke škole Martin Mesić. Referent je bio inspektor trgovačkih škola Alexander Schäffer.

³³ Uvid u zapisnike sjednica učiteljskog zbora trgovačke škole u Mostaru iz 1907. ne ostavlja dojam da su učenici bili posebno uspješni u učenju. Slab uspjeh u pojedinim razredima se navodi na svakoj sjednici uz različite interpretacije takvog stanja: uspjeh je slabiji u martu i aprilu jer su učenici često izostajali sa nastave (neki svojevolumno, a neki radi bolesti), ponekad je isticana lijenost đaka, a ponekad neuvjetan prostor i prenapučenost učionica, dok ima i sljedećih opaski za slab uspjeh: "(...) sastao (se) u ovom razredu loš materijal, što neki odviše izostaju, što ih ima takovih, koji svojim hrgjavim vladanjem loše uplivišu i na onu djecu, koja bi inače mogla uspjevati (...)". ABH, ZVS, 1907. k 111. šifra 125-411. br. 204.990. 152 982. i 100 517.

³⁴ Zemaljska vlada je izneseni stav temeljila na anketi koju je provela u vrijeme kada se govorilo o reorganizaciji trgovačkih škola. Anketa je pokazala da su škole ovog tipa neophodne u gradovima kao što su Sarajevo, Mostar i D. Tuzla.

³⁵ ABH, ZMF, 1910. br. 6325. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 19. maj 1910). Protokol održane konferencije nalazi se priložen uz ovaj predmet. Predmet sadrži i druge, interesantne priloge koji se odnose na raniji vremenski period. U statistici koju je Schäffer spomenuo kod biranja poziva apsolvanta trgovačkih škola, susrećemo se sa sljedećim brojkama: u periodu od 1892/93. do 1894/95. je od 222 apsolvanta, trgovinu kao budući poziv, izabralo svega njih 73, tj. 32,88%, a čak 50% studij na zavodima nekomercijalnog smje-

kao pogodan, uz opasku da bi se, eventualno, mogao donekle modificirati i kao takav primjenjivati na trgovačkim školama. Pred prisutne je postavio i dilemu: da li bi reforma trgovačkih škola značila ukidanje ovih škola u pojedinim mjestima i da li bi se postojeće škole trebale preobraziti tako da se neke sa četiri svedu na tri razreda, dok bi se drugima dodalo još jedno godišće?

Nakon Schäfferovog izlaganja razvila se diskusija u kojoj su svi direktori trgovačkih škola podržali stanovišta iznesena u referatu, dok je Thalloczy, s druge strane, ipak, istakao činjenicu da trgovačke škole u zemlji nemaju jednako dobre rezultate po pitanju posjećenosti te da bi neke od njih trebalo i ukinuti.³⁶ Budući da je predstavnik Zajedničkog ministarstva finansija bio nešto drugačijeg uvjerenja od ostalih učesnika Konferencije, nisu doneseni neki usaglašeni zaključci o tome šta bi se uistinu trebalo poduzeti po pitanju reforme trgovačkog obrazovanja. Usprkos činjenici da ova Konferencija nije dala usaglašene rezultate, Zajedničko ministarstvo finansija je smatralo da je ona, ipak, ponudila materijal koji, kombiniran s ostalim informacijama, može odrediti pravac u kojem bi se reforma trgovačkih škola trebala odvijati. Reforma je ocijenjena kao neminovna, budući da je bio slab interes za upis u trgovačke škole i da je zemlji trebao odgovarajući trgovački kadar.³⁷ Kao i

ra. U godinama 1903/04. i 1904/05. je od 153 apsoluta njih 85 izabralo trgovinu i zanat, tj. 55,55%, studij na zavodima nekomercijalnog smjera njih 36, tj. 23,53%, javnu i privatnu službu njih 17, tj. 11% i službu diurniste njih 7, tj. 4,58%.

³⁶ ABH, ZMF, 1910. br. 6325. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 19. maj 1910). Thalloczy je na kraju sumirao šta bi se po pitanju reforme trgovačkog školstva moglo učiniti: 1.) u Sarajevu bi trebalo osnovati višu trgovačku školu s tri razreda; 2.) trgovačke četverogodišnje škole koje trenutno postoje u Sarajevu, Mostaru i D. Tuzli bit će zadržane uz odgovarajuću preobrazbu; 3.) u Brčkom i Trebinju bi trebalo uzeti u razmatranje osnivanje viših dječaćkih škola s tri razreda; 4.) trgovačke škole u Bihaću, Livnu i Bijeljini bi se trebale preobraziti u nastavne zavode s praktičnim trgovačkim, zanatskim ili agronomskim karakterom; 5.) trgovačku školu u Travniku treba napustiti i osnovati neku praktičnog usmjerenja.

³⁷ O slabom pohađanju pojedinih trgovačkih škola izvještava inspektor Schäffer i 1907. godine. Te godine je trgovačku školu u Brčkom pohađalo svega 55 učenika: I. razred 21, II. 13, III. 13 i IV. 8. Slično je bilo i u Bijeljini gdje je u III. bilo svega 9, a u IV. razredu 4 učenika (njima su naknadno pridodana i dva učenika koja su prije pohađala trgovačku školu u Sarajevu). Jedinu svijetlu tačku je predstavljao prvi razred koji je pohađalo 25 učenika i to su uglavnom bila djeca bijeljinskih stanovnika koji su se bavili trgovinom i obrtom. ABH, ZVS, 1907. k. 110. šifra 125-7. br. 77621. S druge strane, u Mostaru nije bilo sličnih problema. Krajem školske 1906/1907. godine broj učenika upisanih u sva četiri razreda je varirao između 102 i 108, da bi naredne školske godine ovu školu pohađala 122 učenika. ABH, ZVS, 1907. k. 111. šifra 125-411. br. 45435, 63863, 100517, 110202, 158585.

u prethodnoj reformi, i ovaj put se isticalo da konfesionalni sastav učenika trgovačkih škola ne zadovoljava i da je suviše mali broj muslimanske djece.³⁸

Zemaljska vlada je bila pozvana da izradi organizacijski statut za planirane trgovačke stručne škole i kurseve, kao i za proširene osnovne škole, te sastavi nastavni program i izradi regulativu za plate nastavnog osoblja, pregovara sa zainteresiranim krugovima u zemlji u vezi s njihovim doprinosom trgovačkim školama i podnese prijedlog troškova potrebnih da se realizira projekat reforme trgovačkih škola.³⁹ Sav potrebni materijal vezan za ovaj projekat trebalo je dostaviti dvorskom savjetniku (Hofrat) Treščecu u Beč. Reforma trgovačkih škola je vremenom dobila jasne obrise pa je Zemaljska vlada u maju 1908. podnijela molbu Zajedničkom ministarstvu finansija da sa 1. septembrom iste godine provedu naredbe koje su se ticale: 1) sukcesivnog napuštanja tada postojećih četverogodišnjih trgovačkih škola; 2) aktiviranja petorazrednih trgovačkih stručnih škola u Sarajevu, Mostaru i Tuzli; 3) aktiviranja prvog razreda više dječачke narodne škole u Bihaću; 4) aktiviranja petog godišta proširenih narodnih škola u Trebinju, Travniku, Livnu, Brčkom, Bihaću i Bijeljini.⁴⁰ Burian je odobrio sve predviđene naredbe uz opasku da će

³⁸ Inspektor Schäffer je, nakon provedene inspekcije škola u martu 1907, naglašavao kako u trgovačkoj školi u Brčkom broj muslimanskih učenika opada. Nadao se da bi ta nepovoljna situacija mogla biti prevaziđena naredne školske godine budući da je otvaranjem IV. razreda ruždije veći broj učenika stekao pravo da se prijavi na školovanje u trgovačkim školama. Činjenicu da mali broj muslimanske djece pohađa bijeljinsku trgovačku školu, Schäffer je tumačio općom atmosferom u tuzlanskom okrugu, te običajem muslimanskih stanovnika da djecu ne šalju i u osnovnu školu. ABH, ZVS, 1907. k. 111. šifra 125-411. br. 45435, 63863, 100517, 110202, 158585. Početkom 1911/1912. školske godine upisalo se na trgovačke škole u cijeloj zemlji ukupno 1193 učenika. Kraj godine je dočekalo njih 1047, a od toga svega 181 musliman. Čurić H. 1983. 297.

³⁹ ABH, ZMF, 1908. br. 5945. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 29. septembar 1908. Obiman predmet koji sadrži više različitih dokumenata). U navedenom predmetu je priložen dopis Zajedničkog ministarstva finansija upućen Zemaljskoj vladi 24. aprila 1907. br. 5357, u kojem je navedena ocjena održane konferencije o reformi trgovačkog školstva. Tu je navedeno još i da bi trgovačke škole nakon preobrazbe trebale biti subvencionirane iz zemaljskih sredstava, ali da bi u njihovom finansijskom izdržavanju trebali učestvovati i trgovci, kreditni instituti, općine i sl. Škole bi, također, mogle obezbijediti i vlastite prihode ako bi se uvela školarina.

⁴⁰ ABH, ZVS, 1908. br. 73.747. (Prilog: Zemaljska vlada – Zajedničko ministarstvo finansija, 1. maj 1908). Isti dokument je priložen i u fondu ZMF pod br. 5945.

V. i VI. razredi narodnih škola⁴¹ služiti kao pripremni razredi za trirazredne trgovačke stručne škole koje će postojati u Sarajevu, Mostaru i D. Tuzli, tako da će ove škole imati ukupno pet razreda. Tražila se dorada Statuta budući da je Zemaljska vlada u njemu koristila naziv petorazredne trgovačke škole za zavode u Sarajevu, Mostaru i Tuzli, što nije odgovaralo realnoj slici stvari, jer su ovi zavodi imali dva pripremna i tri stručna razreda. Bilo je predloženo da se ostavi naziv trgovačke stručne škole. Za predočeni nastavni plan nije bilo sugestija.⁴² Zadatak ovih škola bio je pružiti teorijsko i praktično obrazovanje budućim trgovcima koji su zaposlenje mogli potražiti u srednjim i malim trgovinama i kontoarima.⁴³

U konačnici, trgovačke stručne škole su podrazumijevale zavode u kojima se nastava iz općeobrazovnih predmeta izvodila u dva pripremna razreda, a specijalno obrazovanje stjecalo u tri stručna razreda (II+III). U I. stručni razred su se mogli upisati učenici koji su završili II. pripremni razred trgovačke stručne ili neke druge škole (realka ili gimnazija), kao i oni koji su završili VI. razred proširene narodne škole. Učenici su bili dužni platiti prijemnu pristojbu od 3 K i školarinu od 5 K po semestru.⁴⁴ Bilo je dozvoljeno da se na ovim zavodima upošljava nastavni kadar iz prijašnjih četverogodišnjih trgovačkih škola.⁴⁵

Zemaljska vlada je već u septembru krenula s realizacijom projekta reforme trgovačkih škola. Učenici koji su bili zainteresirani za pohađanje nastave na trgovačkim stručnim školama bili su primani u I. pripremni razred.⁴⁶ U Sa-

⁴¹ Proširene narodne škole su podrazumijevale četverogodišnje škole na koje su dodana dva godišta: V. i VI, a služila su za dalje obrazovanje učenika koji su završili osnovnu školu, ali svoje obrazovanje nisu htjeli nastaviti na nekoj srednjoj školi. *Glasnik zakona i naredaba za BiH*, 1908. 465.

⁴² ABH, ZMF, 1908. br. 5945. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 29. septembar 1908). Zemaljska vlada je 20. oktobra 1908. izdala Naredbu o osnivanju trgovačkih stručnih škola u Bosni i Hercegovini. u: *Glasnik zakona i naredaba za BiH*, 1908. 457-460.

⁴³ Pejanović Đ. 1953. 163.

⁴⁴ Prema Naredbi Zemaljske vlade od 8. 2. 1907. godine, br. 178979 ex 1906, na trgovačkim školama su bili ukinuti prijemni ispiti.

⁴⁵ *Glasnik zakona i naredaba za BiH*, 1908. 457-460.

⁴⁶ Otvoren je ne samo i pripremni razred, već je odmah za II. i III. razred trgovačkih škola starog sistema za školsku 1908/1909. određena prelazna nastavna osnova tako da II. razred starog sistema odgovara II. pripremnom razredu novog sistema, a III. razred starog sistema I. stručnom razredu novog sistema. Izvještaj o upravi 1907. 58.

rajevu je posebno bio dobar odziv novih kandidata, tako da je Zemaljska vlada morala tražiti dozvolu od Zajedničkog ministarstva finansija za formiranje i trećeg odjeljenja.⁴⁷ Odmah se krenulo i s naplaćivanjem tzv. prijemnih taksi (Aufnahmtaxe) i školarine.⁴⁸

Kada su bile u pitanju trgovačke škole koje su postojale u Trebinju, Travniku, Livnu, Bihaću, Bijeljini i Brčkom, reforma je donekle kasnila. Zemaljska vlada je saslušala prijedloge koji su stizali od strane općinskih predstavništava ovih mjesta, a koji su u svim mjestima, osim u Bihaću, gdje se tražilo osnivanje gimnazije, bili saglasni s tim da s obzirom na to da se ne mogu osnovati srednje škole u tim mjestima, mogu biti zadržane trgovačke škole, ali u takvoj formi da se iz njih može preći na realke.⁴⁹ Zemaljska vlada je i dalje insistirala da se trgovačke škole u ovim mjestima nazivaju četverorazrednim, dok su se one u Sarajevu, Mostaru i Tuzli trebale nazivati petorazrednim trgovačkim školama. Zajedničko ministarstvo finansija je u navedenim mjestima odobrilo osnivanje trgovačkih škola koje bi se sastojale iz dva pripremna i dva stručna razreda, a koje su trebale raditi prema odgovarajućem nastavnom planu (za prva dva pripremna razreda mogao se upotrebljavati Nastavni plan koji je bio važeći za pripremljene razrede trgovačkih stručnih škola u Sarajevu, Mostaru i Tuzli). Najbitnije je ipak istaći da je dotično Ministarstvo dalo odobrenje da apsolventi pripremljenih razreda ovih škola, pod pretpostavkom zadovoljavajućeg uspjeha, mogu preći u realke te da apsolventi novih trgovačkih škola

⁴⁷ ABH, ZMF, 1908. br. 11.948. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 2. oktobar 1908). Aktiviranje trećeg odjeljenja je ocijenjeno kao neminovno, budući da se za prijem u I. pripremljeni razred prijavio 121 kandidat. Zahtjev Zemaljske vlade je odobren.

⁴⁸ ABH, ZMF, 1908. br. 13.351. (Nema košuljice. Priložen je dopis Zemaljske vlade od 17. oktobra 1908).

⁴⁹ ABH, ZMF, 1910. br. 6325. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 19. maj 1910). Priložen je dopis Zemaljske vlade upućen Zajedničkom ministarstvu finansija od 4. maja 1910. br. 73801. Uz njega ide i tzv. *Motivenbericht* u kojem su razmatrane molbe koje su pristizale iz šest spomenutih mjesta. Istaknuta je činjenica da budućnost trgovačkih škola u ovim mjestima, u smislu njihove prihvaćenosti kod lokalnog stanovništva, zavisi i od toga hoće li polaznicima ovih trgovačkih škola biti omogućeno da se mogu prebaciti ili dalje nastaviti školovanje na nekim drugim zavodima (prije svega na novoorganiziranim trgovačkim stručnim školama u Sarajevu, Mostaru i Tuzli, u zemlji postojećim zanatlijskim školama, u zemlji postojećim realkama, u Monarhiji postojećim i ovdje eventualno u budućnosti aktiviranim višim trgovačkim školama-trgovačkim akademijama i ovdšnjem zavodu za izobrazbu učitelja).

mogu biti primljeni u prvu godinu nastavnih zavoda za izobrazbu.⁵⁰

Postepeno napuštanje starog sistema školovanja trgovačkog kadra je podrazumijevalo da IV. razred starih trgovačkih škola postoji još samo u školskoj 1910/1911. godini, a nakon toga bi u potpunosti stari način školovanja bio napušten.⁵¹ Međutim, čini se da je postojala intencija u ljeto 1910. godine, nakon što se tri godine radilo po izmijenjenom Nastavnom planu, da se ne formira treći razred trgovačkih škola.⁵² Tada su Zemaljskoj vladi pristigle molbe “iz svih mjesta” da ove škole ipak opstanu te je ubrzo urađen novi Nastavni plan za trgovačke škole. Spomenutih šest trgovačkih škola su i dalje trebale imati četiri razreda i bile su uglavnom prepuštene životarenju. Njihovi nastavni planovi su se trebali izraditi tako da se što više približe petogodišnjim trgovačkim stručnim školama (zapravo su bili identični za prva dva razreda).⁵³ Zemaljska vlada je 8. oktobra 1912. izdala Naredbu pod br. 238.015, kojom se trebalo riješiti pitanje nastavne osnove za četverogodišnje trgovačke škole, i to na takav način da se svaka škola posebno izjasni, u skladu s mjesnim prilikama i stečenim iskustvom, na koji način bi trebalo preraditi nastavnu osnovu kako bi nastava trgovačke škole odgovarala prilikama mjesta u kojemu se škola nalazi. Naglasak je bio na reviziji onih predmeta koji se prema postojećoj nastavnoj osnovi “nastavljaju u koncentričnim krugovima”; postavljalo se pitanje po-

⁵⁰ ABH, ZMF, 1910. br. 6325. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 19. maj 1910). Primijećeno je jedino da se ne može održati naziv “četverogodišnje” za trgovačke škole u Travniku, Trebinju, Livnu, Bihaću, Bijeljini i Brčkom, odnosno “petogodišnje” trgovačke škole za one u Sarajevu, Mostaru i Tuzli, budući da su prva dva razreda bila pripremna i ticala su se općeg, a ne trgovačkog obrazovanja. Stoga je sugerirano da se prve nazivaju jednostavno trgovačke, a druge trgovačke stručne škole. Nije nam jasno jedino zašto su općine, čiji su zahtjevi u suštini bili zadovoljeni, odbijale povećati svoj finansijski doprinos za ove škole te je prijemna taksa i školarina postala bitnim prihodom ovih škola i time je stekla opravdanost.

⁵¹ ABH, ZMF, 1910. br. 10187. (Prilog: Zemaljska vlada – Zajedničko ministarstvo finansija, 9. juli 1910). Godištima koja su upisala trgovačke škole starog tipa prije reforme se time htjelo omogućiti da završe svoje školovanje u okviru jednog sistema, a nije ih se uklapalo u novu šemu obrazovanja.

⁵² U Sarajevu i Tuzli se to desilo samo od sebe 1912. godine. Osoblje ovih škola je kao razlog nedostatka učenika u trećem godištu navelo činjenicu da su ove škole proglašene pripravnim školama za Trgovačku akademiju u Sarajevu. ABH, ZVS, 1912. š. 76-162/2. br. 255736. (Zemaljska vlada – Direkcija Trgovačke škole u Sarajevu, 24. novembar 1912).

⁵³ ABH, S. 1910-1911. XI-3. Zapisnik sjednice Budžetskog odbora održane 1. decembra 1910. U Bijeljini, Brčkom, Livnu, Travniku i Trebinju su ponovo otvorene reorganizirane trgovačke škole u školskoj 1910/11. godini.

djele predmeta po razredima te drugačije organizacije nastavne građe u ovim predmetima.⁵⁴ Zemaljski povjerenik za glavni grad Sarajevo je 29. oktobra 1912. podnio Zemaljskoj vladi Zapisnik vanredne sjednice, održane u Trgovačkoj školi u Sarajevu 24. oktobra, koja je razmatrala pitanje preinake nastavne osnove.⁵⁵ Za osoblje uključeno u nastavni proces bilo je ključno odgovoriti na početku na pitanje kome nova nastavna osnova treba da “udovolji”. Vrlo je važno istaći stav osoblja koje je smatralo da je način organizacije trgovačkih škola bio posve pogrešan. Naime, nastavni kadar je smatrao da trgovačke škole u Bosni i Hercegovini predstavljaju simbiozu dva dijametralno različita smjera: općeodgojnog i stručno-obrazovnog, jer su prva dva razreda podsjećala na građanske škole, a druga dva razreda na austrijske dvorazredne trgovačke škole.⁵⁶ Ovako uređene trgovačke škole nisu mogle odgovoriti svojoj zadaći ni kao građanske, ali ni kao niže trgovačke škole. Gradovima u Bosni i Hercegovini, a posebno Sarajevu kao trgovačkom centru, bila je potrebna jedna trgovačka škola koja bi služila za izobrazbu srednjeg trgovačkog staleža, pošto su krupni trgovci svoje interese mogli zadovoljiti preko Trgovačke akademije.⁵⁷ Direkcija Trgovačke škole u Sarajevu je podržala svoje nastavno osoblje u njegovim stavovima. Međutim, Zemaljskoj vladi nisu bili potrebni elaborati koji su za cilj imali valorizaciju trgovinskog obrazovanja u zemlji, nego je od Direkcije Trgovačke škole u Sarajevu tražila da se jednostavno pristupi realizaciji Naredbe od 8. oktobra 1912. godine i da se izradi nastavna osnova koja bi pratila trenutno uređenje i strukturu trgovačkih škola.⁵⁸ Nova Nastavna osnova je objavljena Naredbom Zemaljske vlade od 20. augusta 1913, br. 162.515.⁵⁹

Očigledno, reforma nije dala željene rezultate u svim mjestima u kojima su postojale trgovačke škole. U Bihaću, gdje je bila iznimno jako izražena tendencija mjesnog stanovništva da se tamo otvori jedna gimnazija, trgovačka škola i dalje nije bila dobro prihvaćena. Stoga je Zajedničko ministarstvo fi-

⁵⁴ ABH, ZVS, 1912. š. 76-162/2. br. 238015. (Zemaljska vlada – Direkcije svih trgovačkih škola, 8. oktobar 1912).

⁵⁵ ABH, ZVS, 1912. š. 76-162/2. br. 255736. (Zemaljska vlada – Direkcija Trgovačke škole u Sarajevu, 24. novembar 1912).

⁵⁶ Ovaj dio teksta u Zapisniku je podvučen s opaskom *Nein! Nein!* Isto.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Sladović E. 1915. 157.

nansija donijelo odluku u aprilu 1911. da ukine trgovačku školu u Bihaću te da se tamo otvori niža gimnazija.⁶⁰

U Livnu je bila izražena želja da se postojeća trgovačka škola, koja nije nikada bila posebno popularna među domaćim stanovništvom, pretvori u nižu realnu gimnaziju. Hrvatski poslanici u Saboru su se, također, zalagali za ovu ideju.⁶¹ Zemaljska vlada je smatrala ovaj zahtjev opravdanim i planirala je početkom školske 1914/15. godine pokrenuti prvi razred niže realne gimnazije u Livnu. Zajedničko ministarstvo finansija se složilo s ovim planom.⁶²

Kada je aktualizirano pitanje otvaranja trgovačke akademije u Sarajevu, postavilo se pitanje položaja trgovačkih stručnih škola i opravdanosti njihova daljeg postojanja. Ipak, odustalo se od ukidanja ovih škola, ali su one doživjele izvjesne izmjene, kako u nastavnom planu gdje je napuštena tzv. metoda koncentričnih krugova i usvojena metoda naprednog rasporeda, tako i u organizacijskom smislu jer su bile reducirane na dva pripremna i dva stručna razreda.⁶³

⁶⁰ ABH, ZMF, 1912. br. 1151. (*Pro domo*, 10. mart 1912).

⁶¹ Dr. Uroš Krulj je otišao i korak dalje predlažući da se trgovačke škole ukinu i u drugim mjestima gdje su bile potrebne gimnazije, a ne samo u Livnu, navodeći kao glavni argument da trgovačke škole nemaju "nikakvu budućnost". ABH, S. 1910-1911. XI-3. Zapisnik V. sjednice Budžetskog odbora održane 22/9. novembra 1911. godine. I na narednoj sjednici je Krulj predlagao da se sve trgovačke škole pretvore u niže gimnazije i realke. Zapisnik sjednice Budžetskog odbora održane 23/11. novembra 1911. Šćepan Grdić je predlagao da se ove škole pretvore u obrtničke. Pitner nije bio daleko od slične ideje. U datom momentu nije mogao precizirati u kakvu vrstu zavoda bi se trgovačke škole trebale transformirati. Jedino je odbacivao prijedlog njihove preobrazbe u niže gimnazije i realke jer je to bilo povezano s velikim finansijskim troškovima. ABH, S. 1910-1911. XI-3. Zapisnik V. sjednice Budžetskog odbora održane 22/9. novembra 1911. godine.

⁶² ABH, ZMF. 1914. br. 3722. (U prilogu je dopis Zemaljske vlade od 11. marta 1914). Ovdje je neophodno uočiti promjenu evidentnu u stavu Zemaljske vlade o budućnosti trgovačkih škola. Dok je godinu ranije sumnjala u opravdanost njihova postojanja nakon što zaživi rad Trgovačke akademije u Sarajevu i čak se zalagala za ukidanje nekih trgovačkih škola, u ovom dopisu je izrazila mišljenje kako bi se trebalo stati s ukidanjem trgovačkih škola te kako bi trebalo pristupiti njihovom osnivanju u nekim drugim mjestima, gdje se za tim pokaže potreba. Također je istaknuto da povećanje broja srednjih škola ne bi smjelo biti na štetu onih škola koje ne pripremaju za akademski poziv, nego za praktičan život, kakve su trgovačka, obrtna i slične škole. Smatramo da je na promjenu stava Zemaljske vlade u pogledu statusa trgovačkih škola utjecao stav Zajedničkog ministarstva finansija da je preuranjeno razmišljati o tome kako će Trgovačka akademija postojanje trgovačkih škola učiniti neopravdanim te da će vrijeme pokazati u kojem će se pravcu situacija dalje razvijati.

⁶³ ABH, ZMF. 1913. br. 6395. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 7. juni

Usprkos provedenim reformama, izvještaji školskih inspektora nisu nudili svijetlu sliku o njihovom stanju. Izvještaji se uglavnom svode na konstatacije da školske zgrade nisu adekvatne za smještaj većeg broja učenika i da nedostaje prostora. I dalje je jako kritikovana nastava iz stranih jezika, a posebno njemačkog. Neki nastavnici su bili prozivani zbog svoje neinventivnosti, loše metodologije rada ili, jednostavno, nedovoljnog obrazovanja. U pojedinim slučajevima je Zemaljska vlada morala intervenirati kod direkcija određenih trgovačkih škola kako bi se nastavnom osoblju ukazalo na nedostatke koji su bili navedeni u izvještajima inspektora.⁶⁴

Moglo se čuti i mišljenje kako provedena reforma trgovačkih škola zapravo nije uspjela jer je na reformiranim zavodima bio ponovo uposlen stari nastavni kadar, kojemu je, osim nastave, bila povjerena i uprava trgovačkih stručnih škola, pa se zato razmišljalo i o njihovoj novoj reformi.⁶⁵

U novembru 1912. bio je objavljen Propis o ispitima za učiteljsko osposobljenje za više narodne škole i trgovačke škole u Bosni i Hercegovini. Ovim propisom bilo je predviđeno formiranje ispitnog povjerenstva, koje je trebala imenovati Zemaljska vlada na tri godine, a pred kojim su kandidati i kandidatkinje trebali polagati ispit kako bi dobili namještenje na spomenutim školama. Kandidati koji su željeli angažman na trgovačkim školama morali su polagati ispit iz općeobrazovnih i stručnih predmeta (npr. trgovačka korespondencija, trgovačka geografija ili historija, trgovačka aritmetika i sl). Propis je detaljno precizirao način na koji se moglo pristupiti ispitu, postupke provedene na ispitu, te takse koje su se za to trebale platiti.⁶⁶

1913). Zemaljska vlada je u svom dopisu upućenom Zajedničkom ministarstvu finansija od 5. maja 1913, br. 67.939, izrazila mišljenje da treba zadržati trgovačke škole u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Brčkom i Trebinju, ali da bi one u Travniku, Livnu i Bijeljini trebalo ukinuti te umjesto njih osnovati škole drugačijeg tipa i namjene.

⁶⁴ ABH, ZMF. 1909. br. 6441. (Prilog: Izvještaj Zemaljske vlade o provedenom inspiciranju zavoda u mjesecu oktobru i novembru 1909) i ABH, ZMF. 1911. br. 9103. (Prilog: Zemaljska vlada šalje rezultate inspiciranja trgovačkih škola u Bihaću i Livnu, 1. juni 1911) i br. 9363. (Prilog: Zemaljska vlada šalje dopis glede rezultata inspiciranja trgovačkih škola u Travniku, Tuzli i Bijeljini, 27. maj 1911).

⁶⁵ ABH, ZMF. 1912. br. 12.572. (*Pro domo* bilješka. Dopis upućen Zemaljskoj vladi i Austrijskom ministarstvu za bogoštovlje i nastavu 29. augusta 1912).

⁶⁶ *Glasnik zakona i naredaba za BiH*, 1913. 1-9.

Usprkos svemu navedenom, pred Prvi svjetski rat su postojala mjesta u Bosni i Hercegovini čija je obrazovna struktura bila takva da bi se zadovoljili i otvaranjem jedne trgovačke škole.⁶⁷

Nakon što je izvršena prva reforma trgovačkih škola, u skladu s osnovnim intencijama Zemaljske vlade, da zemlja dobije trgovački kadar, ali i potencijalnu radnu snagu koja bi mogla biti iskorištena u različitim institucijama, situacija se nije značajno izmijenila. Zemaljskoj vladi su pristizale pritužbe, od strane nastavnog kadra uposlenog na trgovačkim školama, ali i od strane općinskih vlasti pojedinih mjesta u kojima su ovakve škole postojale, kako trgovačke škole nemaju određenu svrhu budući da se u njima paralelno forsiralo općeobrazovno i merkantilno usmjerenje. Problem nisu predstavljale škole u velikim trgovačkim centrima poput Sarajeva, Tuzle i Mostara, gdje su one preimenovane u stručne škole. Međutim, u drugim mjestima su trgovačke škole bile slabo posjećene i nisu ispunjavale očekivanja stanovništva. Kao problem se postavljao i konfesionalni momenat, jer je utvrđeno da je u njima izrazito mali broj muslimana. Usprkos svemu, Zemaljska vlada nije odustajala od ideje da trgovačke škole razvijaju dvostruku liniju nastavnog procesa, s općeobrazovnim, na jednoj, i merkantilnim predmetima na drugoj strani.

⁶⁷ ABH, S. 1911-1914. Spisi, XI-2. k. 5. Molba izaslanika gradskog vijeća u Sanskom Mostu – tačka 2, predata Zemaljskoj vladi u februaru 1914. godine. U martu 1914. je izaslanstvo iz grada Stoca podnijelo, odnosno ponovilo molbu od 26. juna 1912. godine, na koju, u međuvremenu, nikada nisu dobili odgovor, da se Trgovačka škola izmjesti iz Mostara u Stolac. Molba je pravdana činjenicom da su učenici u trgovačkoj školi pripremani, između ostalog, i za upis na Trgovačku akademiju, a jedna takva je bila otvorena u Sarajevu. Međutim, na Akademiju su se mogli upisati i apsolventi četverogodišnjih gimnazija. Budući da je Mostar već imao gimnaziju, to se trgovačka škola mogla premjestiti u Stolac. U molbi je bio istaknut i problem teškog stjecanja srednjoškolske spreme za stanovnike Stoca i okoline (Stocu gravitirajući dijelelovi nevesinjskog, bilečkog i ljubinskog kotara) te problem propadanja građanskog sloja kojemu je uprava poklanjala malo pažnje. ABH, S. 1911-1914. Spisi, XI-2. k. 5. U Zvorniku je još 1912. bila pokrenuta inicijativa da se otvori trgovačka škola. Zemaljska vlada nije bila sklona ovoj ideji budući da se radilo o općini s vrlo skromnim sredstvima za izdržavanje. Zemaljska vlada nije mijenjala stav, iako je Okružna oblast Tuzla bila spremna podržati prijedlog općine Zvornik, jer je bio primjetan trend upisivanja djece u škole preko granice, u Srbiju. Inicijativa je, ipak, bila aktuelna i pred izbijanje Prvog svjetskog rata, ali je ostala bez odgovora. ABH, ZVS. 1914. k. 207. šifra 76 204.

b. Pitanje reguliranja plata nastavnog osoblja trgovačkih škola

Uz reformu trgovačkih škola u početku se vezalo i pitanje reguliranja plata nastavnog osoblja uposlenog na ovim, kao i na djevojačkim školama. Zemaljska vlada je ovo pitanje smatrala bitnim, s obzirom na materijalni položaj nastavnog kadra u Bosni i Hercegovini, kao državnih činovnika. Prema tome, zalagala se da nove odredbe o reguliranju plata nastavnog osoblja trgovačkih i djevojačkih škola stupe na snagu 1. januara 1909. godine, neovisno o tome kada bi trebala zaživjeti reforma trgovačkih škola. Predlagala je podjelu nastavnog osoblja spomenutih zavoda u dvije kategorije, pri čemu bi uposlenici trgovačkih škola bili svrstani u I. kategoriju. To je podrazumijevalo platu od 1800 K za nastavnike i 2600 K za direktore škola. Međutim, na trgovačkim školama starog tipa bilo je aktivno 47 nastavnika, koji su mogli biti uzeti u razmatranje i za službu u reformiranim trgovačkim školama, pa je Zemaljska vlada bila u dilemi treba li svih 47 nastavnika ući u I. kategoriju ili bi, radi smanjenja troškova, i njih trebalo podijeliti u dvije kategorije prema godinama službe. Vlada je ponudila nekoliko mogućih šema po kojima bi plaće bile regulirane.⁶⁸ Na žalost, nismo pronašli odgovor Zajedničkog ministarstva finansija na ovaj Vladin prijedlog. Znamo da je on svakako bio odobren, ali Zemaljska vlada s tim u početku nije mogla učiniti ništa budući da se stavka plata morala naći u novom budžetu za Bosnu i Hercegovinu, koji nisu ratificirale obje Vlade Monarhije. Izgleda da je upravo pitanje plata nastavnog kadra odgodilo usvajanje budžeta.⁶⁹

Zemaljska vlada je 16. oktobra 1908. izdala Naredbu o uređenju plata učiteljskog osoblja u trgovačkim i djevojačkim višim narodnim školama. Navedenom Naredbom bila je određena osnovna plata učitelja od 2000 i direktora od 2800 K, uz određene doplatke i plaćanje stanarine.⁷⁰ Naredbom Zemaljske vlade o reorganizaciji trgovačkih škola (20. oktobar 1908.), naglašeno je da navedene škole nemaju karakter srednjih škola budući da su bile nominirane samo kao trgovačke, odnosno trgovačke stručne škole. Povodom spomenute naredbe oglasilo se nastavno osoblje uposleno na trgovačkim školama. Nastavnici su, u molbi upućenoj Zajedničkom ministarstvu finansija 21. no-

⁶⁸ ABH, ZMF. 1908. br. 4531. (Priložen je dopis Zemaljske vlade upućen Zajedničkom ministarstvu finansija od 6. aprila 1908, br. 1640 res.).

⁶⁹ ABH, ZMF. 1908. br. 8675. (Pismo Otta Paula upućeno Treščecu 15. jula 1908).

⁷⁰ *Glasnik zakona i naredaba za BiH*, 1908. 456-457.

vembra 1908. godine, izrazili svoju ogorčenost što su trgovačke škole izgubile karakter srednjih škola još 1898. te pozvalo dotično Ministarstvo da se nastavnom kadru trgovačkih škola u Bosni i Hercegovini, bez iznimke, izjednače položaj, prava, plate i uopće sve što se tiče službe s onim statusom koji je uživalo nastavno osoblje austrijskih dvorazrednih trgovačkih škola koje su se vodile kao niže srednje škole.⁷¹ Na ovom polju nisu mogle biti učinjene neke značajnije izmjene⁷² budući da se o reguliranju plata već vijećalo i donesene odredbe s tim u vezi bile su usvojene.⁷³ Ipak, i u narednom periodu bilježimo inicijativu pojedinaca da se plate uposlenika trgovačkih škola reguliraju na nešto drugačiji način. Zemaljska vlada je u augustu 1913. prosljedila Zajedničkom ministarstvu finansija molbu direktora trgovačkih škola⁷⁴ da im se njihove plaće reguliraju prema istom principu kako je to bilo učinjeno za dvorazredne trgovačke škole (misli se u Austriji, op. a.). Zemaljska vlada je zauzela stav da ova molba nije zakonski utemeljena iz dva razloga: 1.) dvorazredne trgovačke škole u Austriji, također, nisu imale status viših gimnazija ili realki; 2.) da bi se osoba smatrala nastavnim kadrom srednjih škola, morala bi nakon završene srednje škole nastaviti studij na višoj školi i imati položen ispit nastavne sposobnosti za rad na srednjim školama (gimnazijama, realkama i trgovačkim akademijama). Kako podnosioci molbe nisu imali potrebne kvalifikacije, Zemaljska vlada je smatrala da njihova molba treba biti odbijena. Osim toga, slično je postupila i kod ranije molbe direktora trgovačke škole Bijelića.⁷⁵

⁷¹ ABH, ZMF. 1908. br. 16.529. Molba je bila sasvim opravdana ako se uzme u obzir bolji položaj koji je imalo nastavno osoblje uposleno na srednjim školama, ali budući da je karakter trgovačkih škola u Bosni i Hercegovini već izvjesno vrijeme bio izmijenjen, postaje jasno da je molba bila izlišna.

⁷² ABH, ZMF. 1908. br. 16.529.

⁷³ Na osnovu reguliranja plata nastavnog osoblja trgovačkih škola, porastao je i budžet za 9 škola ovog tipa te je za 1909. godinu iznosio 266.970 K, što je bilo 42.249 K više u odnosu na prethodnu godinu. Od ove svote je skoro 35.000 K otpadalo na plate nastavnika trgovačkih škola, dok je ostatak sume bio potreban za uvođenje nekih nastavnih predmeta, kao što su mađarski jezik, stenografija i slično. ABH, ZMF. 1909. br. 4332. Saborski poslanik Todorović se zalagao za rješavanje pitanja plata osoblja uposlenog na trgovačkim školama, pa i za reorganizaciju postojećeg stanja. ABH, S. 1910-1911, XI-3. Zapisnik sjednice Budžetskog odbora održane 1. decembra 1910.

⁷⁴ Emil Franz, Đuro Ilić, Petar Miletić, Stojan Bijelić i Ferdinand Vrbančić.

⁷⁵ ABH, ZMF. 1913. br. 10.841. Zajedničko ministarstvo finansija je podržalo Zemaljsku vladu. Za predmete teorijske prirode je u trgovačkim školama moglo biti odgovorno samo na-

Savez učiteljskih društava narodnih osnovnih škola i Učiteljsko udruženje viših narodnih, trgovačkih i učiteljskih škola u Bosni i Hercegovini⁷⁶ podnijelo je 6. aprila 1914. Saboru molbu za reguliranje statusa zemaljskih činovnika. Ova udruženja su bila upoznata s činjenicom da je status zemaljskih činovnika trebao biti iznova reguliran od 1. jula 1914. godine. Međutim, izvan ovog pravnog reguliranja trebalo je izostati učiteljsko osoblje, koje je iz tog razloga i uputilo molbu na Sabor u nadi da će nova regulacija statusa zemaljskog činovništva obuhvatiti i ovu kategoriju budući da su i učitelji bili u zemaljskoj službi. Umolitelji su se bili osvrnuli i na Zakon od 29. marta 1913. godine, kojim su bili regulirani pravni odnosi i plate učiteljstva osnovnih i viših narodnih škola, istakavši da se učiteljskom sloju ovom zakonskom regulativom nije pružilo mnogo te da su neki činovnici s mnogo manje obrazovanja uživali bolji status, što je moglo voditi tome da se mladi potencijali ne posvećuju ubuduće učiteljskom pozivu, nego činovničkom zvanju.⁷⁷

Time je, bar u ovom periodu, bilo zaključeno pitanje reguliranja plata nastavnog kadra trgovačkih škola, iako sve uključene strane nisu bile podjednako zadovoljne konačnim ishodom. Nastavni kadar uposlen na trgovačkim školama nije mogao biti zadovoljan ni statusom trgovačkih škola, niti vlastitim statusom unutar krute hijerarhije činovničkog staleža kojem je pripadao.

stavno osoblje koje je steklo kvalifikacije u građanskim školama u Monarhiji. Nastavnici koji su držali merkantilnu grupu predmeta morali su imati završenu trgovačku akademiju ili neku drugu višu trgovačku školu u Monarhiji, te najmanje jednogodišnji praktični rad u banci ili birou. Pejanović Đ. 1953. 167. Prilikom inspekcije trgovačke škole u Brčkom 1907, inspektor Schaffer je posebno istakao izvjesnog Weiss-a, koji je u školi predavao merkantilne predmete, kao zamjena učitelju Metikoši, a koji je inače bio uposlenik Zemaljske banke. Međutim, bijeljinska trgovačka škola nije bila iste sreće s činovnicima, koji su mijenjali odsutne učitelje, zadužene za merkantilne predmete. Tamo je, između ostalih, odsutnog učitelja Schnautza mijenjao Đorđe Besarović, sin sarajevskog dogradonačelnika i, također, uposlenik Zemaljske banke. Za njega je inspektor izjavio da ovaj mladi čovjek za sve drugo valja, ali za učitelja merkantilnih predmeta nije. ABH, ZVS, 1907. k. 110. šifra 125-7. br. 77621.

⁷⁶ Konstituirajuća skupština ovog Udruženja održana je 22. novembra 1913. godine. Udruženje je djelovalo u Sarajevu, a predsjednik Upravnog odbora bio je Ljudevit Dvorniković. ABH, ZVS. 1914. k. 35. šifra 18-340. br. 58683.

⁷⁷ ABH, S. 1911-1914. Spisi, XI-2. k. 5.

c. Ostale izmjene uvedene u trgovačkim školama

U razdoblju reforme trgovačkog obrazovanja ispoljile su se tendencije i za nekim manjim izmjenama koje bi, vjerovalo se, unaprijedile nastavni proces na ovim školama. Jedna takva izmjena ticala se uvođenja ili intenziviranja već postojećih kurseva stranih jezika. Odmah nakon što se pristupilo reorganizaciji trgovačkih škola u septembru 1908, Zemaljska vlada je podnijela prijedlog Zajedničkom ministarstvu finansija da se u trgovačke stručne škole uvedu kursevi njemačkog i mađarskog jezika. Bilo je predviđeno da se uvedu 3 sata sedmično za ovu nastavu. U Sarajevu i Mostaru mogao je biti organiziran jedan kurs s obzirom na činjenicu da bi svi polaznici bili početnici, dok se u D. Tuzli predviđalo pokretanje dva kursa zbog velikog broja zainteresiranih kandidata. Za nastavno osoblje koje bi izvodilo nastavu na kursevima bili su predviđeni i određeni honorari. Zajedničko ministarstvo je podržalo ovu inicijativu Zemaljske vlade.⁷⁸ Otprilike u isto vrijeme je bio podnesen i prijedlog, s kojim se dotično Ministarstvo saglasilo, da se na Trgovačkoj stručnoj školi u Mostaru uvede i kurs talijanskog jezika kao neobligatorni predmet. Bilo je određeno da ovoj nastavi prisustvuju samo učenici stručnih razreda dva puta sedmično, ali je bila ostavljena i mogućnost da, ukoliko kurs pokaže pozitivne rezultate, s početkom školske 1910/1911. budu pokrenuta dva ovakva kursa – jedan za početnike i jedan za napredne učenike.⁷⁹ Naravno, i ovdje se nametalo pitanje honorara koje je trebalo dodijeliti nastavnicima zaduženim za ove kurseve. Iako je Zajedničko ministarstvo finansija često isticalo kako nastavni angažman na ovim kursevima jeste dijelom redovne službene dužnosti nastavnika, ipak se složilo sa Zemaljskom vladom da se treba razraditi šematizam honoriranja ovog kadra te je pozvalo Vladu da napravi Nacrt.⁸⁰

⁷⁸ ABH, ZMF. 1908. br. 11733. Jedino je naglašeno da se u slučaju gdje broj polaznika na kursu nije veći od 5, umjesto 3, održavaju 2 sata nastave sedmično.

⁷⁹ ABH, ZMF. 1908. br. 12268. (Prepiska Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija, septembar-oktobar 1908). Kurs mađarskog jezika je posmatran kao neobligatorni predmet, ali su prijavljeni polaznici ipak bili dužni redovno pohađati nastavu. To vidimo i na osnovu prijekora koji je Zemaljska vlada uputila Direkciji Trgovačke škole u Travniku, koja je dopustila pojedinim učenicima, bez prethodnog konsultiranja s Zemaljskom vladom, da istupe s ovog kursa. Zajedničko ministarstvo finansija je tražilo od Zemaljske vlade da iste upute koje je dala Direkciji Trgovačke škole u Travniku uputi direktijama i ostalih trgovačkih škola u zemlji. ABH, ZMF. 1910. br. 14904. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 30. oktobar 1910).

⁸⁰ ABH, ZMF. 1908. br. 16355. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 7. januar 1908).

Pored ovih, bilo je planirano i uvođenje kurseva za usavršavanje na polju trgovine koji su trebali biti organizirani u formi večernjih škola. Ovi kursevi su mogli biti dvogodišnji ili trogodišnji, a služili su za usavršavanje lica koja su bila dijelom trgovačkog poslovanja, a da nisu stekla neko formalno obrazovanje. Takav kurs je od 1. novembra 1909. pokrenut na Trgovačkoj školi u Bijeljini, i trebao je trajati dvije godine, s tim da bi jedno godišće podrazumijevalo trajanje od 7 mjeseci, odnosno period od 1. oktobra do 30. aprila. Te godine je bilo prijavljeno 90 polaznika.⁸¹ Za one koji su se željeli usavršiti na polju zanatstva također su bili organizirani posebni kursevi pri trgovačkim školama. Takvi kursevi su u školskoj 1909/1910. godini održavani u trgovačkim školama u Sarajevu, Tuzli i Bijeljini. Ove kurseve su, pored zanatskih, pohađali i trgovački šegrti i pomoćnici u jednakom broju.⁸² Interesantan je i podatak da su sve tri konfesije bile podjednako zastupljene na ovim kursevima. Riješeno je bilo i pitanje honorara vezanih za njih. Honorari za nastavno osoblje koje je izvodilo nastavu na ovim kursevima na zanatskim školama bili su određeni analogno honorarima koje su primali nastavnici trgovačkih škola za izvođenje nastave na istim kursevima.⁸³

Posljednja novina uvedena na trgovačkim školama u ovom periodu ticala se mogućnosti da ih i djevojčice također pohađaju, ali ne samo u svojstvu privatnih učenica, što im nije davalo ravnopravan status u usporedbi s njihovim školskim kolegama, nego i u svojstvu redovnih učenica. Ovako napredan prijedlog je došao od Općinskog vijeća u Trebinju. Zemaljska vlada ga je zdušno pozdravila jer nije vidjela prepreke u izvođenju nastave s učenicima i učenicima u istom razredu. Protivnicima koedukacije, koji su navodili prvenstveno razloge moralne prirode zbog kojih je zajedničko školovanje dječaka i djevojčica bilo neprimjereno, Zemaljska vlada nije poklanjala puno pažnje jer je smatrala da se, uz potrebne pripreme, mogu izbjeći sve poteškoće ovog tipa. Koedukaciju je pozdravila kao pozitivnu promjenu, budući da bi ona u

⁸¹ ABH, ZMF. 1909. br. 14117. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 16. novembar 1909).

⁸² To ponovo potvrđuje praksu zapaženu u Bosni i Hercegovini da je u jednoj osobi često utjelovljen i trgovac i zanatlija, a nekada i poljoprivrednik.

⁸³ ABH, ZMF. 1912. br. 11571. (Interna bilješka glede honorara za obrtne kurseve za usavršavanje, 14. august 1912). Treba istaći da nisu svi nastavnici bili zadovoljni visinom isplaćenih honorara. Kao primjer navodimo Trgovačku školu u Brčkom. ABH, ZMF. 1912. br. 5187.

nastavni proces unijela element konkurencije između djevojčica i dječaka, što se u konačnici moglo dobro odraziti na kvalitet nastave.⁸⁴ Određena diskriminacija djevojčica je ipak bila prisutna: one su se mogle upisivati u trgovačke škole tek nakon upisa dječaka i to, naravno, samo u one razrede gdje je još ostalo slobodnog mjesta. Osim toga, upisivanje na trgovačke škole je trebalo biti omogućeno samo onim djevojčicama u čijem mjestu stanovanja nije postojala neka djevojačka škola. Podrazumijevalo se da su dječaci i djevojčice trebali sjediti odvojeno u školskim klupama.⁸⁵ Zajedničko ministarstvo finansija je u potpunosti podržalo ideju Zemaljske vlade, tako da su ubuduće i djevojčice, pod posebnim okolnostima, mogle pohađati trgovačke škole kao redovne učenice.

Dvije godine kasnije, činilo se da koedukacija ima svijetlu budućnost. Naime, u januaru 1912. bilo je upisano 15 djevojčica u I. pripremni razred Trgovačke škole u Trebinju, dok je početkom 1913. bilo upisano svega 7 u I. pripremni i četiri u II. razred. Prijem djevojčica u ostalim trgovačkim školama je bilježio bolje rezultate: početkom školske 1912/13. godine je u I. pripremni razred Trgovačke škole u Livnu bilo primljeno 17, u Travniku 18, a u Tuzli 34 djevojčice u svojstvu redovnih učenica. U Tuzli je zbog toga moralo biti osnovano paralelno odjeljenje jer je broj učenika u ovom razredu, s primljenim djevojčicama, porastao na 75. Na Trgovačkim školama u Brčkom i Bijeljini je zbog prostornih prilika ovih zavoda izostalo primanje djevojčica kao redovnih učenica. U Brčkom je bilo primljeno 30, a u Bijeljini 32 privatistkinje, i to tako da im je dodijeljeno, na račun Gradske općine, dnevno 3, a sedmično 18 časova privatne nastave. Tako je u 6 mjesta bilo primljeno 80 redovnih i 62 privatne učenice (ukupno 142). Budući da su iskustva vezana za disciplinu i studijski napredak učenica bila označena kao zadovoljavajuća, to se došlo do zaključka kako mogućnost data djevojčicama da pohađaju trgovačke škole kao redovne učenice treba i dalje biti opcija.⁸⁶

Okružnicom Zemaljske vlade, br. 7270 iz 1914. godine, bilo je odlučeno da se trgovačke i više djevojačke narodne škole direktno podrede V. odjeljenju

⁸⁴ ABH, ZMF. 1911. br. 18300. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 18. decembar 1911).

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ ABH, ZMF. 1913. br. 3063. (Prilog: Zemaljska vlada – Zajedničko ministarstvo finansija, 3. mart 1913).

Zemaljske vlade. To je u praksi značilo da su direkcije ovih škola sve personalne i stručne izvještaje trebale slati direktno Zemaljskoj vladi, a ne službenim putem. Administrativno-ekonomski izvještaji su se i dalje trebali slati preko političkih organa koji su bili podređeni Zemaljskoj vladi (okružne, odnosno kotarske oblasti).⁸⁷

Insistiranje na usavršavanju u stranim jezicima, uvođenje večernjih kurseva, te omogućavanje ženskoj populaciji da se školuje na trgovačkim školama u zemlji, mjere su koje, svakako, treba istaći kao pozitivne novine i prakse. One su navještavale progres koji nije nužno mogao biti koristan samo trgovačkim školama i obrazovanju općenito, nego bi u daljoj perspektivi unaprijedio i općedruštvena kretanja.

Trgovačke akademije

Unapređenje trgovine i prometa, kao i jačanje krupnog trgovačkog sloja, koje je uzelo maha od sredine 19. stoljeća, osjetilo se i na polju obrazovanja iz oblasti trgovine. U Monarhiji je upravo trgovački lobi bio zadužen za pokretanje ideje o osnivanju viših škola (tzv. trgovačkih akademija) na kojima bi se stjecalo obrazovanje vezano za trgovinu. Prag je dobio svoju Trgovačku akademiju već 1856, a Beč dvije godine kasnije, za što je najviše bio zaslužan krupni trgovac Friedrich Schey. Akademija je u početku imala tri razreda, ali je od 1901. uveden i četvrti razred. Beč je 1905. godine dobio još jednu akademiju: *Neue Wiener Handelsakademie*, a dvije godine kasnije je i ženama bilo omogućeno više trgovinsko obrazovanje.⁸⁸

Trend otvaranja trgovačkih akademija u balkanskim zemljama se proširio početkom 20. stoljeća. Tako je Srbija svoju Trgovačku akademiju dobila početkom 1900. godine.⁸⁹ Crna Gora nije poklanjala posebnu pažnju otvaranju trgovačkih škola općenito, tako da je u razmatranom periodu izostalo i osnivanje ovakve institucije u ovoj zemlji.⁹⁰

⁸⁷ ABH, ZVS. 1914. k. 206. šifra 76-1. br. 34987.

⁸⁸ Tremel F. 1973. 385; Mentschl J. 1973. 260; Matis H. 1973. 35.

⁸⁹ Ćunković S. 1971. 182.

⁹⁰ Delibašić R. 1980.

a. Osnivanje Trgovačke akademije u Sarajevu

Na konferenciji održanoj kod Zemaljske vlade u Sarajevu, u julu 1906. godine, koja je razmatrala pitanje reforme trgovačkog obrazovanja, referent Schäffer je iznio stav da bi bilo potrebno u Bosni i Hercegovini osnovati višu trgovačku školu, odnosno akademiju, koja bi postojeće obrazovanje vezano za trgovinu podigla na jedan viši nivo.

Iako su svi prisutni direktori srednjih škola mahom podržali ovu ideju, predstavnik Zajedničkog ministarstva finansija, Thalloczy, s rezervom je prihvatio izneseni stav te izrazio mišljenje da je još prerano govoriti o osnivanju trgovačke akademije.⁹¹ Zemaljska vlada, iako zabrinuta zbog učinka koji bi postojanje trgovačke akademije moglo imati na postojeće stručne trgovačke škole u zemlji, na koncu je ipak, na inicijativu novoosnovane Trgovačke i obrtne komore za Bosnu i Hercegovinu,⁹² pokrenula projekat osnivanja trgovačke akademije. Treba istaći činjenicu da je na ovaj korak Vladu ponukalo i stanje u reformiranim trgovačkim školama, za koje je, na kraju, ocijenjeno da ne odgovaraju svrsi te da su oni koji završe ove škole još uvijek djeca koja nisu sposobna za posao nego bi trebali razmišljati o nastavku obrazovanja.⁹³

U početku nije bilo jasno koji je grad trebalo izabrati kao mjesto gdje će institucija ovakvog tipa biti otvorena i čije će postojanje biti opravdano. Čini se da je u početku bilo više onih koji su zagovarali ideju da se trgovačka akademija otvori u Mostaru, "jer je tamo najbolje tlo za realni život".⁹⁴ Osim toga, postojali su i razlozi finansijske prirode koji su govorili u prilog tome da se za ovaj projekat izabere upravo Mostar.⁹⁵ Na koncu, ipak je prevagnula ideja da

⁹¹ ABH, ZMF. 1910. br. 6325. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 19. maj 1910). Protokol konferencije priložen na kraju predmeta.

⁹² Madžar B. 1972-1973. 224. Komora je imala, u kasnijem periodu, najveći broj stipendista na akademiji. Papić M. 1972. 139.

⁹³ ABH, S. 1910-1911. XI-3. Zapisnik sa sjednice Budžetskog odbora održane 23/11. novembra 1911.

⁹⁴ ABH, S. 1910-1911. XI-3. Zapisnik sa sjednice Budžetskog odbora održane 22/9. novembra 1911. Ovaj stav je iznio dr. Mazzi.

⁹⁵ Saborski poslanik Mehmedbašić se zalagao da akademija bude otvorena u Mostaru, a Šerif Arnautović ga je podržao u prijedlogu jer bi mostarska općina podnijela polovinu troškova za izgradnju ovog Zavoda. Petar Kočić je, također, smatrao da Zemaljska vlada ne treba crpiti svoje finansije na ovakvim i sličnim projektima, nego bi ih trebala ulagati u osnivanje i otvaranje osnovnih škola, dok bi brigu o trgovačkim akademijama trebala prepustiti novčanim zavodima

se trgovačka akademija gradi u Sarajevu, koje je predstavljalo centar zemlje, te s obzirom na činjenicu da je Bosna imala više stanovništva nego Hercegovina.

O mogućnosti realizacije ovog plana Zemaljska vlada je pisala Zajedničkom ministarstvu finansija u maju 1911. godine, da bi u julu mjesecu podnijela ekspertizu o organizacijskom statutu buduće akademije, koju je izradila Komora. Budući da je odgovor izostao jedno duže vrijeme, Zemaljska vlada je u dopisu od 30. juna 1912, br. 153.103, zatražila donošenje hitne odluke o ovom pitanju, kako bi se moglo pristupiti potrebnim pripremama za osnivanje spomenutog zavoda. Zajedničko ministarstvo finansija dalo je dopuštenje da se u Sarajevu početkom školske 1912/1913. otvori trgovačka akademija.⁹⁶

Prije nego je zavod trebao biti zvanično otvoren, bilo je potrebno imenovati njegova upravitelja i pronaći adekvatan nastavni kadar. Zemaljska vlada se u početku opredijelila za Ferdinanda Vrbančića, kojeg je i predložila Zajedničkom ministarstvu finansija kao budućeg profesora i upravitelja trgovačke akademije u Sarajevu, prvenstveno radi njegova dvadesetogodišnjeg iskustva u praktičnom radu, i bez obzira na činjenicu da nije imao formalno obrazovanje iz njemačkog i srpsko-hrvatskog jezika.⁹⁷ Zajedničko ministarstvo finansija se negativno očitovalo po pitanju postavljenog prijedloga zbog činjenice da Ferdinand Vrbančić nije imao potrebne kvalifikacije kako bi predavao na trgovačkoj akademiji te nije imao ni potrebno obrazovanje iz tzv. modernih jezika. Ministarstvo je izrazilo bojazan da bi postavljanje takvog čovjeka na čelo jedne vrlo važne institucija kakva je akademija, njoj u startu dalo negativan publicitet i time zapečatilo njenu sudbinu.⁹⁸ Zemaljska vlada je

koji bi od njih i imali najviše koristi. ABH, S. 1910-1911. XI-3. Zapisnik sa sjednice budžetskog odbora održane 23/11. novembra 1911.

⁹⁶ ABH, ZMF. 1912. br. 9942. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 16. juli 1912). Istovremeno je odobreno reduciranje trgovačkih stručnih škola u Sarajevu i D. Tuzli na četiri, umjesto dosadašnjih pet razreda, tj. tri stručna su svedena na dva razreda.

⁹⁷ ABH, ZMF. 1912. br. 12.572. (*Pro domo* bilješka. Dopis upućen Zemaljskoj vladi i Austrijskom ministarstvu za bogoštovlje i nastavu 29. augusta 1912). Pored njega, predložen je za suplenta na Akademiji Arthur Kallus iz Češke, koji je poznao nekoliko jezika, te kao njegova eventualna zamjena izvjesni Rubičić iz Gospića. Treba istaći i to da je Ferdinand Vrbančić bio izdavač i urednik časopisa "Trgovačka knjižnica", koji je izlazio od oktobra 1899. do februara 1902. godine. To je bio prvi list koji se stručno bavio pojedinim pitanjima iz oblasti trgovine. Kruševac T. 1978. 302.

⁹⁸ ABH, ZMF. 1912. br. 12.572. Također je istaknuto kako se, u slučaju da se ne može naći pogodna osoba, može uzeti u razmatranje postavljanje jednog nastavnika sa srednje škole, koji je

početkom septembra iste godine putem telegrama podnijela novi prijedlog da se na mjesto privremenog upravitelja trgovačke akademije u Sarajevu postavi Stevan Žakula, slavista i historičar. Budući da je on bio ocijenjen kao izvrstan nastavnik i odgajatelj te s obzirom na činjenicu da je radio na Višoj gimnaziji u Tuzli, Zajedničko ministarstvo finansija je odobrilo ovaj prijedlog.⁹⁹ Bilo je i drugih kandidata zainteresiranih za ovu poziciju.¹⁰⁰

Vrlo značajno je bilo i pitanje spomenutog Statuta trgovačke akademije, koji je već ranije bio predložen Zajedničkom ministarstvu finansija. Prema preporuci dotičnog Ministarstva, Statut je trebalo doraditi. Dilema se javila kod oblika organizacije trgovačke akademije u Sarajevu. Naime, u Austriji su postojale dvije vrste akademija: čiste četverogodišnje akademije i tzv. kompromisni zavodi. Razlika između ova dva tipa akademija je počivala na tome da je u slučaju prvih upis u I. razred bio obavezan za sve apsolvante nižih srednjih škola, dok je kod kompromisnih zavoda bolje kvalificiranim apsolvantima bila ostavljena mogućnost da zaobiđu pripremnu godinu. Ministarstvo je na osnovu nastavnog plana zaključilo da bi trgovačka akademija u Sarajevu spadala u kompromisni tip, iako je u Austriji postojala tendencija da se ovaj tip akademija napusti.¹⁰¹

kvalificiran za moderne jezike, kao privremenog upravitelja Trgovačke akademije. Istovremeno je Zajedničko ministarstvo finansija uputilo dopis na C.-kr. ministarstvo bogoštovlja i nastave u Beču s instrukcijom da se pozove Kallus, ukoliko je zainteresiran da radi u Bosni i Hercegovini, da se prijavi kod Zemaljske vlade do 15. septembra kako bi bio imenovan na odgovarajuće mjesto. Dopis je upućen i kr. mađ. predsjedniku Vlade s upitom za više informacija o političkom i moralnom držanju Ivana Rubčića iz Gospića.

⁹⁹ ABH, ZMF. 1912. br. 13.232. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 11. septembar 1912). Nedugo nakon toga je odobren transfer Davida Korenića, profesora realke u Banja Luci, na Trgovačku akademiju. ABH, ZMF. 1912. br. 13.680. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 11. septembar 1912).

¹⁰⁰ ABH, ZMF. 1912. br. 16952. (Zajedničko ministarstvo finansija – Austrijsko Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu, 17. decembar 1912). Riječ je o Franzu Emilu, koji je podnio molbu na prezidij Zemaljske vlade krajem 1912. godine da bude imenovan za upravitelja Trgovačke akademije, smatrajući da ima sve potrebne kvalifikacije, te budući da je od 1887. aktivan kao nastavnik, a kasnije i direktor u trgovačkim školama u Mostaru i Sarajevu. Zemaljska vlada je tražila mišljenje Zajedničkog ministarstva finansija o tome ima li ovaj kandidat zaista potrebne kvalifikacije za navedeno mjesto. Kako ni ovo Ministarstvo nije imalo više informacija, zatražilo je mišljenje C.-kr. ministarstva za bogoštovlje i nastavu u Beču. Ishod ove prepiske nam nije poznat.

¹⁰¹ ABH, ZMF. 1912. br. 13859. (*Pro domo* i dopis na Zemaljsku vladu, 30. novembar 1912). Ukupni fond nastavnih sati sedmično je iznosio 33, a bilo je predviđeno i plaćanje školarine od 50 K po semestru, odnosno 100 K godišnje.

U Statutu je najviše bio sporan član 10, alineja 2, kojim je bilo predviđeno da se na akademiju mogu upisati i takvi učenici u čijoj je svjedodžbi bila zabilježena nedovoljna ocjena iz klasičnih jezika te iz geometrijskog računanja. Zajedničko ministarstvo je upozorilo Zemaljsku vladu da se ovakva odredba kod učenika koji se nalaze u opisanoj situaciji može provesti samo ako je u svjedodžbu unesena primjedba “zreo za dalje”. Bez unesene opaske smatralo se da učenik nije apsolvirao IV. razred i nije nikako moglo biti u interesu akademije da prima takve učenike. Bila je zatražena izmjena alineje 2. u članu 10. predloženog Statuta za trgovačku akademiju u Sarajevu.¹⁰² Načelno prihvatanje Statuta i Nastavnog plana ove Akademije značilo je da ona može početi s radom 1. oktobra 1912. godine, a nešto kasnije je Zavod trebao dobiti i svoju zgradu.¹⁰³ Krajem školske 1913/1914. godine u I. i II. razredu bilo je 170 redovnih učenika i 21 privatist.¹⁰⁴

Strahovanje Zemaljske vlade, da bi zavod koji bi nudio trgovačko obrazovanje na višem nivou mogao ugroziti poziciju trgovačkih stručnih škola, pokazalo se kao neopravdano. Trgovačka škola i trgovačka akademija su pred Prvi svjetski rat bile dobro posjećene, a ratna dešavanja su morala negativno utjecati na stanje u ovim školama.

b. Plan osnivanja Trgovačke akademije u Mostaru

Gradsko zastupstvo u Mostaru je još na sjednici od 22. septembra 1904. donijelo odluku da se Zemaljskoj vladi predloži preobrazba mostarske trgovačke škole u trgovačku akademiju. Međutim, Zemaljska vlada nikada nije odgovorila na ovaj prijedlog. Nakon što se počelo pričati o mogućoj refor-

¹⁰² ABH, ZMF. 1912. br. 13859. Nastavni plan za Trgovačku akademiju u Sarajevu je modificiran početkom 1914. godine. Novina je bila uvođenje talijanskog jezika i predmeta koji se ticao poznavanja prilika na Balkanu. Zajedničko ministarstvo finansija je odobrilo uvedene novine. ABH, ZMF. 1914. br. 7415. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 5. juni 1914). Iste godine se desila još jedna promjena: na mjesto direktora Akademije je, poslije Stevana Žakule, imenovan Anton Pihler. Papić M. 1972. 140.

¹⁰³ Zemaljska vlada je 30. oktobra 1913. objavila Zakon o gradnji zgrada za nastavu, koji je odobrio i Sabor, a koji je predviđao, između ostalog, i gradnju jedne zgrade za Trgovačku akademiju i Trgovačku školu u Sarajevu. Rok dat za gradnju ovih zgrada je iznosio 6 godina. *Glasnik zakona i naredaba za BiH*, 1913. 417. Budući da rok gradnje izlazi izvan perioda koji se ovdje razmatra, nismo našli podatke o tome je li Trgovačka akademija uistinu dobila svoju zgradu. S obzirom na izbivanje Prvog svjetskog rata, vjerujemo da projekat nije realiziran.

¹⁰⁴ Ćurić H. 1983. 298.

mi trgovačkih škola u zemlji, gradsko zastupstvo je ponovilo svoj prijedlog Zemaljskoj vladi 12. septembra 1907. godine. Prijedlog da Mostar dobije trgovačku akademiju su gradonačelnik Hadžiomerović i vijećnici Komadina i Pekušić pravdali sljedećim: Mostar je “glavni grad Hercegovine i drugi grad u ovim zemljama”; Mostar je centar trgovine u Hercegovini; ukoliko bi se tu otvorila trgovačka akademija, pohađali bi je čak i učenici iz Dalmacije; absolventi postojeće trgovačke škole “ne mogu služiti prosto za ništa”; roditelji nemaju novaca slati djecu na školovanje vani, a oni i koji bi mogli, plaše se (posebno muslimani iz vjerskih razloga).¹⁰⁵ Iako je općina Mostar bila spremna omogućiti prostor za trgovačku akademiju i godišnji paušal kojim bi pomagala rad ovog zavoda, već tada je preovladavalo mišljenje da Sarajevu treba dati prednost u tom smislu, dok o dva ista zavoda u zemlji, u Sarajevu i Mostaru, nije moglo biti govora, jer bi došlo do hiperprodukcije trgovačkog kadra.¹⁰⁶

Nova prilika za pregovore je stvorena tek kroz nekoliko godina. U julu 1913. povedeni su intenzivniji pregovori između Zemaljske vlade i predstavnika Gradske općine u Mostaru, gradonačelnikom Mujom Komadinom te dogradonačelnicima Šolom i Smoljanom, o osnivanju trgovačke akademije u Mostaru.¹⁰⁷ Zemaljska vlada je u početku predlagala osnivanje šestorazredne trgovačke škole u Mostaru, ali su pregovarači ispred Gradske općine Mostar jednoglasno odbili ovu ponudu, predlažući istovremeno da se u Mostaru osnuje “pola” trgovačke akademije, odnosno samo dva razreda, i da se to učini još u toku tekuće godine. Općina je izrazila spremnost da besplatno ustupi polovinu zemljišta za gradnju zgrade buduće akademije te da sufinansira rad ove institucije sa 4.100 K. Do momenta dok akademija ne bude imala svoju vlastitu zgradu, općina je bila spremna uzeti u najam neku pogodnu zgradu na dvije godine.¹⁰⁸ Zemaljska vlada je podržala prijedlog Općine da se otvori

¹⁰⁵ Gotovo svi su upisivali gimnaziju (čak i 30 muslimana) iako su bili svjesni da je neće završiti “jer svi nemogu biti advokati ni liečnici ni činovnici, dok međutim u veliko trebamo potpuno trgovački obrazovanu mladež, a te nemamo zbog manjkanja višeg trgovačkog zavoda, što je od ogromne štete trgovini, od koje jedino živimo (...)”. ABH, ZVS. 1907. k. 110. šifra 125-13. br. 172392.

¹⁰⁶ ABH, ZVS. 1907. k. 110. šifra 125-13. br. 172392.

¹⁰⁷ Inicijativa da se otvori trgovačka akademija u Mostaru potekla je od Gradskog poglavarstva Mostar, koje je prijedlog izložilo Saboru još 1911. godine. Papić M. 1972. 138.

¹⁰⁸ ABH, ZMF. 1913. br. 9362. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 19. juli 1913).

jedna dvorazredna trgovačka akademija u Mostaru, ali je smatrala da, uslijed finansijskih razloga, plan ne može biti realiziran u školskoj 1913/1914. godini nego da treba biti prolongiran za sljedeću školsku godinu. Bilo je istaknuto i kako bi apsolvenci akademije u Mostaru mogli preći na treći razred Trgovačke akademije u Sarajevu. Zajedničko ministarstvo finansija je odobrilo ovaj prijedlog ističući kako bi se posebna pažnja na ovoj instituciji trebala posvetiti nastavi koja se ticala trgovačkog prometa s Dalmacijom, Balkanom i Levantom te odgovarajućim jezicima.¹⁰⁹

U maju 1914. godine bio je završen i podnesen na odobrenje Nastavni plan za trgovačku akademiju u Mostaru. On je bio urađen prema onome koji je vrijedio za Trgovačku akademiju u Sarajevu, s ostavljenom mogućnosti prelaska apsolvencata akademije u Mostaru na onu u Sarajevu i to bez polaganja dodatnih ispita. Posebna pažnja bila je posvećena talijanskom jeziku koji je označen kao “relativno obligatoran”, a ostavljena je bila i mogućnost uvođenja predmeta *Balkankunde* te pokretanja nastave iz nekih jezika kao što su albanski i savremeni grčki. Zajedničko ministarstvo finansija je početkom juna odobrilo Nastavni plan za trgovačku akademiju u Mostaru i pozvalo Zemaljsku vladu da poduzme potrebne pripreme kako bi ovaj zavod počeo s radom u septembru iste godine.¹¹⁰ Zajedničko ministarstvo finansija je odobrilo da se u Nacrt budžeta za 1914/1915. godinu uvrsti suma od 12.000 K za izdržavanje Trgovačke akademije u Mostaru, s tim što se za izdržavanje ovog zavoda računalo na općinska sredstva.¹¹¹ Iako je sve bilo poduzeto za otvaranje ove značajne institucije u Mostaru, trgovačka akademija tamo nikada nije otvorena.¹¹² Pretpostavljamo da je Sarajevski atentat i izbijanje Prvog svjetskog rata potisnulo u drugi plan realizaciju ovog projekta.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ ABH, ZMF. 1914. br. 7415. (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 5. juni 1914).

¹¹¹ ABH, ZVS. 1914. k. 296. šifra 76-13. br. 9362 (Dopis koji je Zajedničko ministarstvo finansija uputilo Zemaljskoj vladi još 19. jula 1913).

¹¹² Papić M. 1972. 138.

Zaključak

Austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini je težila – i to je evidentno odmah nakon izvršene okupacije – podići ekonomski život okupiranog područja na viši nivo od onoga koji je bio zatečen. Na polju trgovinskog zakonodavstva su, iako je prvobitno bilo odlučeno da se zadrže već postojeći osmanski zakoni u prvim godinama nakon okupacije, vrlo brzo poduzeti značajni koraci kako bi modaliteti trgovine bili jasno definirani. Pored vrlo žive zakonodavne djelatnosti, austrougarska uprava je i na druge načine nastojala unaprijediti trgovački život okupiranog područja. U tom smislu se radilo i na otvaranju trgovačkih škola u zemlji. Taj trend je počeo sredinom 80-ih godina, a okončan je sredinom 90-ih godina 19. stoljeća. Rezultat tog djelovanja je nastanak deset trgovačkih škola u zemlji. Pred Prvi svjetski rat otvorena je Trgovačka akademija u Sarajevu, a bilo je u planu i otvaranje Trgovačke akademije u Mostaru.

Međutim, praksa je pokazala da uprava, koja je i podsticala stvaranje trgovačkih škola u Bosni i Hercegovini, za razliku od ostatka Monarhije, gdje su to uglavnom radili privredni krugovi, nije imala, bar u početku, jasnu viziju o tome u kojem pravcu bi se ovakve škole trebale razvijati i kakav bi trebao biti njihov status unutar obrazovnog sistema, ali i u društvu općenito. Stoga su trgovačke škole u dva navrata i reformirane. Vremenom je Zemaljska vlada iskristalizirala stav kako je u trgovačkim školama neophodno insistiranje na nastavi koja bi se kretala tragom dva pravca: općeobrazovnog i stručno-trgovačkog. Navedenoj ideji se suprotstavljalo Zajedničko ministarstvo finansija, ali i nastavno osoblje trgovačkih škola. Zemaljska vlada je smatrala da trgovačke škole mogu producirati i trgovački, ali i jednu vrstu činovničkog kadra, dok su drugi insistirali na tome da se trgovačke škole, prije svega moraju fokusirati na struku. Ideja Zemaljske vlade je, da je bila realizirana do kraja, mogla imati dalekosežnije posljedice i utjecaj na bosanskohercegovačko društvo. Ona upućuje na to da je Zemaljska vlada nastupala strateški, s jasnom idejom čime bi ulaganje u razvijanje trgovačkih škola moglo rezultirati.

Na koncu se izlaz tražio u formiranju trgovačkih akademija, koje su mogle i trebale ponuditi kvalitetnije obrazovanje. Početak Prvog svjetskog rata je zaustavio rad uprave na ovom polju. Iako smatramo da je intencija Zemaljske vlade da putem trgovačkih škola unaprijedi trgovinu Bosne i Hercegovine bile u osnovi pozitivna, rezultati njenog rada su bili gotovo poražavajući: većina

ovih škola je životarila, a jedino su centri poput Sarajeva i Mostara imali stvarnu potrebu za zavodima ovog tipa. Možda odgovor na ovu situaciju možemo tražiti u okolnosti da je Monarhija okupirala agrarno područje, u kojem se osjećao tek dašak modernizacije i koje nije moglo u kratkom vremenskom periodu odgovoriti surovim pravilim kapitalističke ekonomije, te je i izrastanje modernog trgovačkog sloja, domaćih snaga s kapitalom, svjesnih izazova modernog doba, predstavljalo spor i dugotrajan proces.¹¹³

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Sarajevo

- Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF), opći spisi
- Zemaljska vlada (ZVS), opći spisi
- Sabor (S)

b. Objavljeni izvori

- Izvještaji o upravi Bosne i Hercegovine 1906-1914.
- Zbornik/glasnik zakona i naredaba 1881-1914.
- Priručnik zakona i naredaba za upravnu službu u Bosni i Hercegovini, sastavio J. U. Eugen Sladović, Sarajevo 1915.

c. Štampa

- *Školski vjesnik*

¹¹³ To je odlično istakao Stevan Žakula, direktor Trgovačke akademije u Sarajevu, u govoru održanom povodom otvaranja navedenog zavoda. Tada je naglasio da se Akademija otvara: "(...) u doba kada ispred naših očiju iščezava lagano naš stereotipni ćepenk i kada se aršin lagano zamjenjuje metrom (...)". Madžar B. 1972-1973. 225.

- *Službeni dodatak Školskog vjesnika*
- *Trgovačko-zanatlijski glasnik za Bosnu i Hercegovinu*

LITERATURA

- Ćunković S. 1971. *Školstvo i prosveta u Srbiji u XIX veku*. Beograd: Pedagoški muzej u Beogradu.
- Ćurić H. 1983. *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Delibašić R. 1980. *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830-1918*. Titograd: Republički zavod za unapređenje školstva.
- Demarin M. 1978. *Hrvatsko školstvo u Istri*. Zagreb: Hrvatski školski muzej u Zagrebu.
- Džaja S. M. 2002. *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*. Mostar-Zagreb: Ziral.
- Hitchins K. 1980. “Die Rumänen”. u: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. 3. Die Völker des Reiches*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften. 585-625.
- Katus L. 1980. “Die Magyaren”. u: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. 3. Die Völker des Reiches*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften. 410-488.
- Kemura I. 1986. *Uloga “Gajreta” u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kruševac T. 1960. *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva.
- Kruševac T. 1978. *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Madžar B. 1972/73. “Djelovanje Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od osnivanja 1909. do kraja austrougarske uprave”. u: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, godina XII-XIII*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine. 201-238.
- Matis H. 1973. “Leitlinien der österreichischen Wirtschaftspolitik”. u: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. 1. Die wirtschaftliche Entwicklung*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften. 29-64.
- Mentschl J. 1973. “Das österreichische Unternehmertum”. u: *Die Habsburger-*

- monarchie 1848-1918. Bd. 1. Die wirtschaftliche Entwicklung.* Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften. 250-274.
- Papić M. 1966. *Stazama prosvjete i kulture.* Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
 - Papić M. 1972. *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918).* Sarajevo: Veselin Masleša.
 - Papić M. 1987. “Školstvo u Bosni i Hercegovini (1878-1918)”. u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, knj. II, ANUBiH, Odjeljenje društvenih nauka, Posebna izdanja LXXIX/17.* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
 - Papić M. 1987.a. *Učitelji u kulturnoj i političkoj istoriji Bosne i Hercegovine.* Sarajevo: Svjetlost.
 - Pejanović Đ. 1953. *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941.* Sarajevo: Svjetlost.
 - Schmid F. 1914. *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarn.* Leipzig:
 - Stachel P. 1999. “Das Österreichische Bildungssystem zwischen 1749 und 1918”. u: *Geschichte der österreichischen Humanwissenschaften. Bd.1: Historischer Kontext, wissenschaftssoziologische Befunde und methodologische Voraussetzungen.* Wien: Passagen. 115-146. Preuzeto sa: <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/PStachel2.pdf>
 - Švoger V. 2012. “O temeljima modernoga školstva u Habsburškoj Monarhiji i Hrvatskoj”. u: *Povijesni prilozi, br. 42.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest. 309-328.
 - Tremel F. 1073. “Der Binnenhandel und seine Organisation. Der Fremdenverkehr”. u: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. 1, Die wirtschaftliche Entwicklung.* Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften. 369-396.
 - Urbanitsch P. 1980. “Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick”. u: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. 3, Die Völker des Reiches.* Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften. 33-153.
 - Ullrich E. 1899. *Povijest svjetske trgovine srednjega vijeka za više trgovačke škole.* Zagreb.

Summary

AUSTRO-HUNGARIAN TRADE POLICY AND EDUCATION: TRADE SCHOOLS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1878-1914)

The Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina strived, and this was evident immediately after the executed occupation, to raise the economic life of the occupied area to a higher level than the one found. In the field of trade legislature, even though it was primarily decided to maintain the already existing Ottoman laws during the first years after the occupation, very soon significant moves were made in order to clearly define trade modalities. Along with the very vivid legislative activity, the Austro-Hungarian administration tended to improve the trade life of the occupied area also in other ways. With this aim, they initiated the opening of trade schools in the country. This trend started in the mid 1880-ies and was completed in the mid 1890-ies. The result of these activities was the establishment of ten trade schools in the country. Before the First World War, a Trade academy was opened in Sarajevo and an opening of the Trade academy in Mostar was planned.

However, this practice has shown that the administration which encouraged the opening of trade schools in Bosnia and Herzegovina, compared to the rest of the Monarchy, where this was mainly done by economic circles, did not have, at least in the beginning, a clear vision neither about the direction that these schools should develop nor their status within the educational system and society in general. Therefore, the trade schools were twice reformed. In due time the Provincial government crystallized its standpoint that in the trade schools it should be insisted on teachings based on the two principles: general- education and professional-trade. The mentioned idea was opposed by the Common ministry of finances, but also by the teachers of the trade schools. The Provincial government considered that trade schools could produce traders but also a kind of a clerical staff whereas others insisted that first of all the trade schools had to focus on the profession. The idea of the Provincial government, if it was completely conducted, could have had far-reaching consequences and impact on the Bosnian-Herzegovinian society. It indicates that the Provincial government acted strategically with a clear idea of what the investment in the development of trade schools might result with.

In the end, the solution was found in the establishment of trade academies which could and should have offered a good quality education. The beginning of the First World War stopped the activities of the administration in this field. Even though it is considered that the intention of the Provincial government to improve the trade of Bosnia and Herzegovina via trade schools was positive, the results of its activities were almost devastating: the majority of these schools made ends meet, but only centres such as Sarajevo and Mostar had a real need for such institutes. The answer to this situation might be sought in the circumstance that the Monarchy occupied agrarian areas, which relatively recently felt the wave of modernisation and which could not have responded to harsh rules of capitalist economy in a short period of time, therefore the establishment of a modern merchant class, domestic forces with capital, conscious of all the challenges of the modern age, represented a slow and long process.

Key words: education, trade policy, trade schools, trade academy, Austrian-Hungarian period, Bosnia and Herzegovina

UDK: 930.85:316.35
Pregledni rad

JOŠ MALO O PROUČAVANJU “IDENTITETA” U PROŠLOSTI

Marko Pijović

Zagreb, Republika Hrvatska

Ovaj članak se nadovezuje na dva prethodna rada istog autora na temu izučavanja “identiteta”, odnosno “identifikacija” u prošlosti, i predstavlja svojevrsnu dopunu shvaćanja iznesenih u tim radovima. Podijeljen je na četiri cjeline u kojima se ukratko obrađuju posebne teme iz sfere historije identiteta, odnosno identifikacija. Prvi dio rada nakratko se dotiče problema trajnosti odnosno (ne)stabilnosti identiteta, tj. identifikacijskih obrazaca. U njemu se sažeto propitkuje zašto se neki identifikacijski obrasci ljudima čine važniji od drugih, i zašto se ljudi nekim obrascima identifikacije vraćaju učestalije nego drugima. Drugi dio rada bavi se problemom jezika, odnosno jezičnih identifikacija, i njihovih dometa u prošlosti. Autor se dotiče više aspekata te problematike, od pitanja imenovanja jezika, do pitanja kada se, i zašto uopće javlja potreba za “jezičnim etiketiranjem”, odnosno kakve situacije mogu uzrokovati pojavu “jezične svijesti”. Treći dio rada dotiče se problema terminologije, odnosno kategorijalnog aparata u historiji i sociologiji, na primjeru koncepta “rodovsko-plemenskog društva”, odnosno tzv. “gentilnog uređenja”. Ukazuje se na nedostatke tog koncepta, kao i na činjenicu da mnogi “rodovsko-plemenski” elementi opstaju i u društvima koja se ni izdaleka ne smatraju uređenima po “gentilnom” modelu, radi čega se iznosi shvaćanje kako je diskutabilno prestaje li zapravo “rodovsko-plemensko” ikada postojati. Naime, i suvremene su zajednice, često poznate kao “narodi” upravo rodovski konstrukti, budući da je i “narod”, odnosno “etnička zajednica” društvena jedinica oblikovana na temelju shvaćanja o zajedničkom, odnosno istovjetnom porijeklu, tj.

krvnom srodstvu svojih članova. A budući da su i “bratstva”, “plemena”, i slične pojave u suštini zajednice krvnih srodnika, ili pretpostavljenih srodnika, postavlja se pitanje čemu uopće služi koncept “rodovsko-plemenskog” društva, i koji su zapravo njegovi dometi. Četvrti, i najveći dio rada posvećen je osvrtu na neke problematične elemente tzv. populacijske genetike. Preciznije, autor raspravlja o primjenjivosti rezultata genetičkih istraživanja u historijskoj nauci, te o problemima koji mogu iz toga proizaći. Osim o terminološkim i metodološkim nejasnoćama koje se pojavljuju kod pokušaja primjene genetičkih istraživanja u širim povijesnim istraživanjima, autor raspravlja i o mogućim poteškoćama koje proizlaze iz upotrebe premalog broja DNK uzoraka na kojima se vrše ispitivanja. Također se diskutira o prilično širokom prostoru za manipulacije i senzacionalizam koji postoji kod pokušaja spajanja genetike i historije, pogotovo kada to rade nedovoljno stručni autori.

Ključne riječi: konteksti, identiteti, identifikacije, etiketiranje, jezici, etimologija, filologija, Slaveni, historija, sociologija, terminologija, narodnost, rodovsko-plemenska društva, rodovsko uređenje, populacijska genetika, geni, porijeklo, metodologija, politika, znanost

I. O (ne)stabilnosti “identiteta” i identifikacijskih obrazaca

Za početak ću iznijeti u osnovnim crtama neke stvari o kojima sam u prethodnim radovima na ovu temu pisao,¹ a koje mogu biti korisne i za ovo razmatranje.

Budući da je svaka društvena pojava proces, a ne točka, odnosno gibanje, a ne okamenjenost u prostoru i vremenu, termin “identitet” zapravo i nije posebno prikladan, već je možda primjerenije govoriti o procesu “identifikacije”.² U tom smislu zapravo i ne postoji npr. katolički, ili hrvatski, ili evropski, itd. “identitet”, koliko u stvari postoji “identifikacija” s katoličanstvom, ili hrvatstvom, ili evropejstvom, itd. Premda ovo može djelovati tek kao zanemariva terminološka razlika na koju ne treba obraćati previše pozornosti, to pitanje ipak ne bi trebalo potcjenjivati.

¹ Pijović M. 2011.; Isti. 2012.

² Vidi usput neka interesantna opažanja na temu sličnu ovoj, iako s nešto drugačijim i složenijim shvaćanjima o primjeni ovakve terminologije, u: Brubaker R. 2004. Vidi također zanimljivu studiju: Kaufmann J.-C. 2006.

Promatranje društvenih procesa, i uviđanje da su oni upravo to, procesi, faze, gibanja, koja se izmjenjuju i ne “stoje na mjestu”, rijetka je pojava čak i među autorima koji se bave društvenim znanostima. Naime, pojam “identitet” kao da implicira “stalnost”, inertnost, dakle nekakvo gotovo “svojstvo” koje čovjek ili “grupa” *posjeduju* time što “imaju” identitet. Pojam “identifikacija” pak, nešto bolje ukazuje na promjenjivu, tj. fluktuativnu prirodu ljudskih obrazaca ponašanja, te bolje “opisuje”, tj. prikazuje društvena gibanja i njihovu promjenjivu narav. Ljudi “prelaze” s jednog identifikacijskog obrasca na drugi, tj. od jednog “identiteta” na “drugi”. Zavisno od konteksta ljudi se identificiraju ovako ili onako, i nikada ne participiraju u samo jednom “identitetu”. Stoga zapravo i ne postoji “imanje” identiteta. U pitanju nije “posjedovanje” nečega koliko *identificiranje* s nekim, s nečim, tj. poistovjećivanje s nekim “svojstvima”, “odlikama”; dakle, na neki način u pitanju je i oponašanje (određenih primjera, uzora, i sl.).³ To nije nešto što se “ima”, što se “posjeduje”, već je to prije svega *proces* kroz koji se prolazi, i sa njega prelazi na neki drugi proces, pa na neki treći, i tako neprestano dok god neka jedinka ili “grupa” ljudi žive i postoje. Zato je i upitno postoji li uopće “identitet”, tj. ima li smisla govoriti o “identitetu”, ili bi se prije svega trebalo govoriti o *identifikaciji* (odnosno o čitavom nizu identifikacijskih obrazaca u koje se, prema okolnostima, netko (ili neki) tokom života može (ali ne mora) “uklapati”).

Pritom sam u jednoj od prethodnih rečenica izraz “grupa” namjerno stavio pod navodnike (kao uostalom i izraz “identitet”),⁴ jer se površno promatrajući može steći dojam da skupine, odnosno grupe ljudi prolaze kroz nešto, kroz neke procese identifikacije, te da su grupe gotovo “nosioci nekog identiteta”, odnosno nosioci procesa identifikacije, itd. To zapravo nije točno. Nisu skupine ljudi, tj. grupe nosioci identifikacije – već su one upravo *rezultat procesa identifikacije* kroz koji prolaze neki ljudi. Preciznije rečeno, ono što “grupu” čini grupom, ono što omogućava *grupnost* kao takvu, jeste *proces identifikacije*, odnosno *poistovjećivanja* kroz koji prolaze neki ljudi. Ali ti ljudi pritom nisu od samog “starta”, od nekakvog “praizvora” i “praiskona” bili “grupa”, oni nisu “oduvijek” bili grupa – već oni tek kroz proces identifikacije *postaju grupom*, tj. samim svojim činom identificiranja s nekim obrascem

³ Vidi detaljno o oponašanju/imitaciji u kontekstu društvenosti u vrijednoj knjizi: Tarde G. 1903.

⁴ Vidi još o “grupi” u: Pijović M. 2012. 126-129.

ponašanja oni čine grupu, odnosno žive tu “grupnost”. Onog momenta kada ta masa ljudi prestaje da se identificira s nečim, oni više nisu “grupa” striktno uzevši. Oni mogu biti “potencijalna grupa”, ili “neaktivna grupa” ako hoćemo, ali oni i dalje nisu grupa u “punom smislu” te riječi, jer je identifikacija koja ih je činila grupom i zajednicom, koja je bila osnova njihove kolektivne veze nestala (uvjetno rečeno), odnosno više nije *aktualna*, tj. *aktivna*. Dakle “grupnost” – ili u najmanju ruku “aktivna grupnost” (uvjetno rečeno) – postoji, tj. traje dok traje proces identifikacije koji čini zajednicom/grupom sve one koji se identificiraju po toj nekoj zajedničkoj osnovi. Kada ta identifikacija prestane, obično se članovi te grupe “rasprše”, i možda se identificiraju po nekim sasvim drugim osnovama; i sada s nekima drugima, koji možda nisu bili dio te prethodne grupe – a s kojima sad dijele tu novu identifikaciju (odnosno s kojima sudjeluju u tom novom procesu identifikacije) – sačinjavaju neku novu grupu. Taj se proces dakako može ponavljati bezbroj puta, i svakako se ponavlja, a ljudi od jedne identifikacijske osnove, tj. od jednog identifikacijskog obrasca prelaze na drugi, pa na treći, pa četvrti, itd. – pa se zatim mogu vratiti na prvi, pa zatim preći na treći, i sl.

Naravno da je i ovo *pojednostavljivanje* mnogo dinamičnijih procesa koji se jako teško mogu obuhvatiti pojmovima, odnosno riječima.⁵ No, najvažnije je imati na umu da “identitet” zapravo i nije neko trajno stanje. Zato i kažem da bi pojam “identifikacija” možda bio bliži realnosti ljudskog ponašanja nego pojam “identitet”. Ili, na nešto drugačiji način rečeno, “identitet” se *svakodnevno oblikuje pomoću identifikacija*.⁶

U svakom slučaju, jasno vidimo koliko je pojam “identitet” zapravo “klimav” i nedorečen, koliko je varljiv, tj. koliki (posve pogrešan) dojam statično-

⁵ Na koncu, riječi na neki način “fiksiraju” stvari, a društvenost je proces, što ju čini teško “uhvatljivom”, i gotovo nemogućom za fiksirati.

⁶ Kaufmann J-C. 2006. 20. U tom smislu bismo pojam “identitet” tek *eventualno* mogli koristiti npr. i kao oznaku/naziv za sveukupnost djelovanja i postojanja neke (društvene) pojave – npr. osobe koja je “nosilac” tog identiteta, kojoj taj “identitet” “pripada”, odnosno, koja “pripada” tom “identitetu”. Odnosno, pojam “identitet” bi se možda tek *uvjetno* moglo koristiti i kao svojevrsnu “oznaku” za sve ono što neka osoba ili “grupa” jeste i što predstavlja, za sveukupnost njenih osobina, njenih različitosti, njenih identifikacija, odnosno uopće, njenih iskustava. Jasno, i takvo bi značenje pojma “identitet” bilo i dalje *vrlo manjkavo*, jer jako dobro znamo da neka osoba, kao ni neka “grupa” nije svaki dan “ista”, odnosno da to što ona “jeste” nije nepromjenjivo i stalno – odnosno da se “stalnost” i “promjenjivost” isprepliću na veoma složene načine u svakoj od naših ličnosti, tj. u svakome od nas.

sti ostavlja. Mudro je stoga upamtiti da nam i “identitet” i “identifikacija” prije svega trebaju služiti kao *analitičke kategorije*. Pritom, niti jedno od analitičkih oruđa koje koristimo ne bismo smjeli početi promatrati kao vjerne kopije društvene stvarnosti, jer to svakako nije slučaj.

Ipak, iz svega izrečenog ne bi trebalo zamišljati ljudsku društvenost kao konstantno i bezglavo “plesanje”, tj. gibanje od jednog obrasca ka drugome, kao da ne postoji apsolutno nikakva “stabilnost”,⁷ odnosno, kao da ne postoje obrasci kojima se ljudi nekom većom frekventnošću vraćaju, tj. kojima se “utječu”. Svakako, nije suvislo govoriti o “identitetima” kao o trajnim stanjima – ali istovremeno, nije mudro niti govoriti o njima, odnosno o “identifikacijama” kao o nasumičnom “skakanju” od jednog obrasca identificiranja ka drugom,⁸ bez ikakvoga reda ili bez ikakve veze.

Naime, ako bismo zamišljali procese identifikacije u smislu prevelike fluktuativnosti i promjenjivosti ljudskih obrazaca ponašanja, moglo bi se postaviti pitanje kako i zašto uopće onda nastaju i opstaju određeni obrasci ponašanja kojima se ljudi “vraćaju” rjeđe ili češće? Kako je uopće moguća civilizacija, ili država, te čvršće povezano društvo, odnosno zajednica, ako ljudi svako malo mijenjaju načine na koje se identificiraju, i logiku po kojoj se identificiraju? Kada bi naime stvari zaista funkcionirale tako da ljudi non-stop prelaze iz jednog obrasca identifikacije (smetlar, pekar, kovač, Srbin, kršćanin, itd.) u neki drugi (Hrvat, budist, Evropljanin, vojnik, pjevač, kuhar, itd.), bez nekog “reda” ili “logike”, bez neke “unutrašnje tendencije”, tada ne bi postojala nikakva društvena stabilnost, zar ne? Ne bi bilo moguće udariti temelje “narodima”, “državama”, tj. raznim društvenim institucijama, ili uopće, bilo kakvim oblicima društvenog povezivanja. Dakle, teško da bi u takvim okolnostima uopće bilo moguće ostvariti nekakvu društvenu stabilnost i ravnotežu na duže staze.

Kao prvo, bitno je da niti jedno od ovih shvaćanja, tj. niti jedan od ovih “modela” ne doživljavamo kao “apsolutne”, kao “sveobuhvatne”. Naime, niti ljudi stalno napuštaju neki obrazac identificiranja radi prihvaćanja nekog dru-

⁷ Ponešto o (privremenoj) “stabilizaciji” identiteta kroz različite društvene prakse vidi npr. u: Peternai-Andrić K. 2012., Gehlen A. 1994., a vidi usput i: Canetti E. 1984., Moscovici S. 1997.

⁸ Usput, o “identifikaciji” s psihološkog, odnosno psihoanalitičkog aspekta ponešto se može naći u: Freud S. 1949., a još o psihologiji identifikacije, te anatomiji identificiranja vidi u: Moscovici S. 1997. 112-184.; dok o fenomenu imitacije (koji je najuže vezan s identifikacijom) u kontekstu društvenosti, te ulozi imitacije u stvaranju i održavanju društvenih veza vidi odličnu, i nažalost ponekad zanemarivanu studiju: Tarde G. 1903.

gog, da se ovome prvom nikad više ne bi vratili; ali isto tako, ljudi ne žive stalno “utopljeni” u jednu stvarnost, tj. jednu razinu društvene stvarnosti, nikad ne mijenjajući načine promatranja svijeta i sudjelovanja u tom svijetu.

Osim toga, jedna razina problema svakako proizlazi i iz činjenice da nosioci društvene moći žele imati nadzor nad onime što se događa u nekom društvu, odnosno nad “članovima” tog društva. Svaka vlast želi “klasificirati” svoje podanike radi lakše kontrole i upravljanja istima. To neminovno dovodi do opasnog *simplificiranja složene društvene stvarnosti*, ali je otvoreno pitanje bi li bez takvog postupka ikakva vlast bila uspješna. Bi li uopće nešto što zovemo “uređenim društvom” bilo ostvarivo? Kako god bilo, tim postupkom se simplificira postojanje različitih društvenih elemenata, i svakog bića. Vršiti se klasifikacija koja vlasti treba olakšati njen posao upravljanja društvom, a ta klasifikacija i kategorije u koje se “utrpavaju” raznorodni društveni elementi, po prirodi stvari *bitno banaliziraju* te elemente i njihove međusobne veze. No za nas je ovdje bitno da to postoji kao proces, kao tendencija, i da je otkad je vlasti i vladanja takvo nešto postojalo.

Ali opet se možemo pitati, zašto se onda neki ljudi više, odnosno jače vezuju za jedan tip identifikacije (npr. “državni”), a ne za neki drugi? Zašto recimo kroz povijest nije stvorena neka politička jedinica npr. pekara ili vodoinstalatera, koji bi onda imali svoju pekarsku ili vodoinstalatersku “državu”? Zašto se države vezuju za teritorije, ili za “rodove” i “narode”? Zašto se npr. Češka zove baš tako, po nekim “Česima”, a ne recimo “Poljoprivredska” – po poljoprivrednicima koji obrađuju zemlju? Zašto su recimo vjerske identifikacije obično nešto čvršće i trajnije, odnosno zašto kod ljudi religijske identifikacije obično imaju nešto jači utjecaj i ugled nego recimo strukovne? Zašto se neka skupina ljudi koja se bavi kušanjem vina ne može nametnuti svijetu na način kako to može neka skupina koja se klanja nekom bogu, ili nekoj “nebeskoj sili”? Zašto su dakle neki identifikacijski obrasci “uspješniji” od drugih, odnosno, zašto nas neki obrasci identifikacije međusobno povezuju jače, a neki slabije, i zašto neki obrasci povezuju veći broj ljudi, a neki manji broj ljudi?

Na ovakva pitanja može se ponuditi nekoliko odgovora, a ovdje ću navesti tek neke smjernice za razumijevanje ovog problema.

Jean-Claude Kaufmann u jednoj svojoj studiji dobro primjećuje:

Najveća razlika među osobama proizlazi iz brojnosti i raznolikosti njihovih “mogućnih sebstava”, što je ... posljedica resursa kojima raspolažu. Kad je izbor raspoloživih identiteta bogat, totalizacije su kratke; one se sukcesivno izmjenjuju

dovodeći do izmjenjivanja oprečnih etičkih i kognitivnih sustava. Ego se pretvara u manipulatora provizornih totalizacija, te neminovno razvija jedan gestualni, ili čak refleksivni odmak od svojih promjenljivih sebstava. Suprotno tome, kad je izbor ograničen, totalizacija se ponavlja (i nužno postaje krutom) na jednim te istim slikama, eksplikativni naznačitelj ustaljuje se, dovodeći katkad do potpunog zatvaranja osobnosti. Totalizacija više nije partikularna, ne ovisi o trenutku ili određenom kontekstu, već definira samog pojedinca.⁹

Nešto drugačije rečeno, što veći kulturni kapital netko posjeduje, što više informacija ima, i što brojnijim znanjima i tehnikama raspolaže, to su mu (kulturni i identitetni) “horizonti” širi, i to će se s većim krugom pojava moći identificirati. Što su kulturni resursi manji, i što je čovjek spoznajno, da se tako izrazim, siromašniji – to će njegov krug identifikacije, domet identifikacije biti slabiji. Ljudi koji raspolažu većim društvenim i kulturnim kapitalom mogu se lakše prebacivati iz uloge u ulogu, te se bez većih teškoća identificirati s većim brojem pojava nego što je to slučaj s ljudima čiji je kulturni i društveni kapital zanemariv. Oni također zahvaljujući tome mogu lakše uzeti svojevrsni kritički odmak od sebe, od pojedinog identiteta, odnosno identifikacije, tj. uloge koju igraju u pojedinom kontekstu. Ljudi pak čiji je kulturni i društveni kapital bitno manji, imaju suženiju percepciju realnosti, da se tako izrazim, te manje brojne uloge koje mogu odigrati, odnosno, imaju bitno suženije mogućnosti “izbora” životnih uloga – ali isto tako (a ovo je vrlo bitno) i jače prijanjaju uz one uloge, odnosno identifikacije koje “imaju”, tj. koje su im na raspolaganju.

No, uz ova maločas iznesena načelna opažanja, važan dio odgovora na ranije postavljena pitanja, među ostalim moramo tražiti i u ljudskoj psihi, te u nekim, uvjetno rečeno socio-biološkim faktorima, odnosno u nekim, krajnje uvjetno rečeno “urođenostima” ljudskog postojanja.

Recimo, ako smo vezani za neki teritorij, veza s tim teritorijem, i identificiranje “sebe” i “svojih” kao onih koju su vezani za taj prostor je logično. Bez teritorija, neke zemlje, nekog prostora, nekog tla pod nogama ne možemo postojati. Logično je da će se s time identificirati daleko veći broj ljudi nego npr. s proizvodnjom sireva. Moguće je da će i sirarske udruge imati velik broj pristaša, ali vjerojatno manje nego “zavičajne” udruge (i pitanje je koliko će

⁹ Kaufmann J-C. 2006. 150. Treba dodati da ovo Kaufmannovo potcjenjivanje konteksta u posljednjoj citiranoj rečenici nije posve primjereno. Mislim da je iz svega što sam dosad govorio o “kontekstu” to prilično jasno.

sirarski identitet, odnosno identifikacija, moći mobilizirati ljude za neki cilj).

Nije slučajno što je npr. kod nacionalista popularna sintagma “krv i tlo”. Ona naime cilja na nešto što ulazi u same *osnove* našeg postojanja. Naime krv, “naša” krv, naši srodnici, to je jedna od osnova naše društvenosti. A opet tlo, prostor na kojem živimo, je preduvjet samog postojanja. No isto tako i religije, ono dakle što povezuje “nas” s našim pokojnicima, našim precima, odnosno njihovim dušama i duhovima; ali istovremeno i s nekim “višim bićem”, s nekakvim pretpostavljenim “izvorom života” koji treba umiriti, zadovoljiti, kojem se treba klanjati, i od kojeg se nešto traži, ali i kojem se nešto žrtvuje – to zaista jeste jedna od temeljnih razina ljudskog postojanja, ljudskog mišljenja i djelovanja.

Većina ostalih stvari može se, uvjetno, nazvati *nadgradnjom*. Specijalizacija, usavršavanje rada, ljudskih sposobnosti, i sl., može donijeti i donosi nove pojave s kojima, ili putem kojih, ćemo se identificirati. Ali srodstvo/rođaci/obitelj (npr. razmnožavanje i zaštita), zemlja, tj. tlo (npr. kao izvor hrane i mjesto boravka), kao i “više sile” (koje upravljaju našim životima, pa i čitavim svemirom, te ih se “mora” udobrovoljiti kako bi život bio uspješan i podnošljiv) – to su nekakve “osnove” za većinu ljudi. To je na koncu konca nekakav “životni minimum”.

Jedan također vanserijski bitan element je i jezik, koji ulazi u sferu najznačajnijih obrazaca, zajedno s ova prethodna tri. Upravo je jezik osnovno sredstvo općenja, kako s “višim silama”, tako i sa “rodom”. Bez njega ne bismo uopće postojali kao društvo, kao masa koja može međusobno komunicirati i razumjeti se. Štoviše, upravo zahvaljujući jeziku kao komunikacijskom sredstvu *par excellence*, mi od mase bez nekih posebnih “veza” možemo postati dobro “povezana” masa koja se umije sporazumjeti, a time može i oblikovati zajednicu. Dakle bez jezika ne bi bilo niti zajedništva, odnosno života kakvog poznajemo u okviru ljudske društvenosti, niti bi bilo kulturnog stvaralaštva, itd. Zato ovaj element treba uračunati u prethodne, jer predstavlja jedan od osnovnih preduvjeta ljudske društvenosti kakvu poznajemo.

“Ovostranu” zaštitu dakle, pruža nam porodica, tj. *rod*. “Onostranu” zaštitu (od prirodnih sila i pojava koje nisu u našem “dohvatu”, u našoj “moći”, pa nam treba nešto da nas od toga štiti) pružaju nam *vjerski obredi*. Striktno pak “biološke” osnove bez kojih nije moguće opstati – hrana, voda, itd. – pruža nam tlo, prostor, *zemlja* na kojoj živimo. A važno vezivno sredstvo svih tih pobrojanih elemenata je *jezik*. Stoga su prostor, religija, srodstvo, ali i jezik

predstavljali kroz najveći dio ljudske prošlosti neke od temeljnih “materijala” od kojeg se oblikovao društveni i mentalni pejzaž ljudskih bića.

Zato i nije čudno se da čak i u “naprednim” civilizacijama – čak i u periodima kada smo “nadišli” neke osnovne egzistencijalne prepreke koje smo u ranijim fazama postojanja imali – ljudi često vraćaju tim “osnovama”. Nije čudno da bez obzira na čitav niz identifikacijskih obrazaca po kojima se ponašaju, velik dio ljudi, posebno u trenucima osobnih, ili širih društvenih kriza i nesigurnosti, bježi ka “osnovama”, u “zagrljaj” upravo tih “vrijednosti”. Odnosno, ne čudi što ti i takvi identifikacijski obrasci, tj. kolektivna shvaćanja vezana upravo za te sfere ljudskih života, kao da imaju “posebnu vrijednost”, i mnogo su “stabilniji”, odnosno učestaliji, a ljudsko je identificiranje s njima mnogo češće, ili makar mnogo intenzivnije nego s nekim drugim obrascima ponašanja. Tih nekoliko pobrojanih faktora kao da čine fundamentalne elemente, same temelje ljudske društvenosti, a posebno ljudske društvenosti kroz dobar dio povijesti. Zato ne čudi što obrasci ponašanja i identifikacije vezani upravo za te pobrojane faktore nad ljudima imaju možda i najveću “moć”, tj. što im se ljudi često vraćaju, nerijetko kao “okosnicama” svog postojanja, svog “bitisanja”, kao – krajnje uvjetno govoreći – “temeljnim” identifikacijskim obrascima.¹⁰

Imajući sve ovo na umu, možemo reći da – bar za vrlo veliki broj ljudi – postoje (ili su bar kroz povijest postojali) neki “dominantni”, ili makar “favorizirani” obrasci ponašanja i identifikacije, neki koje se smatra “temeljnim”, ili ih se želi nametnuti kao “temeljne”. Svakako nije slučajno što kroz povijest svijeta, pa tako i danas, najčešće takve obrasce predstavljaju upravo oni koji dolaze iz sfere onog “četvorstva” koje sam spominjao. Ili se ljude posebno tjera u “državne”, “zemaljske” i sl. “torove”; ili ih se tjera u “narodne” (“etničke”),

¹⁰ Primjera radi, nema sumnje da su u osmanskoj državi na Balkanu, u različitim kontekstima, različite mase ljudi imale najrazličitije obrasce ponašanja. Ni “Turci” nisu bili stalno Turci, ni “kršćani” nisu bili stalno kršćani, itd. Ali, jedna od “temeljnih” crta koja se provlačila, nekakva “posebno važna” odlika koja se favorizirala od strane samih “čuvara poretka”, bila je svakako religija. Ona nije bila niti jedini, niti uvijek najvažniji obrazac po kojem se ljude prepoznavalo od strane vlasti – niti su svi živjeli samo imajući religiju na umu, jer to je nemoguće (niti jedna masa ljudi, niti jedan čovjek, ne može se identificirati samo po jednom obrascu, i živjeti samo po jednoj “šablona”). Ali, to je ipak bilo nešto čemu su se ljudi posebno priklanjali, čemu su posvećivali veliku pozornost, i što je imalo ogromnu ulogu u oblikovanju prostora kojim je ta država stoljećima vladala (jer su dakle i same elite, tj. vrh društvenih struktura forsirale upravo taj identifikacijski obrazac).

dakle “rodovske”, tj. srodničke “torove”; ili u vjerske, religijske, “božanske”, “molitvene”, dakle “torove” koji se tiču općenja s “višim silama”; ili pak u “komunikacijske torove”, u zajednice “međusobno razumljivih”. Naravno, ljudi se mogu razumijeti po raznim osnovama. Nekad je dovoljan pogled. Nekad uživanje u istom umjetničkom djelu, ili u prirodi. No za većinu ljudi većinu vremena temeljna razina sporazumijevanja je jezik. Te pobrojane pojave dakle, ti elementi, obično imaju na ljudski imaginarij najjači utjecaj.

Koliko znam, niti jedna suvremena svjetska država ne postoji na “strukovnim” temeljima. Niti jedna od njih ne postoji na temeljima ljubavi prema biljkama. Nema države “karanfiloljubaca” ili “botaničara”. Nema “države ribara”, “države ljubitelja kruha”, ili “države slastičara”. Ali postoje države “vjernika”, sljedbenika neke konkretne “više sile”; kao što ima i država rodova, odnosno “naroda”, koji bi navodno trebali biti potomci iste osobe, ili grupe srodnika – što će reći, trebali bi, prema tom uvjerenju imati ”istovjetno porijeklo”. Također, očekivano, “države” se nalaze na određenom teritoriju koji se prisvaja, i smatra “našim”. To je famozni “Lebensraum”, životni prostor u koji se “ne smije dirati”. Ili se pak države baziraju na komunikacijskim, najčešće jezičkim vezama, odnosno na suživotu ljudi istog, tj. sličnog jezika (ili se pak od jezički heterogene mase pokušava političkim inženjeringom stvoriti jezički homogena masa, što je svakako izuzetno čest slučaj, zapravo to je upravo najčešći slučaj – ali je za nas ovdje posebno bitno pozivanje na jezik i “jezičko zajedništvo”, a ne to postoji li ono u praksi zaista ili ne postoji). Ovi pobrojani obrasci identifikacije su učestaliji, i svakako promovirani kao “važniji” od nekih drugih obrazaca. To je naravno često veoma subjektivno shvaćanje, koje uglavnom promovira vrlo uzak krug ljudi na vlasti, ali to ponašanje, i favoriziranje tih obrazaca identifikacije kao “temeljnih” svakako ima svoje posljedice, i to vrlo “objektivne”, pa o tome treba voditi računa.

Znači, nema sumnje u to da *niti jedan obrazac identifikacije nije stalan*, odnosno neprekinut. Ali, također, nema sumnje da se nekima od njih ljudi – ali i uopće društva, odnosno pojedini dijelovi istih – utječu, odnosno vraćaju češće; ili pak, da mnogim ljudima, kao i masama uopće, određeni obrasci ponašanja znače više od nekih drugih obrazaca ponašanja i identificiranja. Kao što sam već rekao, neke bismo “identitete”, tj. identifikacijske obrasce kad nisu “aktivni”, tj. kad se po njima ljudi ne identificiraju, mogli smatrati “pasivnima” – makar uvjetno – toliko da ih razlikujemo od onih obrazaca koji su u datome

momentu na “dnevnom redu”, tj. koji su “aktivni”.¹¹

U tom smislu, naši su “identiteti”, tj. preciznije rečeno identifikacije, pomalo kao uloge na pozornici. Igramo jednu, “presvučemo” se, sada smo u drugom kostimu i igramo drugu identifikaciju. Iza pozornice, u svlačionici – za koju jednostavnosti radi recimo da se u ovom slučaju podudara s našim umom – postoji mnoštvo rekvizita i maski koje smo sakupili kroz život, i mi možemo preuzeti gotovo bilo koju od tih “maski”, tj. uloga. Naravno, broj uloga nije neograničen, i uvelike zavisi od habitusa, od sredine u kojoj se nalazimo, od društva koje nas okružuje, od kulturnog kapitala kojim raspolažemo, itd. Neka društva, tj. njihove elite, ciljano nastoje opskrbiti svoje “glumce”, odnosno “članove” malim brojem rekvizita, odnosno nastoje ih spriječiti u tome da nabave veći broj “rekvizita” – jer žele da se igra što manji broj uloga, odnosno da se održi što je duže moguće, što manji raspon “različitosti” u okviru tog društva. Naime, što su si ljudi međusobno sličniji, i što je njihovo ponašanje šabloniziranije, to se njima lakše upravlja.

U svakom slučaju, kad govorimo o “identitetima” i identifikacijama u svakodnevnom životu, mnogo nam toga u velikoj mjeri zavisi od količine intelektualnog i kulturnog, tj. uopće društvenog kapitala kojim netko raspolaže. Što je taj kapital veći, broj uloga koje možemo igrati je veći. Što je taj kapital manji, broj uloga koje ćemo igrati je manji. Nema sumnje pritom, da svi imamo više uloga koje igramo – i to je *nepromjenjivo*. Različitosti su prisutne već i zbog prirode samog ljudskog postojanja, i zavisno od konteksta mora se mijenjati i naše ponašanje u nekoj mjeri, pa shodno tome i identifikacijski obrasci. Isto tako, činjenica da, što je taj kapital veći čovjek će moći igrati veći broj uloga, sama po sebi ne znači da će on svakom od tih identifikacijskih obrazaca, tj. svakoj od tih uloga pridavati isti značaj, ili da će ih sve podjednako favorizirati. Mnogi se ljudi iz raznih razloga i pod raznim okolnostima vole vraćati na neko svoje – uvjetno rečeno – “omiljeno mjesto”, ili “omiljena mjesta”; a takva

¹¹ Dakle, kada se netko identificira kao pekar ili moreplovac, odnosno kad netko kopa kanal, pa je fizički radnik, očito u tom momentu, tj. u toj fazi svog dana on nije ni “Hrvat”, ni “kršćanin”, već upravo “radnik”. No to ne znači da je to njegovo “hrvatstvo” ili “kršćanstvo” umrlo, nego da naprosto nije aktualno, jer za njime nema potrebe. Doći će faza kada će se pojaviti potreba za preuzimanjem “uloge” Hrvata ili kršćanina, odnosno za napuštanjem “uloge” radnika. To neće značiti da taj čovjek više nije radnik, u nekom “apsolutnom” ili “trajnom” smislu – već jednostavno da to njegovo “radništvo” nije više aktualno u toj fazi njegovog postojanja (koja može trajati nekoliko minuta, ili nekoliko sati, primjera radi).

su “mjesta” vrlo često vezana upravo za ona tri-četiri elementa koja sam malo ranije spominjao.¹²

II. Malo o jeziku i identifikaciji (“identitetu”) u prošlosti

U jednoj prethodnoj raspravi/članku osvrnuo sam se na nekoliko mjesta na problem odnosa jezika i “identiteta”, tj. jezika i identifikacije: *No jednako tako, ni istost dijalekta ili jezika, sama po sebi nije nikakav argument za to hoće li se neki ljudi osjećati srodnima u smislu da se vide kao isti “narod”, pa niti će to čak, samo po sebi značiti da nužno osjećaju nekakvo “jezičko zajedništvo” (opet su nam slavenske grupacije s Balkana divna ilustracija toga). Naime, kada kažemo kako su “Romani”, “Germani”, “Slaveni”, itd., prije recimo 1000 ili 1500 godina bili napose “jezičke skupine”, to je točno – ali prije svega u smislu da su sačinjavali istojezičke prostore, tj. obuhvaćali govornike istog jezika. Čak i te kategorije poput “jezičke grupe” su prije svega naučni koncepti, naprosto zato što mi ne možemo tvrditi (zbog nedostatka dokumentacije/izvora) da su se svi ti Slaveni, Romani, Germani, itd., osjećali, i mislili o sebi kao o “jedinственим jezičkim zajednicama”, te kao o “Slavenima”, Germanima”, ili “Romanima”. Koliko je netko iz Andaluzije (južna Španjolska) u 8. st., tko je pričao romanskim govorom, znao da postoje Romani u Furlaniji (sjeverna Italija), ili koliko je neki govornik slavenskog jezika iz okolice današnjeg Kijeva u 8. st. znao za postojanje Slavena na području jugoistočne Bavorske, to mi ne možemo danas ustanoviti. U tom smislu “jedinство” tih govornika istog jezika, prije svega predstavlja našu naknadnu rekonstrukciju. Odnosno, preciznije rečeno, ti su ljudi govorili istim, odnosno srodnim jezicima, i to nije upitno. Ali ono što jeste upitno je smijemo li tvrditi da su ti ljudi znali jedni za druge, i da su u tom smislu osjećali “jezičko zajedništvo”. “Objektivno”, oni su bili jedna jezička “grupa”, ali za njihovo “subjektivno” shvaćanje (njihovu autopercepciju) to ne možemo znati, niti tvrditi tek tako.¹³*

Imajući ovo gore na umu, želio bih se sada ukratko pozabaviti pitanjem imenovanja jezika nekom etiketom – bila ona po naravi “striktно” jezička, ili više politička, ili više etnička, ili nešto treće – te iznijeti još neka opažanja za koja vjerujem da mogu biti korisna pri izučavanju identifikacijskih obrazaca

¹² Ipak, rekao bih da će “povratak” na tih nekoliko pobrojanih “omiljenih mjesta” biti nešto učestalija pojava kod ljudi s manjim intelektualnim, kulturnim, i društvenim kapitalom, nego kod onih s većim.

¹³ Pijović M. 2012. 65. fusnota 134.

vezanih za jezik u prošlosti. Pritom svakako treba imati na umu da je ovo što slijedi tek pojednostavljeni “model” kojem je temeljni cilj da pojasni neke osnove, i prikaže određene pojave u glavnim crtama. Realnost je naravno *uvijek složenija*, i to ne treba nikad zaboraviti.

Pritom je odmah potrebna jedna napomena. Ovo maločas spomenuto o “naravi imenovanja” treba svakako uzimati kao uvjetno, jer to će zavisi od konteksta. Recimo “srpski jezik” može biti “politička platforma” za imenovanje jezika, a ne nužno samo narodnosna, tj. etnička. Na primjer, možda će neki Srbin taj naziv koristiti kao oznaku za jezik kojim priča njegov narod, dok će možda neki Arbanas iz Srbije taj naziv koristiti također kao naziv za svoj jezik, ali ne u smislu narodnosti, tj. ne iz narodnosne perspektive, već iz političke, npr. logikom – “živim u Srbiji, pa pričam srpski jezik”. Ono što pokušavam reći jest da neko ime koje je možda “izvorno” bilo narodnosna etiketa (nebitno je li riječ o imenu “Srbin”, “Hrvat”, “Bugarin”, itd.), može biti i politička, i vjerska, itd., ali i obratno, sve zavisno od konteksta. A samim time, i kada se prema takvim etiketama imenuje jezik, njihova logika ne mora biti isključivo jednoobrazna, tj. “polazište” za etiketiranje ne mora biti samo narodnosno, nego može biti i političko, ili kakvo drugo.

U tom smislu, jezičke etikete koje su nastale od etikete/naziva nekog naroda, nisu nužno uvijek kad se koriste upotrebljavane iz “narodnosne” perspektive, već to zavisi i od konteksta. Na koncu, i ime “Slaven” je prvo označavalo jezičku grupu, pa tek onda i narodnosnu (o ovome će još biti riječi malo niže u tekstu). Dakle, ta (i) “narodnosna” etiketa bila je “izvorno” jezička. Recimo, pojam “slavenski jezici” može biti korišten kao oznaka za jezike kojima pričaju slavenski narodi, u smislu ljudi koji su pripadnici nekakvog “slavenskog roda”, odnosno nekakvog manje ili više apstraktnog koncepta “etničkog slavenstva”. Ali isto tako, može biti korišten i kao oznaka za jezike kojima pričaju govornici “slavenskih jezika”, u smislu srodnih, pa i međusobno razumljivih jezika (što i jeste izvorno značenje pojma “Slaven”). Dakle, “Slaven” i “Slaven” nisu nužno isto. Možda je još bolji primjer naziv “engleski jezik”. Izvorno, on je možda mogao označavati jezik kojim pričaju Englezi, tj. ljudi anglo-saksonskog porijekla. Ali *semantičko polje nekog pojma se prilagođava kontekstima*, pa u kontekstu upotrebe pojma “engleski jezik”, kao i upotrebe samog tog jezika, od strane recimo nekog Pakistanca ili Kenijca, možemo opravdano pretpostaviti da za njega “engleski jezik” nije engleski zato jer bi bio anglosaksonski, ili zato jer bi on taj jezik imenovao kao jezik “svog”, engleskog “naroda”.

Radi se naprosto o nazivu za jezik koji on koristi *po inerciji*, zato jer zna da se to zove “engleski jezik”, ali mu pritom ne daje ono značenje koje mu možda daje “pravi” Englez; tj. taj naziv za Pakistanca ili Kenijca nema nužno istu onu semantičku dubinu i širinu kakvu ima za korisnika tog jezika koji jeste Englez u nekakvom etničkom smislu.

Isto je svakako bilo i u Antici, recimo s grčkim jezikom. Ogroman broj autora koji su stoljećima pisali grčkim/helenskim jezikom, i čija su nam djela do danas sačuvana, svakako nisu bili Grci, niti su ikada vidjeli “Heladu”. Preciznije, bili su *i* Grci, ali isključivo u jezičkom (i eventualno “kulturnom”, npr. onako kako je to prikazao Atenjanin Isokrat u svojim “Panegiricima”) smislu, tj. u smislu upotrebe jezika koji se zove “grčki” – a koji je u to doba na Mediteranu imao donekle sličnu ulogu kao u suvremenom svijetu engleski jezik. Ali pojam “grčki jezik” nije mogao/morao imati isto značenje npr. za Cezara, kao i za Perikla. Periklu je to bio jezik njegovog naroda. Cezaru je to bio jezik učenosti. Periklu je “grčki jezik” morao/mogao imati drugačiju “semantičku vrijednost” nego npr. Cezaru (osim dakako, hipotetski pričam, ukoliko se Cezar ne bi privatno smatrao dijelom “helenskog naroda”, ili nešto slično).

Dakle, čitava masa ljudi može koristiti neki jezik i imenovati ga nekim imenom. Ali što to ime znači kojem od tih ljudi, odnosno kakvu mu (semantičku, tj. značenjsku) vrijednost pridaju korisnici tog jezika i imena, to je druga stvar. Isto tako, ljudi se asimiliraju, i jezički, i etnički, i na druge načine. Pa bi u slučaju potpune asimilacije vjerojatno i onaj naš Pakistanac, kada bi se do kraja “poenglezio”, možda počeo percipirati “engleski jezik” zaista kao jezik “svog roda”, jer bi i sebe smatrao Englezom.

U svakom slučaju, nerealno je svim govornicima nekog jezika pripisati identičan tip osjećanja prema tom jeziku, odnosno identičan set značenja koja bi taj jezik i njegovo ime pokrivali za te različite ljude. Iako, moramo biti realni, i imati na umu da zbog pomanjkanja izvornog materijala koji bi možda mogao o tome svjedočiti, posebno za dalju prošlost, možemo samo nagađati kakav je sve mogao biti odnos prosječnog čovjeka prema jeziku (ili jezicima) koji je koristio – stoga su i sve ove primjedbe koje iznosim prije svega *načelne naravi*.

Pritom ne pravim razliku samo logikom da je svaki čovjek svijet za sebe, te da “ima mišljenja onoliko koliko ima i ljudi”, već se radi i o tome da su i masovni identifikacijski obrasci, tj. “identiteti” različitih grupa ljudi svakako mogli izroditi i različite percepcije nekih pojava (“grupne percepcije”, ili makar pokušaj da se stvore takve “grupne percepcije”, tj. kolektivni pogledi na

svijet) – a koje su mogle biti prihvaćane od članova tih grupa, i koje su se onda vjerojatno manifestirale u životima tih ljudi (kako kao individua, tako i kao (povremenih) participanata u tim različitim tipovima grupizama i kolektivizama). Dakako, osjećaj prema nekom jeziku, ili uopće nekom komunikacijskom instrumentu, ne mora imati nikakve veze s poznavanjem tog instrumenta (recimo, opet hipotetski govorim, Cezar iako nije bio Grk po “porijeklu”, te iako nije bio “izvorni govornik” grčkog jezika, mogao je znati baratati grčkim bolje od Perikla koji jeste bio Grk).

Da se sada vratim na glavnu nit ovog teksta. Zamislimo hipotetsku situaciju, da npr. na prostoru današnje Mađarske i jednog dijela njoj susjednih zemalja, tj. Panonske nizine u širem smislu, prije nekoliko hiljada godina žive “Slaveni” i “Germani”. Ljudi koji pričaju jezikom koji danas klasificiramo kao “germanski” žive u zapadnom dijelu Panonije, a ljudi čiji jezik klasificiramo kao “slavenski” žive u istočnom dijelu Panonije. U središnjem dijelu te regije dvije se “grupe” dodiruju, tj. govornici ta dva jezika dodiruju se i miješaju na potezu uz srednji Dunav, recimo u zoni između Budimpešte i Beograda. U kojem dijelu te Panonije će se naprije pojaviti nekakva izraženija jezička svijest? Kao što je poznato, ljudi se identificiraju jedni u odnosu na druge, te bez različitosti i “drugosti” nema ni “istosti”. Ja sam “ja” samo zato što postoji i “drugi”, tj. “on” – u odnosu na kojeg “ja” postajem svjestan “sebe”. Dakle, u toj našoj hipotetskoj situaciji u Panoniji, jezička svijest, svijest o različitosti od “njih”, a time i “istosti” svih “nas” koji nismo “oni”, tj. nismo “kao oni”, pojavit će upravo na onom prostoru gdje se dodiruju dvije “grupe” – tj. ono što će postati dvama grupama – odnosno gdje se dodiruju ta dva različita jezika.

Odavno je poznato shvaćanje da pojam “Sloveni/Slaveni” (pl. *Slověně*, sing. *Slověninъ*) označava one koji slovkaju, tj. koji koriste riječi (od “slovo” – što može značiti *riječ*, ali u širem smislu i *govor*), koji govore; preciznije, one koji koriste razumljive riječi, odnosno koji govore razumljivo.¹⁴ S druge strane pojam “Nijemac/Nemac” (sg. *Němec*, pl. *Němci*) označavao bi one koji su “nemi”, tj. nijemi (od *němъ* – što može značiti *mrmljanje* ili *nerazumljivo*

¹⁴ Vidi usput u: Trubačov O. 2005. 11-12., 109-111., 115-117. Naravno, kao i oko mnogih drugih pitanja iz prošlosti, tako se i oko etimologije imena “Slaven” može pronaći više shvaćanja (vidi npr.: Conte F. 1989. 88-93.; Barford P. M. 2001. 29.), no ovo koje spominjem je daleko najuvjerljivije i najizglednije objašnjenje dosad izneseno u literaturi na ovu temu. Vidi detaljnije o ranom periodu Slavena, kao i o njihovom jeziku, u već spomenutoj odličnoj studiji: Trubačov O. 2005.; a vidi usput i korisne studije: Katičić R. 1998.; Schenker A. M. 1995.

pričanje, ili naprosto *nijemost*), odnosno one koji su “nijemi” za “nas”, one koji pričaju “nama” nerazumljivo, i ne govore “naški”. Radilo bi se po svemu sudeći, o primarnom impulsu razlikovanja, a onda slijedom toga i identifikiranja: “primarnom” u smislu da etimologija i semantika ukazuju na to da nije riječ o političkom ili etničkom/narodnosnom etiketiranju jezika, odnosno o etiketiranju do kojeg obično dolazi u nekoj kasnijoj, uvjetno rečeno “zrelijoj” fazi postojanja neke grupe ljudi koji vrše etiketiranje (npr. “alemanski jezik”, “francuski jezik”, “talijanski jezik”); već izgleda da je riječ upravo o “primarnom” (jezičkom) etiketiranju u smislu da se isto javlja na gotovo “arhajskom” stupnju postojanja neke mase ljudi koji se tek oblikuju kao jezička “zajednica”, tj. koji tek počinju postajati svjesni onoga što ih međusobno “spaja”, i onoga što ih “razdvaja” od “drugih” koji ih okružuju. Dakle, riječ bi bila o etiketiranju koje se javlja kada se pojavljuje i oblikuje svijest o jezičkoj “drugacijosti”, a slijedom toga i “istosti”: “Nemci” – *oni koji pričaju nerazumljivo* (dakle “oni”), “Sloveni” – *oni koji pričaju razumljivo* (dakle “mi”).

Ovdje je potrebna jedna kraća napomena. To što mi već stoljećima nazivamo “Nemcima”, tj. “Nijemcima” ljude koji spadaju u tzv. germansku grupu jezika, samo po sebi ne znači nužno da je izvorno pojam “Nemac” označavao upravo to. Preciznije, treba voditi računa o tome da postoji mogućnosti da se vremenom (odnosno iskustvom, budući da nije protok vremena, već iskustva, ono što mijenja stvari) – zato jer su možda preci govornika germanskih jezika činili većinu tih “Nemaca” u nekom “formativnom” periodu slavenske prošlosti – taj naziv zaista počeo vezivati isključivo za njih, pa danas označava upravo te ljude, tj. pripadnike te jezične grupe. No u samim počecima, kada su se tek počeli javljati ti nazivi, tj. etikete, nije nemoguće da su “Nijemci”, dakle oni koji su “nijemi”, zapravo bili masa više različitih grupacija – koje ne bismo sve danas nazivali “Germanima” u jezičkom smislu – a koje su nazivane “Nemcima” upravo stoga što su *pričale nerazumljivo* Slavenima. Postepeno je moglo dolaziti do promjena u semantičkom polju, odnosno do profiliranja neke konkretnije mase ljudi kao tih “Nemaca”. Izvorno znači, moglo je zapravo biti riječi o nekoliko, današnjim riječima rečeno jezičkih zajednica, a tek “vremenom” se pojam “Nemac” mogao početi odnositi na samo jednu “zajednicu”, onu koju nazivamo “germanskom”. Jasno, je li bilo baš tako ili nije, danas je obzirom na pomanjkanje izvornog materijala teško reći. Ali pretpostavka ovog tipa nije uopće nerealna.

Naime, u počecima, kada su slavenske zajednice bile još uvijek veoma “primitivne”, i kada se tek oblikovala jezična svijest o “sebi” kao o “Slavenima”, “drugi” su zaista mogli biti percipirani kao “drugi” u vrlo općenitom smislu, kao *masa nerazumljivih* – bez velike potrebe da se ta njihova jezična “nerazumljivost” uvjetno rečeno analizira, ili posebno “klasificira”, odnosno etiketira. Kako su tekli društveni procesi i transformacije, tj. kako je napredovao razvoj društvenih odnosa i institucija u smjeru usložnjavanja (tj. rasta kompleksnosti) društvenih struktura, te kako su se i “politički” elementi u tim slavenskim društvima profilirali, i evoluirali u sve složenije forme – dok je istovremeno rasla i oblikovala se sve jasnija svijest o tome tko “nas” sve okružuje, te koje su i kakve razlike među “njima” koji “nas” okružuju – tako su i “oni” prestajali biti tek “oni”, i počeli su dobijati neka konkretnija imena i obilježja. Dakle, “oni” koju “nas” okružuju, tj. koji su “nas” okruživali, a koji su ranije bili samo “strani”, “drugi”, “nijemi”, više nisu bili označavani samo takvim, prilično apstraktnim pojmovima, nego su počeli dobijati u slavenskim jezicima neke konkretnije konture, neke jasnije crte, počeli su dobijati “lice”, i počelo se praviti jasniju razliku između različitih vrsta, odnosno različitih tipova “drugosti”. Ipak, očito je “nemstvo”, tj. ime “Nemac” ostalo prisutno – iz razloga koji nas na ovome mjestu ne moraju zamarati (možda upravo *po inerciji*, tj. po dugoj “tradiciji” imenovanja nekih “značajnih Drugih” u “našem” susjedstvu upravo tim imenom) – te se taj pojam nastavio koristiti, samo sada za neke konkretne “druge”, a to su očito bili preci današnjih “Germana”, odnosno govornika “germanskih (“njemačkih”) jezika”.

U svakom slučaju, ono što je ovdje za nas posebno bitno, jeste da se čitav taj proces *diferencijacije i identifikacije* pojavljuje upravo tamo gdje su populacije *izmješane* i gdje se jezici *dodiruju*. Ovo je presudno za ispravno shvaćanje fenomena identifikacije, tj. “identiteta”. Naime, suprotno “popularnom mišljenju”, jezička, etnička, i druge “čistoće”, zapravo su garant nestanka neke zajednice, tj. zamiranja procesa identificiranja (jezičkog, etničkog, ili nekog trećeg). Jer ono što omogućava da se uopće pojavi i oblikuje svijest o “nama” su oni “drugi”.¹⁵ Dakle, ako nema “njih”, onda nema ni “nas”. Upravo zato je

¹⁵ Ovu činjenicu su odavno primjetili nacionalisti (i ostali “identitetni konstruktori”), stoga se trude redovno i uporno reproducirati “neprijatelje”, odnosno diskurs o “opasnostima” koje “vrebaju” od raznih “Drugih” koji “nas” okružuju, kako bi što veći dio “nacije”, odnosno kolektiva motivirali da uvijek bude na “oprezu”, tj. da se što češće identificira po nekom za njih poželjnom – obično nacionalnom – identifikacijskom obrascu. Nije slučajno primjećeno da

savršeno logično da se u onoj našoj hipotetskoj situaciji svijest o *različitosti*, a time i o *istosti*, pojavljuje *tamo gdje razlike postoje*, tamo gdje su jasno uočljive: a to je upravo područje gdje se dodiruju jezici/govori koji *nisu isti*.

Dakle, jezička svijest, i uopće proces identifikacije pod etiketom “Slaven/Slaveni” mogla se razviti *jedino tamo* gdje su postojale okolnosti da se uoči kako tu ima nekih ljudi koji su “strani” zato jer su “nerazumljivi”, tj. koji su su “nam” strani zato jer su “nam” nerazumljivi (pa slijedom toga “nisu Slaveni”). Pritom, prostor središnje Panonije koju koristim kao izmišljeno mjesto radnje, odnosno tek kao pomoćno sredstvo za ilustraciju takvog tipa povijesne situacije ne treba nikog zbuniti. Naime, manje je bitno za ovo razmatranje gdje se nešto takvo moglo dešavati. Čak je i nebitno hoćemo li kao protagoniste zamišljati Nijemce i Slavene. Najvažnije je da su se takve situacije – ne samo u slučaju “Slavena” – mogle odigravati, i odigravale prema donekle sličnim obrascima.

No da se vratim na taj naš hipotetski primjer. Važno je to da imamo prostor dodira onoga što će se kasnije zvati “Nemcima” i “Slovenima”, prostor na kojem su se počeli odvijati procesi identifikacije i razlikovanja: “Nemac” – “Sloven”.¹⁶

Pritom, to “slavenstvo” se kao identifikacijski obrazac oblikovalo upravo tamo gdje je bilo “najtanje”, tj. tamo gdje je počelo da se prožima s “nijemstvom”. Na onim prostorima pak, gdje “Slaveni” nisu bili u dodiru s “Nijemcima”, tamo dugo vremena nije ni bilo “Slavena”. Da pojasnim. U istočnom dijelu te hipotetske Panonije, istočno od Dunava kao zamišljene linije miješanja i prožimanja, živjeli su – zamislimo da je tako, radi lakšeg shvaćanja – samo “Slaveni”, tj. samo ljudi “slavenskog jezika”. Budući da nisu bili izmješani s nikim drugim, preciznije, budući da nisu bili izmješani s “Nijemcima”, već je taj prostor bio “čisto slavenski”, oni nisu niti mogli razmišljati o sebi kao o

su nacionalisti jedne države ili naroda nacionalistima druge države ili naroda *najbolji saveznici i suradnici*. Jedni bez drugih dugoročno *ne bi opstali*. Jedni drugima naime daju potrebnu “Drugost”, onu dakle bez koje ni njihove “nacije” ne bi bile to što jesu, bez koje se ne bi mogle *iznova reproducirati* kao “ugrožene” i tuđim nacionalizmom “pogođene” grupe – koje se baš zbog te tobožnje “ugroženosti” i same moraju uporno “nacionalizirati” i “držati skupa”, u “stadu”/“čoporu”/“krdu”, radi “bolje zaštite” od “opasnosti”.

¹⁶ Neka ne zbunjuje moja naizmjenična upotreba termina “Nemac” i “Nijemac”, odnosno “Sloven” i “Slaven”, na nekim mjestima u ovom tekstu. Te su riječi istoznačnice, samo se u različitim slavenskim jezicima različito pišu. Ali oblici “Nemac” i “Sloven” su bliži nekim starijim slavenskim izgovorima, pa ih zato povremeno koristim.

“Slavenima”. Ne da ti ljudi nisu bili “Slaveni” u smislu da nisu pričali jezikom koji mi danas klasificiramo kao “slavenski”, već je stvar u tome da nisu sami sebe nazivali “Slavenima”, jer za time *nije bilo potrebe*. Tek nakon što su se ovi na zapadu (kroz svoje kontakte s “drugima” i “drugacijima”) počeli samoprepoznavati kao “Slaveni”, moglo se to ime, ta identifikacija, proširiti i na ostale govornike tog jezika (pa i na one koji su bili na istoku).

Još jednom je važno naglasiti da je ovo *hipotetski primjer*, zamišljen da pojednostavi stvari radi lakšeg razumijevanja obrazaca/modela po kojima se ovakvi procesi odvijaju. Naravno da u realnosti ne mora uopće biti, a često i nije slučaj, da je neka grupa, tj. buduća grupa u dodiru samo s jednom “stranom” skupinom. Naime, ti naši hipotetski Slaveni mogli su na istoku, umjesto da budu “usamljeni”, biti u dodiru npr. sa “Skitima” (govorim napamet). I ti dodiri sa Skitima na istoku, mogli su – kao i dodiri s Nijemcima na zapadu tog slavenskog areala – također izroditi neku “jezičku svijest”, sa sličnim posljedicama kao i na zapadu. Tamošnji Slaveni dakle, mogli su isto tako koristiti neko ime za te skitske “strance”, i uzmimo da je to ime bilo “Stranci”. Isto tako, mogli su i koristiti neko ime za sebe, i zamislimo da je to ime bilo “Naši”. Ali, iz nekog povijesnog razloga – npr. zato što su slavenske grupe na tom zapadnom dijelu ekonomski i demografski jačale brže i više nego ove na istoku – ime “Nemac” za “stranca” prevladalo je, jer su i ti Slaveni na istoku, pod utjecajem ovih moćnijih Slavena na zapadu, počeli koristiti ime “Nemac” za strance, umjesto imena “Stranac”, kojim su nazivali te “Skite”. Istovremeno, ti “Slaveni” na istoku, pod utjecajem ovih na zapadu, prestali su koristiti ime “Naši” za sebe, i počeli se zvati “Slaveni”.

Naravno, ovo je posve izmišljena priča koja daje krajnje pojednostavljenu sliku neke zamišljene povjesne situacije, ali s jednostavnim ciljem da plastično, i na skroz banalnim primjerima ocrta kako stvari u praksi mogu izgledati, tj. kako su mogle izgledati, i kako su nesumnjivo često izgledale. Bitni su nam *modeli*, tj. obrasci po kojima se takve stvari zaista u praksi i događaju, odnosno, po kojima su se mogle događati.

Inače, nevezano za priču o Slavenima i Nijemcima, zgodan primjer “neujednačenog” (krajne uvjetno rečeno) razvoja “jezičke svijesti” nam mogu biti i govornici “istriotskog” jezika na jugozapadu Istre: koji iako pričaju istim jezikom, te iako ih je danas vrlo malo (manje od 1000), i žive na relativno kompaktnom teritoriju – zbog raznih političkih i mikroregionalnih tradicija svoj jezik nisu gotovo nikad nazivali jednim istim imenom, već je postojalo

bar 6 različitih naziva za taj jedan jezik, izvedenih po 6 naselja u kojima i oko kojih se taj jezik tradicionalno pričao. Ovo je tek primjer situacija kakvih ima beskonačno mnogo i danas, a bilo ih je još više u prošlosti: kada nisu postojale jake centralne vlasti, moćne državne strukture, i sveprodiruća/svedopiruća ideologija – a koje su mogle pokušati ljude navesti na to da se identificiraju samo s jednim obrascem (ili bar sa što manje obrazaca), ili samo jednom etiketom (jezičkom, etničkom, političkom, itd.).

Dakle, da bi oni naši ranije spominjani “Slaveni” mislili o sebi kao o ljudima koji “slovkaju”, tj. govore razumljivo (*Slověně*), morali su biti u dodiru s nekim tko za njih ne govori razumljivo, s nekim tko im je jezički “stran”. Tog je bilo u zapadnom dijelu te hipotetske “slavenske” mase, bliže toj “njemačkoj”, tj. “nijemoj” masi. Ali dalje na istok toga nije bilo, jer su ti “Slaveni” bili jedina populacija u toj zoni. Dakle, jezička je “čistoća” i homogenost tamo bila maksimalna – a kao rezultat toga, jezička svijest (odnosno etiketa kojom bi se ona izrazila) je bila minimalna.

Ovakve situacije su inače gotovo uobičajene u središnjim predjelima nekog (jezičkog) areala. Dok na rubovima često imamo dodire sa “strancima”, u središtu nekog areala često se dešava da takvih dodira nema, ili ih ima mnogo manje. Preciznije rečeno, što se više udaljavamo od “centra”, heterogenost (npr. jezička) je veća. Zato je nerijetko slučaj da se etiketa te neke “grupe” o kojoj je riječ, oblikuje u rubnim zonama te “grupe”, pa se zatim raznim putevima, u kakvim god okolnostima, prenosi i prema središtu. Sličan je slučaj sa jezičkom “slikom”. Dok je na *rubovima areala*, uslijed dodira sa “drugima” jezik često “arhaičniji”, tj. *sporije se mijenja* i duže čuva svoje odlike – u *središtu*, gdje utjecaj i “opasnosti” od “stranaca ne postoje, ili postoje u manjoj mjeri, jezik se mijenja brže, odnosno *njegov će razvoj često biti dinamičniji*.

Naime, naglašena svijest o nečemu, pa tako i svijest o jeziku, čini nas osjetljivijima, i zaštitnički raspoloženima prema tome nečemu što je “naše”; a manje naglašena svijest za rezultat može imati “spontaniji”, “opušteniji”, ili, uvjetno rečeno “manje angažiran” odnos prema realnosti koje smo dio.

Stoga, ako je čovjek okružen govornicima svog govora/jezika, i poznaje samo njih, i ništa osim toga, onda gotovo da nema nikakve potrebe da svoj govor uopće imenuje; preciznije, u najboljem slučaju, kad bude komunicirao sa svojim sugovornicima, koristit će termine poput “naš jezik”, “naški”, i sl. – ali malo što drugo osim toga, jer za time zapravo *nema potrebe*. Ako nas 10 sjedi za stolom i pričamo istim jezikom, svi znamo koji je to “naš” jezik/govor, jer svi

pričamo taj isti jezik/govor, i uopće se ne javlja potreba da o tome mislimo kao o “problemu”, tj. kao o “pitanju”. Ako pak za stolom ima 5 ljudi koji pričaju “moj jezik”, i još 5 meni potpuno nerazumljivih, onda je to druga stvar. Onda pojam “naš jezik” više nije tako jasan, jer postavlja se pitanje koji je to “naš jezik”, a koji “njihov”? “Naš jezik” očito nije sintagma koja je primjenjiva na ove koji pričaju nerazumljivo, “njihov” jezik je očito drugačiji od “našeg”. Koji je to “njihov jezik”, i kako ga imenovati? Ovaj problem će postati posebno izražen ako ima više “njih”, odnosno više “vrsta” tih “drugih”. Jer ukoliko ima samo jedan “stranac”, ili pak grupa istovjetnih “stranaca”, onda sintagma “naš jezik” još i ima smisla – naš je “naš”, a njihov je “njihov”/”stran”/”drugi”. Ali ako ima više tipova “njih” (npr. ono što bismo danas nazvali imenima poput “Nijemci”, “Romani”, itd.), onda će potreba za jasnim imenovanjem/etiketiranjem biti još izraženija.

Upravo u takvim situacijama često pronalazimo impulse za samooblikovanje, i oblikovanje Drugih, odnosno za samoetiketiranje, te za etiketiranje Drugih. Štoviše, ako imamo posla s više (“vrsta”) tih “drugih”, onda imenovanje, tj. etiketiranje može postajati sve složenije, i poprimiti i tzv. etničke, političke, regionalne, i sl. implikacije, tj. dimenzije. Naravno, i to će zavisiti od čitavog niza okolnosti, tj. od konteksta – ali najbitnije je da razumijemo osnove.

U svakom slučaju, imajući sve ovo na umu, zanimljivo je promatrati suvremene nacionaliste koji vjeruju kako su “etnička” i “jezička čistoća” jedini način da se očuva “nacionalno biće” (šta god to bilo), iako nam osnove sociologije i psihologije potvrđuju upravo suprotno: da bi neki “identitet”, tj. neka *identifikacija* uopće bila moguća, mora postojati poriv, potreba, i motiv da se ta identifikacija podražava, tj. da se uopće pojavi kao takva. A ako smo svi isti, i svi isto pričamo – onda čemu potreba za etiketiranjem i identificiranjem, odnosno za razlikovanjem, a koje je obično preduvjet svakog identificiranja? To onda nije moguće, jer se nemamo u odnosu na što razlikovati, a time ni (s čim) identificirati. Paradoksalno dakle, “etničke”, “jezičke” i ostale “čistoće”, “homogenosti”, itd., zapravo su najveći “neprijatelj” postojanju, tj. reproduciranju određenog identifikacijskog obrasca (bilo to slavenstvo, mongolstvo, katoličanstvo, islam, itd.). Bez različitosti nema istosti, a ako smo svi “isti”, i bez razlike, onda nema svijesti o tome da smo svi “isti”, jer nema onog različitog u odnosu na koje bi se naša “istost” dala oblikovati, odnosno prepoznati, i uopće konceptualizirati (prije svega kao misaona kategorija, pa onda i sve ostalo).

No da se vratim na jezik. Česte su, posebno u suvremeno doba, rasprave o jezicima, etiketiranju jezika, prijepori oko toga tko je kako nazivao koji jezik/

govor u prošlosti, te je li taj jezik i govor bio ili nije bio ono što se danas misli da je bio; zatim “čiji je” koji govor, ima li on “vlasnika”, zatim kako je neki “narod” nazivao svoj govor, ili svoje govore, i sl. To je, očekivano, izraženo upravo na prostoru zapadnog Balkana, gdje se *de facto* priča jedan jezik,¹⁷ koji se političkim i ideološkim putem nastoji pretvoriti u čitav niz jezika, od kojih bi svaki bio “povijesno utemeljen”, “izvoran”, i tome slično. Ovakve suvremene pseudo-naučne tendencije me posebno ne interesiraju, pa neću zauzimati prostor komentirajući ih, samo ih spominjem kao ilustraciju toga koliko su moderna ideološka izživljavanja nad naukom udaljena od povijesne realnosti.

Naime, kao i za onaj gore naveden primjer s Nijemcima i Slavenima, tako uvijek i svugdje (govorim prije svega o prošlosti) – pa tako i za ove naše prostore – vrijedi *isto pravilo*. U onim predjelima gdje su lokalne populacije bile pretežno homogene (ili naprosto homogenije) u jezičkom smislu, savršeno je jasno da im je jezička, ili nekakva jezično-politička svijest bila manja, ili minimalna; preciznije rečeno, jezičko etiketiranje nije funkcioniralo po onoj logici kakvu zamišljaju mnogi suvremeni “nacionalni povjesničari” i “jezikoslovci”. U onim pak sredinama gdje je bilo jačih jezičkih miješanja i prožimanja, moglo je biti i jasnijih manifestacija jezičke, pa i jezično-političke, etno-jezične, itd., svijesti.

Što će reći da npr. na prostoru srednjovjekovne Hrvatske, pojavu predodžbi o “hrvatskom” (ili naprosto “slavenskom”) jeziku/govoru možemo očekivati prije svega tamo gdje je bilo različitih grupacija, tj. grupacija različitog jezičkog, ili jezičko-političkog “backgrounda”: primjera radi, po Dalmaciji, posebno u gradovima uz more, pa prema sjevernim granicama, u zoni gdje je moglo biti mađarskog, njemačkog/germanskog, itd. stanovništva. U središnjim dijelovima Hrvatske recimo, tamo gdje bismo možda očekivali *relativnu* jezičku homogenost (ako su pretpostavke nekih autora o tome zaista točne), tamo o “hrvatskom jeziku” zapravo ne može biti govora. Ne u smislu da ga se tamo nije govorilo, tj. koristilo, već u smislu da tamo nije postojala svijest o “hrvatskom jeziku”, jer *nije postojalo preduvjeta za razvoj te svijesti*, odnosno, nije postojalo potrebe da netko uopće imenuje govor/jezik koji koristi nekim “političkim”, “etničkim”, “etno-političkim”, ili sličnim imenom.

Naravno, u počecima slavenske prisutnosti na tom prostoru, neslavenskog je stanovništva tamo moralo biti, pa su se nazivi jezika morali javljati, u

¹⁷ Vidi usput: Thomas P-L., Osipov V. 2012.

ovim ili onim oblicima (“slavenski”, “hrvatski”, ili neki drugi naziv, a možda i svi pomalo – zavisno od konteksta). Ali kako se odvijala jezička asimilacija, pa se vremenom većina možda koristila samo slavenskim jezikom, tada je kroz generacije postojeća jezička svijest, tj. dotadašnja potreba za etiketiranjem, naprosto po prirodi stvari, po inerciji, morala slabiti, ako ne i nestati. Kada je pak u nekoj kasnijoj fazi možda došlo do doseljavanja nekih “stranaca”, odnosno do nekih migracija na taj prostor, tada se ta “potreba” za razlikovanjem, a time i imenovanjem opet mogla pojaviti. Ovakve “plime i oseke” u procesima identifikacije (odnosno pojavljivanja i nestajanja identitetnih etiketa i obrazaca) nisu ništa neobično – one su upravo *uobičajena praksa*. Ono što jeste neobično, štoviše bizarno, je to da ima autora koji zaista misle kako je neki identifikacijski obrazac (ili identitetna etiketa), ili više njih, mogao kontinuirano postojati kroz stoljeća, ili čak milenije, malte ne petrificiran, bez ikakvih transformacija, i bez ikakvih mijena u njegovoj upotrebi i značenju.

Ovo gore spomenuto o nestajanju jezičke svijesti, te uopće o *jezičkoj asimilaciji* dakako vrijedi prije svega u slučajevima gdje je zaista asimilacija izrodila stanje *jednojezičnosti*. Ali pojam “asimilacija” nikako ne bi trebalo uvijek interpretirati kao nekakvu “apsolutnu” pojavu. Štoviše, vrlo često, pogotovo u prošlosti, “asimilacija” je bila *relativna* – kao što je često i danas. Naravno, drugo je pitanje je li za ovakav tip kulturnog, jezičkog, i sl., “približavanja” jedne skupine ljudi nekoj drugoj skupini ljudi uopće adekvatan termin “asimilacija”, ili bi bio bolji neki drugi pojam. U svakom slučaju, ako je netko npr. “Kelt”, i priča “keltskim jezikom”, kada nauči slavenski jezik, i propriča ga – on je (navodno) “asimiliran”. Ali on nije nužno potpuno jezički asimiliran. Dakle, kad govorimo o asimilaciji kao konceptu, i kao pojavi, možemo i moramo koristiti *gradaciju*, odnosno stepenovanje; odnosno moramo biti svjesni *višeznačnosti* pojma “asimilacija”, kao i složenosti jezičkih procesa. Asimilacija ne mora biti potpuna, u smislu da sada taj Kelt više ne priča svoj jezik, već može biti i parcijalna, tj. djelomična. Može biti da on sada priča i slavenski jezik, čime više nije Kelt, odnosno nije *samo* Kelt, nego je *i* Kelt *i* Slaven, tj. *i* Slaven *i* Kelt. To ne znači da nije “asimiliran”, ali isto tako, ne znači da je “potpuno” asimiliran. Dakle, i multilingvalni ljudi mogu biti proizvod “asimilacije”, samo ne na način kako to suvremene identitetno opterećene perspektive vole vidjeti: gledajući na totalnu, sveobuhvatnu, i slijepu odanost (tzv. “pripadnost”) samo jednom identifikacijskom obrascu kao na nekakav “ideal”, kao na “jedino ispravno” stanje stvari. Isto ovo vezano za jezičku “asimilaciju” vrijedi i za etničke, kao i

druge tipove identifikacije, tj. “identiteta” – kao što sam u nekima od prethodnih rasprava na ovu temu već pokazao.¹⁸

I ovdje su potrebne neke napomene. Naime, jezička “homogenost” i “heterogenost” nisu pojmovi kojima ćemo označavati samo stanja jezika među kojima postoji velika sličnost, odnosno razlika – npr. jezika koji nisu dio iste grupe, poput slavenskih i germanskih, ili romanskih i slavenskih jezika. Naime, na nekom prostoru, govorim hipotetski, između rijeke Une i Kupe u srednjem vijeku, možda nije bilo “heterogenosti” u smislu mješavine slavenskih i romanskih govora recimo; ali to i dalje ne znači da je prostor bio jezički “ujednačen”. Preciznije, možda je bio jezički ujednačen (u smislu “pripadanja” jednom – iz današnje perspektive gledanja – jezičkom sistemu), ali nije morao biti dijalektalno ujednačen. Dakle, to što recimo na nekom prostoru imamo tri Slavena, i jedan priča npr. kajkavskom ekavicom, drugi čakavskom ekavicom, a treći čakavskom ikavicom – ne znači da ta situacija nije situacija “heterogenosti”. To što ovi ljudi pričaju govorima koje ćemo klasificirati kao slavenske, ne znači da među njima nema razlika. Preciznije, u njihovom se međusobnom odnosu, kao i međusobnom etiketiranju, pojam “slavenski” ili “hrvatski” možda neće javiti – ali opravdano je misliti kako su ti ljudi morali biti svjesni tih dijalektalnih, tj. govornih razlika, pa su ih, sasvim vjerojatno ponekad i imenovali. Upravo ovakvo *međudijalektalno etiketiranje* moralo je biti prilično učestala pojava kroz svakodnevicu ljudi u prošlosti, pa tako i u srednjem vijeku (svakako daleko učestalija nego nekakvo “nacionalno” ili “političko” etiketiranje kakvim ga danas zamišljaju mnogi suvremeni “istraživači” i “stručnjaci za jezike”).

U tom smislu, kad govorimo o jezičkoj “homogenosti” i “heterogenosti” moramo biti jako oprezni, jer to su zapravo *vrlo rijetke pojave* (zapravo, najtočnije bi bilo reći da su nekakve *apsolutne* homogenosti, pa i *apsolutne* heterogenosti rijetkost). U svakom slučaju, ako i nema jezičkih heterogenosti, dijalektalnih često ima na pretek.¹⁹ Čak u relativno sitnoj regiji, poput npr.

¹⁸ Pijović M. 2011., Isti, 2012. Još ponešto o “monolingvalnostima” i “bi/multi-lingvalnostima” vidi u: Pijović M. 2013.

¹⁹ Naravno, uvijek se postavlja staro pitanje razlikovanja “jezika” od “dijalekta”, koje i nije lako rješivo (vidi usput korisna razmatranja u: Kordić S. 2010. 69-90.). U odnosu na “dijalekte”, nekakvi mikrodijalekti su “dijalekti”. A dijalekti su to (dakle “dijalekti”) pak, u odnosu na “jezik”, tj. na jedan širi komunikacijski sistem kojega su dio. Opet, neka veća jezička grupa, veoma srodna – kakvi su recimo južnoslavenski jezici – mogla bi se, uvjetno rečeno dakako, također

Zagorja na sjeverozapadu Hrvatske, postoji čitavo mnoštvo mikro-govora, tj. mikro-“dijalekata” koji su kajkavski, a opet se razlikuju po nekim sitnijim ili krupnijim odlikama. Štoviše, nije rijetkost – tko je putovao tim krajem mogao je to doživjeti masu puta – da se čak unutar jednog sela elementi govora donekle razlikuju, pa da se na osnovu tih razlika (koliko god “sitne” mogle biti) onda međusobno razlikuju i ljudi koji se tim govorima služe. I to su naravno, primjeri heterogenosti – iako ne djeluju toliko “jasno” i “naglašeno” kao kad uspoređujemo npr. hrvatske i talijanske govore jedne s drugima. Ali to ne mijenja mnogo na suštini. Naime, najbitnije je da su takve razlike uočljive samim govornicima tih npr. unutar-slavenskih, ili unutar-hrvatskih govora. I to su dakle također situacije gdje je sasvim realno za očekivati različito etiketiranje, ili neke izraze koji će služiti kao nazivi za svaki od tih (mikro) govora, odnosno za njihove govornike. Naravno, te etikete uopće ne moraju biti “etničke” ili “mikro-etničke” naravi, niti “političke” naravi – a često i nisu – već se za te razlike mogu koristiti i geografski, mikroregionalni, i sl. nazivi, a ponekad i nekakvi podrugljivi pojmovi, nadimci, ili što drugo, a čime se dakle označava pojedine govore ili mikrogovore, tj. one koji njima pričaju. Naime, i u ovakvim slučajevima imamo posla s određenom “drugošću”, odnosno s “nama”, i onima koji pričaju “drugačije” od “nas” (tj. s onima koji su “drugačiji”). Ono što je bitno, jeste to da je ta jezička, ili dijalektalna, ili mikrodijalektalna (manje je važno kako ćemo to zvati) svijest svakako postojala i u takvim situacijama.

nazivati “jezikom”, a recimo različiti današnji južnoslavenski jezici bili bi “dijalekti” tog jezika. I zaista, da je recimo u vrijeme postojanja obje Jugoslavije provedena nešto drugačija, radikalno “unitaristička” jezička politika (kakve u realnosti nije bilo – vidi usput: Kordić S. 2010. 283-321.), tko zna, sasvim je moguće da bi se upravo tako gledalo na stvari: od slovenskog do makedonskog, sve bi to možda bili “dijalekti” jedinstvenog “jugoslavenskog” jezika, a ne posebni “jezici”. U svakom slučaju, nije čudo da se ponekad kaže da su “jezici” zapravo “dijalekti” s vojskom i mornaricom, te da to hoće li se nešto “priznati” kao “jezik”, ili “tek” kao “dijalekt”, zavisi prije svega od politike i odnosa moći. No, ako bismo htjeli pojednostaviti, i biti maksimalno “liberalni”, bez obaziranja na političke i ideološke dimenzije cijele priče, mogli bismo *krajnje uvjetno* reći da je “jezik” svaki onaj govorni, odnosno komunikacijski sistem, tj. svako ono komunikacijsko oruđe koje njegovi govornici nazivaju “jezikom”. No valja imati na umu da ovdje ne govorim o “standardnom jeziku”, već tek o “jeziku”, odnosno o nazivu “jezik”, jer uvijek je potrebno razlikovati nekakvo “objektivno stanje”, kakvim bi ga ustanovili stručnjaci, tj. lingvisti, od “subjektivnog stanja”, kakvim ga zamišljaju i vide sami govornici, tj. ljudi o čijim se “jezicima” i “dijalektima” radi. Vidi usput o problemima “jezika”, posebno u kontekstu omiljenih balkanskih pseudo-jezičnih rasprava, tri odlične studije koje definitivno treba pročitati svatko zainteresiran za ovakve teme: Škiljan D. 2002.; Kapović M. 2010.; Kordić S. 2010.

I zapravo, kao nerijetko u svakodnevnom životu današnjih ljudi, još mnogo više u svakodnevnom životu ljudi iz prošlosti, upravo su takve “mikro-priče” bile vrlo aktualne.²⁰

Stoga razlikujemo, kao i u prethodnim primjerima, na načelnoj razini, dvije dimenzije priče: “objektivnu” (krajnje uvjetno rečeno) klasifikaciju, te samopercepciju, tj. “subjektivnu” klasifikaciju. Ono što je bitno jeste da, ako pretpostavimo u određenim periodima povijesti relativnu jezičku homogenost na nekim prostorima zapadnog Balkana, da se na njemu zadržimo, to znači da u tim periodima kod velikog dijela ljudi nije postojala, niti je mogla postojati jezička svijest: “hrvatski jezik”, “srpski jezik”, “latinski jezik”, itd. – nego uglavnom tek nekakve dijalektalne ili mikrodijalektalne svijesti. Nije izgledno da je takva svijest postojala kod značajnog dijela tamošnjih populacija naprosto zato jer se *nije imala u odnosu na što oblikovati*. Ako je u nekom srednjovjekovnom srpskom selu živjelo recimo 457 seljaka i seljanki koji su pričali “srpskim jezikom”, preciznije, onim jezikom koji danas klasificiramo kao “srpski”, u odnosu na što su ti ljudi mogli izgrađivati svijest o sebi kao o govornicima “srpskog jezika”? Možda ako je neki od tih seljaka išao vikendom prodavati stoku na neki trg, tj. na neki sajam u blizini sela, u kojem je bilo nekih trgovaca, recimo “latinskog porijekla”, npr. iz srpskog “Pomorja” (tj. primorskog dijela srednjovjekovne Srbije), možda je on zaista mogao sebi početi predočavati svoj govor kao “srpski” u odnosu na govor tog “dodoša”. Ali ako se spomenuti seljaci nisu micali iz svog sela ili župe veliku većinu života, a u selu ili župi postojali su samo njihovi srodnici, i uopće narod koji je pričao njihovim jezikom – onda ti seljaci nisu pričali “srpski jezik”. To jest, ono što su oni pričali mi danas klasificiramo kao “srpski jezik”, i to nije sporno – ali oni ga tako najvjerojatnije nisu zvali, jer ga *nisu imali zašto tako zvati*. Naprosto, nije postojao neki drugi jezik s kojim bi oni bili upoznati, te u odnosu na koji

²⁰ Imajmo pritom na umu da nešto što je nama danas “mikro” nije moralo i nekome prije 1000 godina biti “mikro”. Percepcije u poimanju “veličine” uopće, pa tako i veličine prostora, mijenjale su se kroz povijest. Uostalom, pred samo stotinjak godina svijet je mnogima još uvijek uvelike bio “strano” i “nepoznato” mjesto, a danas već postaje “globalno selo”. Dakle, ono što mi danas nazivamo “mikro” razinama (npr. “mikro-historija” koja se bavi izučavanjem nekog “mikro prostora” kroz vijekove), bilo je iz perspektive većine ljudi u prošlosti sve samo ne “mikro”. U zadnjim milenijima, a posebno stoljećima, svijet se polako “smanjuje”, odnosno naša percepcija onoga što nas okružuje (kao i veličine toga) se polako mijenja. Vidi usput: Pijović M. 2012. 129-135.

bi onda oni svoj jezik zvali “srpskim” kako bi ga razlikovali od tog “drugog” jezika. Nepotrebno je naglasiti da ovo ne vrijedi samo za “srpski” jezik, tj. njegovo imenovanje – već za bilo koji jezik, ukoliko su okolnosti bile ovakve kakve sam maločas opisao.

Time se opet vraćamo na isti zaključak, tj. pravilo: što je veća homogenost (jezička, politička, etnička), manja je, tj. slabija tzv. “identitetna” svijest (jezička, politička, etnička, itd.), odnosno potreba za (samo)etiketiranjem (“nas” kao nekakve “posebne” zajednice). Vrlo je izgledno da značajan broj ljudi na našim prostorima (kao uostalom i širom svijeta) kroz povijest, dobar dio vremena nije svoj jezik nazivao nikakvim posebnim (političkim, etničkim, itd.) imenom, osim možda nazivima tipa “naš jezik”, “naški”, itd – jer za time nije bilo potrebe, i jer za to nije bilo nikakvih društvenih, političkih, i drugih preduvjeta. Takozvano političko, etničko, i sl. imenovanje jezika javlja se uglavnom kada se javlja politička, etnička, itd. heterogenost na nekom prostoru. Ta heterogenost predstavlja upravo *primarni impuls*, tj. motiv za oblikovanje svijesti o tom nekom tipu “posebnosti”, čime se i javlja potreba za imenovanjem, tj. etiketiranjem te (pretpostavljene) posebnosti.

Pod “prostor” pritom ne mislim nužno na neku regiju ili državu, već može biti u pitanju mikroregija, ili čak grad. Uzmimo hipotetski primjer iz Carigrada/Konstantinopola u nekom razdoblju srednjeg vijeka. Radi se o stotinama hiljada ljudi razmještenima na gotovo deset kilometara kvadratnih prostora. Uz more npr., posebno prema Zlatnom Rogu, odnosno sjevernom dijelu grada, gdje se nalazila glavna luka, možda imamo gušću prisutnost trgovaca, dok u unutrašnjosti, posebno prema zapadnim dijelovima grada, toga vjerojatno ima manje, posebno “međunarodnih”, tj. stranih trgovaca. Većina stanovništva priča romejski (danas bismo rekli “grčki”) jezik.²¹ U onim zonama grada

²¹ Jezik koji mi danas zovemo “grčki”, u srednjem vijeku se najčešće nazivao “Romaika/Romeika” (Ρωμαϊκά), što na “grčkom” znači: *romejski jezik*, tj. *jezik Romeja* (“rimski jezik”), budući da su se stanovnici “Bizanta” smatrali *Romejima* (Rimljanima), i za sebe koristili naziv Ρωμαίοι/Rhomaioi ili Ρωμιοί/Romioi – *Romeji* (Rimljani); dok su svoju državu zvali Βασιλεία Ῥωμαίων/Basileia Rhōmaiōn – *Romejsko Carstvo* (Rimsko Carstvo), tj. Ῥωμανία/Romania – *Romanija* (a ne “Bizant”, što je naziv novijega datuma (prvi puta se javlja u 16. st. u zapadnoj Evropi kao oznaka za Romejsko Carstvo), i u srednjem vijeku nije korišten). Inače, upravo iz naziva “Romanija” kao oznake za Romejsko Carstvo (koja se osim u “bizantskim”, javlja i u brojnim drugim (dubrovačkim, srpskim, itd.) srednjovjekovnim izvorima), izvedeno je i ime poznate planine Romanije u Bosni i Hercegovini (kao što je po svemu sudeći iz slavenskog naziva za franačku državu, odnosno Franke, izvedeno i ime planine Fruška gora u Srbiji);

gdje ima više stranaca, npr. Sirijaca, tj. “Levantinaca” uopće, zatim Latina, itd., lokalna će grkofona populacija daleko prije i češće imati potrebu koristiti termin “Romaika” kao oznaku za svoj govor, nego što će to činiti populacija koja ima minimalni kontakt sa strancima, npr. jer živi negdje uz zapadne gradske bedeme, gdje je možda naseljen nekakav nazovi “proleterijat”, i gradska sirotinja. Pritom je nebitno da li je raspored carigradske populacije tokom npr. ranog i razvijenog srednjeg vijeka bio upravo ovakav ili drugačiji, već je bitna poanta priče: tamo gdje je intenzivan kontakt sa “drugima”, Romeji će imenovati svoj jezik kao “Romaika” često; tamo gdje stranaca nema, jer u te dijelove grada ne zalaze, ili zalaze rijetko, jezička će svijest lokalnog stanovništva dolaziti do izražaja rijetko, npr. pri nekom slučajnom susretu s kakvim “Latinom” koji upravo prolazi kroz zapadna gradska vrata na putu za unutrašnjost Romejskog Carstva. Dakle, čak i na mikroprostoru od nekoliko kilometara, ili nekoliko desetina kilometara kvadratnih, možda će postojati razlike u (samo) identifikaciji, tj. (samo)identifikacijama lokalnog stanovništva – jer nije baš posve isto ako netko svoj jezik nazove “romejski”, “latinski”, “srpski”, itd., jednom u tjedan ili mjesec dana, ili ako netko to radi 50 puta dnevno. Preciznije rečeno, jezička svijest, tj. snaga identifikacije (ili, kako se voli reći “identiteta”) biti će daleko jača u situacijama i slučajevima koji uzrokuju potrebu za učestalom identifikacijom, tj. za učestalom reprodukcijom tih identifikacijskih obrazaca. Naravno, u selima ili gradićima u kojima “stranaca” jedva da je bilo, i u kojima su uglavnom obitavali ljudi istog govora/jezika, identifikacije po jezičkom principu uglavnom nije bilo, preciznije, bilo je eventualno po unutar-jezičkom principu, recimo u slučaju (mikro)dijalektalnih razlika.

Iz svih gore navedenih razloga pitanja poput npr.: “kojim jezikom je net-

iako se to ime najčešće – potpuno pogrešno – pokušava dovesti u vezu s “Vlasima” (u smislu “Romanima”), odnosno s nekakvim imaginarnim “Rumunjima” (o potpunoj promašenosti apriorog izjednačavanja termina “Roman” i “Vlah”, a posebno termina “Rumunji” i “Vlah”, vezano za srednjovjekovlje, vidi u: Pijović M. 2013.; a vidi usput i: Pijović M. 2010.). U svakom slučaju, naziv *Romaika* kao oznaka za taj jezik nije bio u širokoj upotrebi samo u srednjem vijeku, već se koristio sve do modernog doba. Tokom 19. st. npr., bio je u upotrebi širom današnje Grčke, sve dok ga postepeno nije počeo potiskivati novouvedeni (u duhu tada sprovedene antikvizacije i helenizacije) naziv ελληνικά/elinika – *helenski*, tj. ελληνική γλώσσα/eliniki glosa – *helenski jezik*. A u nekim sredinama se taj naziv održao sve do danas, kako po ruralnoj Grčkoj, tako npr. i po sjeveroistočnoj Turskoj, kod “pontskih Grka” (čiji je jezik (*Romeika*) skupa s jezikom, tj. govorima kalabrijskih i apulijskih Grka – za razliku od govora balkanskih Grka koji su prolazili nešto drugačiji povijesni razvoj – održao najviše srodnosti s antičkim i srednjovjekovnim “grčkim” govorima).

ko pričao tu i tu u srednjem vijeku?”, ili: “čija je pripadnost tog i tog govora u srednjem vijeku?”, nisu najsigurnije izabrana. Budući da svaki historijski fenomen treba nastojati promatrati kontekstualno, ovakva pitanja koja u priličnoj mjeri simplificiraju i dekontekstualiziraju prošle događaje i pojave, zapravo su pogrešno postavljena, i ne pomažu boljem razumijevanju prošlosti.

Štoviše, kad se u “povijesnim” raspravama počne baratati pojmovima poput “pripadnosti” – što je posebno omiljeno kad se priča o “identitetima”: npr. čija je “pripadnost” stećaka, kome “pripada” štokavska ikavica, koja je bila “pripadnost” kralja Tvrtka, ili Ivana Gundulića, itd. – postaje jasno da se tako formulirana pitanja zapravo ne bave problemima prošlosti, već “problemima” sadašnjosti. Što je “pripadnost” uopće? Je li to “vlasništvo”? Je li to “intelektualno vlasništvo”? Imaju li društveni procesi – a i *identifikacije su društveni procesi* – nekakvu “pripadnost”? Ako znamo da su društveni procesi, poput npr. “identiteta”, odnosno identifikacija (i) kontekstualni fenomeni, postavlja se pitanje imaju li i konteksti “pripadnost”, ili još gore, “vlasništvo”? Interpretirati ovakve složene historijske procese kroz prizmu suvremene jednodimenzionalne nacionalističke (“wannabe”) realnosti – koja sa samom tom poviješću na koju se poziva gotovo da nema nikakve veze, ni kontekstualno, niti u bilo kojem drugom pogledu – zaista predstavlja izživljavanje nad pokojnicima. Naime, to jeste pozivanje na neke povijesne mrtve, ali ne da bi ih se bolje shvatilo, tj. da bi se upoznalo njihovo vrijeme i prostor, već da bi se to vrijeme i prostor, kao i te ljude, prilagodilo potrebama našeg vremena i prostora – odnosno da bi ih se stavilo u funkciju suvremenih ideoloških projekata i političkih sistema. Takvo ponašanje dakle ima svakakve veze s politikom, ali nema nikakve s historijom kao naukom.

III. “Gentilno uređenje” i “rodovsko-plemensko društvo” kao neupotrebljivi koncepti?

Htio bih ukratko reći nešto i o tzv. *gentilnom uređenju*, tj. o tzv. *rodovsko-plemenskoj* organizaciji. Te se sintagme često koriste za označavanje društvenih uređenja koja su navodno prethodila državi, odnosno onome što se naziva “državnom organizacijom”. Recimo, prema tzv. marksističkom viđenju, društvo s “gentilnim uređenjem” spadalo bi u okvir onoga što se ponekad kolokvijalno naziva “prvobitnom zajednicom”, odnosno pod time bi se podrazumijevalo društvo organizirano na osnovu krvnih, tj. rodovskih odnosa. Tako neki autori pod pojmom “rodovsko društvo”, ili “rodovsko uređenje” (“gentil-

no uređenje”) podrazumijevaju društveno “uređenje” u kojem bi “rod” igrao ulogu jedne od glavnih upravnih jedinica u društvu, npr. u plemenu; tj. društvo gdje bi *rod* kao takav imao nekakav “posebno veliki” značaj.

Tako npr., raspravljajući o “gensu” ili “rodu”, te o “gentilnom uređenju”, Erdeljanović govori kako je *bratstvo* činilo glavnu upravnu jedinicu u plemenu u dinarskim krajevima, dok Kulišić govori o tome kako je u našim krajevima *bratstvo* predstavljalo glavnu gentilnu jedinicu rodovskog društva, koja je tom društvu i davala osnovni gentilni karakter: *U stvari, kao što naš naziv “rod” u Erdeljanovićevo vrijeme nije imao značenje “gens”, tako i naziv “bratstvo” nije značio što i grčka “fratrija”, niti je označavao samo “glavnu upravnu jedinicu”, već je značio glavnu gentilnu jedinicu ovog rodovskog društva, koja mu je i davala osnovni gentilni karakter.*²²

Iako Kulišić u tom radu uporno nastoji istaknuti navodne razlike između spominjanih pojmova, ne može izbjeći suštinu stvari, a to je da su i “gens”, i “rod”, i “bratstvo”, itd., u suštini ista stvar – utoliko što predstavljaju odlike “rodovskog”, dakle sistema koji je uređen po rodovskom modelu, tj. po modelu krvnog srodstva. A to znači da svi ti pojmovi zapravo označavaju zajednicu ljudi organiziranih u cjelinu zbog (stvarnog ili pretpostavljenog) krvnog srodstva članova te cjeline. Sve ovo spominjem iz sljedećeg razloga. Kad se i pojam “bratstvo”, i “gens”, i “rod” shvate kao sinonimi za “rodovsko”, što oni nesumnjivo jesu, tada postaje jasna sva besmislenost autorove izjave da je pojam “bratstvo” *značio glavnu gentilnu jedinicu ovog rodovskog društva, koja mu je i davala osnovni gentilni karakter*. Naime, to je isto kao da je rekao da je *rod značio glavnu rodovsku jedinicu rodovskog društva koja mu je davala osnovni rodovski karakter*. A takva izjava je savršeno promašena. Pritom problem nije samo i više nego očita redundancija, već i to što u izjavi postoje i neki neshvatljivi logički defekti. Zar bratstvo ili rod može biti i ne-rodovska jedinica, kad je sama suština te jedinice upravo pozivanje na srodstvo njenih članova, tj. na solidarnost koje je bazirana na osnovama krvnog srodstva onih koji su međusobno solidarni? Zatim, ako je nešto “glavna gentilna” (dakle rodovska) jedinica rodovskog društva, zašto se onda navodi da ta jedinica društvu daje “gentilni” (rodovski) karakter? Kakav točno “karakter” rodovska jedinica može dati nekom društvu, ako ne upravo rodovski karakter? Moglo bi se, samo u

²² Kulišić Š. 1981. 52-53; a još o “bratstvu”, “plemenu”, i sl., vidi na više mjesta u mojoj raspravi: Pijović M. 2012. Vidi usput i: Hourani A. 1991. 104-108.

vezi te jedne autorove izjave postaviti mnoštvo pitanja, no ovdje nije mjesto za to, jer mi je cilj bio tek upozoriti na to kakvim su se sve domišljanjima, petljanjima, i terminološkim akrobacijama neki autori služili prilikom “analize” tzv. rodovskog društva.

Da se vratimo na “rodovsko”. Ponekad se u literaturi, kao nekakvi “kriteriji” za “definiranje” *roda* navode pitanja porijekla i vlasništva, odnosno načina utvrđivanja porijekla i nasljeđivanja imovine.²³ No, čak i pitanje utvrđivanja porijekla, a kamoli nasljeđivanja imovine, prvenstveno je formalističke prirode, stoga mu ne bi trebalo pridavati pretjeranu pozornost. U realnosti naime, ono što čini “rod”, odnosno “bratstvo”, te “pleme”, je prije svega *shvaćanje o krvnom srodstvu* pripadnika te zajednice, odnosno uvjerenje grupe ljudi da potječu od zajedničkog pretka, ili zajedničkih predaka.²⁴ Dakle, može se izbaciti nepotrebno kompliciranje, i jednostavno reći da čim imamo pozivanje na bilo kakve pretke, i na krvno srodstvo, imamo posla s “rodovskim”, tj. “gentilnim društvom”.

U svakom slučaju, kao što sam maločas spomenuo, kao jedan od “kriterija” za oblikovanje kategorije “rodovskog društva” ponekad se javlja ekonomija, tj. pitanje privređivanja i imovine, te pitanje nasljeđivanja i posjedovanja dobara. Često se govori o “rodovskoj zemlji”, ili “porodičnoj baštini”, odnosno priča se o “zajedničkom posjedovanju imovine”, i o tome da su npr. rodovi i bratstva imali svoju zemlju, ili neku svoju “kolektivnu svojinu”. Zbog niskog nivoa proizvodnje, slabih prinosa, i time uvjetovanih ekonomskih prilika i podjele rada – za koje je bila karakteristična potreba za kooperacijom suplemenika i subratstvenika, odnosno srodnika – te zbog postojanja kolektivnog, ili kombinacije privatnog i kolektivnog vlasništva, misli se da se može govoriti o nekom “posebnom tipu” društvenog uređenja, koji bismo onda trebali zvati “gentilnim” ili “rodovskim”, a koji bi prethodio pojavi države. Znači, proizlazi da bi navodna “samodovoljnost” i relativna zatvorenost te “rodovske privrede”, odnosno oblici društvenosti koji su vezani za takvu privrednu razinu – a koji se baziraju na nekakvim “rodovskim odnosima” – ukazivali na nekakve “posebnosti”.²⁵

²³ Vidi usput: Blagojević O. 1981. 41.

²⁴ Jasna stvar, rodovsko društvo u čijem je temelju matrilinearnost nije ništa manje “rodovsko” od onoga u kojem postoji pozivanje na muške pretke.

²⁵ Vidi usput: Kulišić Š. 1981. 54-55.

S druge strane, bolja ekonomska osnova, veći prinosi, tj. prihodi, odnosno proces postepenog "cijepanja" tog navodno "egalitarnog" društva na bogatije i siromašnije, tj. na "klase" – zbog čega bi postepeno i *rod* kao takav gubio značaj – sve bi to, misli se, vodilo prema pojavi *države* kao novog društvenog fenomena, te raspadu tog "gentilnog uređenja". Prema takvim shvaćanjima, za razliku od gentilnog, tj. rodovskog društva, država bi imala neke specifične odlike poput: prelaska sa *krvno-srodničke* logike organiziranja na *teritorijalnu* logiku, tj. dolazilo bi do *teritorijalizacije* rodova ili plemena; zatim, moć u tom društvu koncentrirala bi se u *ustanovama javne vlasti*, a koje se oslanjaju na monopol fizičke prinude; također bi se počelo s oporezivanjem "građana", tj. razvijanjem monopola na sabiranje i *raspolaganje financijama*, odnosno s gomilanjem sredstava radi izdržavanja i razvoja upravnih organa te nastajuće države, itd.

Ovdje bi se moglo zaista mnogo pisati o greškama u interpretacijama društvene povijesti: od nekakvih strogo podijeljenih "klasnih društava", preko nepostojećih "egalitarnih društava", zatim pre naglašavanja ekonomskog aspekta (u smislu materijalnih bogatstava), tj. forsiranja "materijalne ekonomije" umjesto društvene i psiho-ekonomije, kulturne i političke ekonomije, odnosno ekonomike međuljudskih odnosa i ljudskog ponašanja; pa do ignoriranja nekih drugih faktora koji utječu na "rastakanje" jednih, i nastajanje drugih oblika društvenosti.

Recimo, mnogi autori u ne tako davnoj prošlosti su velik broj pojava u društvu promatrali isključivo kroz prizmu materijalnog, novčanog, privrednog, pa su nerijetko tu logiku tjerali do apsurdna, pokušavajući sve društvene pojave objašnjavati forsirajući neke zastarjele modele promatranja, kao da ne postoji više vrsta "ekonomija". Naime, kad se npr. govori o "kapitalu" ne mora se uvijek misliti na novac koji netko drži u ruci, već i na *kulturni, društveni, te intelektualni* "kapital". Dakle, mi "ekonomskim" pojmovima možemo objašnjavati najšire društvene fenomene, a da pritom nijednom ne pomislimo na "kapital" ili na "prihode" u striktno materijalnom smislu, tj. na materijalna bogatstva. Upravljanje i usmjeravanje društvenih gibanja, ponašanje političkih aktera, emocionalno i psihičko držanje i ponašanje, mentaliteti, i sl., sve se to može objašnjavati tzv. ekonomskim pojmovima, tj. promatrati kao niz gibanja koja imaju izvjesnu *vrijednost*, odnosno značaj. No ta vrijednost ne mora biti striktno materijalna, niti mora nekome donositi materijalnu zaradu. Profiti i koristi mogu biti sasvim emocionalne, intelektualne, političke, i druge prirode. Možemo govoriti i o ekonomici moći, a da pritom nijednom ne

pomislimo na novac, odnosno na materijalno bogaćenje, već na usmjeravanje moći, upravljanje moći, itd.

Stoga kada se čitaju mnogi stariji autori koji su pisali na ovakve teme koje su se dodirivale društva i društvene dinamike, treba voditi računa o tome da su isti s jedne strane prevaziđenim analitičkim oruđima pokušavali opisati izvjesne procese koji se takvim oruđima ne mogu dovoljno kvalitetno opisivati ako ih se želi shvatiti; a s druge strane, da su isti baš zbog iskrivljene percepcije izazvane korištenjem neodgovarajućih istraživačkih modela, nažalost ostali “slijepi” na složenost i multidimenzionalnost mnogih procesa koji su se odvijali u društvima koja su promatrali. Jasno, čitava ova problematika je daleko šira od teme ovog teksta, stoga ju ovdje nemam namjere razrađivati, nego na nju tek skrećem pozornost.

Istovremeno želim naglasiti da mi ne pada napamet potcjenjivati materijalni, tj. privredni aspekt društvenog života, niti ulogu materijalnih okolnosti na razvoj i postojanje pojedinih društvenih organizacijskih formi, pa tako i onih koje se naziva “rodovskim”.

No, ono što mi je ovdje bitno, jeste da su mnogi autori griješili već i na *konceptualnoj razini*. Njihove su “podjele” naime, često *posve neodržive*. Recimo, tzv. “rodovsko uređenje” nikad ne prestaje postojati, pa su stoga i njihove priče o prelasku s “rodovskog” na “državno” uređenje, te o prelasku od “prvobitne zajednice” ka složenijim i “civiliziranijim” formama organiziranja zapravo *deplasirane*. Ovdje nemam namjeru posebno ulaziti u problematične aspekte ovakvih interpretacija, niti detaljno razmatrati arbitrarne “podjele” na “gentilno uređenje” i “državno uređenje”, odnosno na nekakvo “rodovsko društvo” s jedne strane, te “civilizaciju”, “državu”, itd., s druge strane. Ne želim ovdje ulaziti ni u pitanje mogu li se, i u kojoj mjeri, pronaći neki “državni” ili “proto-državni” oblici i u tzv. primitivnim, te “rodovskim društvima”,²⁶ radi čega bi se onda i ovakve diskutabilne “podjele” dodatno pokazale kao *iluzija*. Na ovome mjestu želim tek ukazati u osnovnim crtama na to da se ti “primitivni”, odnosno “gentilni” ili “rodovski” elementi mogu pronaći i danas, u srcu “civilizacije”, te da stoga ovakve klasifikacije, tj. anti-klasifikacije zapravo nemaju previše smisla.²⁷

²⁶ Vidi usput: Balandier G. 1997.

²⁷ To istovremeno pokazuje i da moramo biti vrlo oprezni prilikom objašnjavanja društvenih fenomena isključivo ekonomskim, tj. privrednim razlozima.

Kad neki autori kažu da *bratstvo* ili *rod* predstavljaju “osnovnu jedinicu društva”, tj. da predstavljaju “glavnu upravnu jedinicu” unutar neke šire zajednice, pa je stoga to društvo “gentilno uređeno”, ili tome slično – zapravo nisu rekli mnogo. Primjera radi, iz perspektive *plemena*, možda je *bratstvo* glavna upravna jedinica, ali je pitanje nije li iz perspektive bratstva, tj. roda, *porodica* glavna upravna jedinica? Dakle, mogli bismo reći da nam sve zavisi od reda veličine, od toga s koje razine promatramo problem, odnosno od konteksta, stoga i sintagme poput “glavna upravna jedinica” same po sebi ne znače puno.

Osim toga, ako je “rodovsko društvo”, odnosno “gentilno uređenje” svako ono uređenje za koje je karakteristično postojanje “gensova”, odnosno *rodova* kao društvenih jedinica, onda koncept “rodovskog društva” zapravo i nema smisla – jer je gotovo svako društvo uređeno (i) po rodovskom sistemu. U tom smislu govoreći, zapravo i *ne postoje ne-rodovska društva, niti su ikada postojala*. Gdje god postoje “roditelji”, “rodbina”, i “srodstvo”; gdje god postoje otac, majka, i njihovi potomci, odnosno “porodica” – to je (i) “rodovsko društvo”. Koliko će pak ta rodbina, tj. rod igrati važnu ulogu u društvu, kao i kod pojednica, to je drugo pitanje, i zavisi dakako i od *konteksta*.

Također, kaže se da su rodovska društva ona kod kojih je uobičajeno da izvjesne upravne funkcije u društvu vrši neka rodovska, tj. srodnička grupa (*bratstvo*, *pleme*, itd.). Dakle, kaže se da se “vlast”, tj. “uprava” vršila na razini, tj. sa razine tih pojedinih rodovskih/rođačkih skupina tj. da nije postojala “javna vlast” organizirana na način na koji je to danas slučaj. Na primjer, danas imamo kvartove, tj. naselja. Iznad njih imamo općine, tj. gradove. Onda imamo nekakve regije, ili okruge, pa “na kraju” državu. U doba kada nisu postojale npr. općine i gradovi, i tamo gdje nije bilo državne organizacije, skupine srodnika, bilo bratstava bilo plemena, preuzimale su određene upravne, tj. “upravno-pravne” funkcije. Upravo postojanje nekakve “javne funkcije” koju bi ti rodovi i plemena vršili u društvu, bio bi navodno jedan od temeljnih “kriterija” na osnovu kojih ćemo nešto nazvati “gentilnim uređenjem”. Nekad su se ljudi organizirali po rodovima i plemenima, danas se organiziraju po općinama, ili regijama, ili državama, i sl. Nekad su “nosioci” vlasti bile grupe ljudi (srodnika), odnosno grupe organizirane po principu srodstva; a danas su to možda “teritoriji”, odnosno grupe ljudi organizirane po teritorijalnom principu. Slikovito i veoma pojednostavljeno rečeno: nekad si morao biti pripadnik nekog bratstva ili plemena da te se nešto pita, dok danas moraš biti građanin nekog grada ili države. Naoko, razlika je jasna. Ali to je samo dojam, i to *krivi dojam*.

Naime, možemo li reći da je “rodovsko društvo” ono društvo u kojem je rodovski sistem organiziranja zapravo najvažniji, tj. najznačajniji, i u kojem su društvene strukture uređene po principu krvnog srodstva? Možemo. No, kako sam već rekao, da bismo mogli govoriti o “gentilnom/rodovskom uređenju” moralo bi postojati i ”ne-gentilno”, tj. “ne-rodovsko”, zar ne? A postoji li? Zapravo *ne postoji*. Je li pritom država zaista “ne-gentilni” sistem? Jesu li (suvremeni) oblici društvenosti poput države, nacije ili naroda, zaista “ne-gentilni”?

Zar ljudi i danas ne žive u porodicama, obiteljima, i sl? Najčešća osnova obitelji i kućanstva je upravo *porodična veza*, tj. brak i potomstvo. I danas je još uvijek uobičajeno da djeca dobijaju prezime roditelja (najčešće oca). I danas je uobičajeno da se samoj porodici, tj. “nositeljima”, odnosno “hraniteljima” porodice, tj. obitelji prepušta uređivanje unutar-obiteljskih pitanja. Na koncu, djeca i danas nasljeđuju svoje roditelje. Dakle, i danas je u osnovi društvenosti *rodovski sistem*, tj. sistem čija je suština *krvno srodstvo*. Pritom je za mene *savršeno irrelevantno* da li je današnji sistem uređen po logici “bratstava”, tj. više porodica vezanih nekim (muškim) pretkom, ili po logici “uže porodice”, odnosno obitelji (obično manje skupine ljudi koji obitavaju/borave zajedno, a povezani su krvnim srodstvom), koju bi recimo činili majka, otac, i djeca. Ono što je bitno, jeste da je *krvno srodstvo i dalje u temelju* naše društvenosti. Naime, obitelj/kućanstvo i dalje je najčešće sačinjeno od *krvnih srodnika*.

Dakle, i danas porodica, tj. rod čini jednu od *osnova društvenosti*. Skoro svi mi živimo u zajedničkim kućanstvima sa svojim najužim porodicama, a pritom, i dalje održavamo ovakve ili onakve veze sa svojim širim srođnicima. Može se reći kako to stoji, ali kako to nije ”rodovsko uređenje”, jer te naše srođničke veze nemaju “zakonsku” težinu, nekakvu “javno-pravnu” dimenziju kakvu su nekad imale. No to nije posve točno. Rješavanja mnogih životnih pitanja na razini kućanstva i obitelji, kao i postojanje pojava poput npr. ”Obiteljskog prava” u suvremenim državama to potvrđuje. Na ovo se može reći kako i to stoji, ali kako porodične veze nemaju nikakav utjecaj na politiku i politička zbivanja, tj. da politički događaji i politička organizacija kao takvi, ne počivaju više, kao nekad, na krvnim/rodovskim vezama, nego na nekim drugim osnovama; te da političke funkcije razni ljudi u nekom društvu danas mogu vršiti potpuno nezavisno od svog porijekla i rodovske povijesti. No, ni taj argument nije točan.²⁸ Naime, i na ”višim” se razinama društvenosti pojav-

²⁸ Kao što je poznato svakome tko zna išta o suvremenim nacionalizmima, ovaj argument

ljuje rod, odnosno “rodovska logika” kao *osnova društvene veze* – i upravo je ova činjenica jedna od onih koje upotrebljivost koncepta “gentilnog uređenja”, tj. “rodovskog društva” dovode u pitanje.

Da je ovo što govorim točno, često čak i na formalno-pravnoj, a ne samo suštinskoj razini, može se lako provjeriti. Dovoljno je konzultirati Ustave, dakle najviše pravne akte čitavog mnoštva suvremenih država, kako evropskih, tako i ne-evropskih. U mnogima od njih lijepo stoje formulacije poput npr.: “Država X je država naroda X”, ili eventualno: “Država X je država naroda X, kao i ostalih njenih građana”. Ovdje ću se zadržati samo na kraćem izvodu iz hrvatskog Ustava (koji nije nikakva iznimka u svijetu), tj. njegove Točke I.: *Izražavajući tisućljetnu nacionalnu samobitnost i državnu opstojnost hrvatskoga naroda ... Polazeći od ... prava na samoodređenje i državnu suverenost hrvatskog naroda ... Republika Hrvatska ustanovljuje se kao nacionalna država hrvatskog naroda ... Poštujući, na slobodnim izborima odlučno izraženu volju hrvatskoga naroda...*²⁹ Dakle, hrvatska se država ovime zapravo definira kao *gentilna vlast*, tj. kao država/vladavina (srednjovjekovnim riječnikom rečeno: *vladanije*) hrvatskog “gensa”, tj. “roda” (*naroda*). Odnosno: *...Republika Hrvatska ustanovljuje se kao nacionalna država hrvatskog naroda i država pripadnika autohtonih nacionalnih manjina ... Poštujući, na slobodnim izborima odlučno izraženu volju hrvatskoga naroda i svih građana ...*³⁰ Što će reći, ona se u *najmanju ruku* definira i kao država hrvatskog “roda” (a ne *samo* njega). Donekle je slično i sa Bosnom i Hercegovinom, primjera radi, jedino što u Bosni i Hercegovini postoje tri naroda koja se ističu kao konstitutivni – no to ne mijenja činjenicu da su i Bosna i Hercegovina time zapravo organizirane kao zemlja/teritorij/sistem tri “gensa”, tj. tri “rodovske zajednice”.

Ovakve činjenice predstavljaju jasan dokaz da mnoge suvremene države nisu “prerasle” tzv. gentilno-rodovsko uređenje, tj. da ne predstavljaju nikakvo “nadilaženje” tzv. “gentilnog/rodovskog” modela, jer su jasno definirane kao *etnokracije*, ili u *najmanju ruku* i kao etnokracije. A “etnos” nije drugo nego

može biti prihvaćen tek jednim dijelom, i tek s *formalne razine*, a to znači da ga u suštini i ne vrijedi nešto koristiti – budući da svakodnevna praksa lijepo potvrđuju da “rodovska” logika i dalje često *dominira* našim društvima i državama, tj. političkim životima (vidi usput dvije vrlo zanimljive studije: Stevens J. 1999.; Ista. 2009.; kao i moju raspravu o “etnicitetu”: Pijović M. 2012.).

²⁹ “Ustav Republike Hrvatske”. 2001.

³⁰ Isto.

narod, to jest *rod*. Pritom uvijek treba imati na umu da čak i one države koje u Ustavima i Zakonima nemaju ovakvih formulacija, već se pozivaju na “građane”, a ne na “narod” (u smislu krvnog srodstva), u *praksi* itekako funkcioniraju po “rodovskim”, pa čak i “rasnim” modelima, a ne tek po nekim “nad-gentilnim” principima – koliko god da formalno propagiraju nekakve “ne-rasne”, “ne-rodovske”, “ne-nepotističke”, i “politički korektne” principe. Jasno, ukoliko se inzistira, mi i tu formalnost (npr. nazivanje neke države isključivo “građanskom”) možemo prihvatiti kao “potvrdu” nepostojanja “rodovske organizacije” u strukturama nekih država. Ali to ne mijenja suštinu stvari. To također ne umanjuje uvjerljivost mog argumenta, budući da vidimo da očito ima mnogih država u kojima je čak i *formalno* uređeno, odnosno zapisano da je suština tih država “rodovska” (ili u najmanju ruku *i* rodovska), tj. da su one države nekog (na)*roda* (da li njemačkog, hrvatskog, židovskog, ili kojeg god, nebitno je).

Dakle, vidimo da nerijetko i danas najviši državno-pravni akti poput Ustava često propisuju da države počivaju na gentilnom, tj. rodovskom modelu; preciznije, da je i sama država kao takva, zapravo jedan veliki *gentilni*, tj. *rodovski organizam*.

Već sam u jednoj raspravi detaljno pisao o temi “etničkog”, tj. “narodnosnog”, i tamo sam pokazao da su i “narodi” (pa često i “nacije”) vid “srodstva”, tj. “rođačkih” organizacija.³¹ Naime, osnova “naroda”, tj. narodnosne veze je upravo pozivanje na zajedničke pretke naroda, odnosno na unutar-grupne krvne veze. A to je upravo suština “roda” i “srodstva” (krvnog), jer se i “bratstva” i “plemena” ponašaju upravo kao skupine *krvnih srodnika*. A tako se ponašaju i “narodi”. Dakle, ako je narod, tj. etnos skupina srodnika, tj. svaka ona skupina ljudi koji vjeruju da su krvni srodnici – a jeste – onda je jasno da imamo posla sa nekom vrstom “rodovskog uređenja”. A ako je istovremeno upravo “narod” nekakav “nosilac suvereniteta”, a time i uopće političkog djelovanja i političke stvarnosti u suvremenom svijetu, ili bar dijelu istoga – a znamo da jeste – možemo li onda zaista ozbiljno pričati o tome da nemamo posla s nečim što predstavlja (i) gentilno, tj. rodovsko društvo? Možemo li zaista tvrditi da smo “prerasli” gentilno uređenje, odnosno da se više ne organiziramo po rodovskom modelu, i da rodovski aspekt društvenosti više nema utjecaja na organizaciju države i politike? Naravno da *ne možemo*, jer bi to bila *potpuna glupost*.

³¹ Pijović M. 2012.

Možda bi neke suvremene “političke teorije” željele da su stvari crno-bijele, i da živimo u nekakvim “građanskim društvima”, ali to je *iluzija*. Svaka-ko, živimo *i* u “građanskim društvima”, ali istovremeno živimo *i* u rodovskim društvima. Ako su mase suvremenih naroda – kao i modernih država čiji su ti narodi nekakvi “nosioci” – umnogome uređeni po “rodovskom sistemu”, tj. ako isti funkcioniraju kao rođačke grupacije, tj. kao krvni srodnici (a upravo je to suština “etniciteta”, tj. *narodnosti*), onda je jasno da *ne može biti nikakvog govora* o tome da je tzv. rodovsko društvo “stvar prošlosti”.

Rodovski model društvene organizacije je još uvijek itekako živ i prisutan. Radi se tek o tome da se taj “rodovski diskurs”, odnosno *model organizacije* proširio i dignuo na razine na kojima možda ranije nije bio prisutan, primjera radi, zato što u daljoj prošlosti te razine (“nacije”, “države”, “međunarodna zajednica”, itd.) možda nisu postojale kao društvene kategorije. Osim toga, kako je rasla masovnost rodova, bratstava, plemena, odnosno uopće ljudskih grupacija, tako su se ovi “gentilni”, tj. “rodovski” diskursi prilagođavali novonastalim okolnostima.

Naime, jedna od najzanimljivijih pojava vezanih za ljudsku društvenost je svakako *populacijski porast*, tj. *njegov učinak na društvenost* kao takvu. Kako raste populacija, tj. kako se povećava broj pripadnika neke zajednice – bila ona pleme, bratstvo, ili štogod – tako slabi i unutar-grupna solidarnost u toj zajednici. To bismo uvjetno mogli zvati populacijskom ekonomikom. Najjednostavnije rečeno, što “nas” je manje, više nam je stalo jednima do drugih, dijelom i zato jer smo svjesni toga koliko smo jedni drugima važni za opstanak – budući da nas je relativno malo, te zato jer se međusobno poznajemo, jer znamo jedni druge i jedni za druge. Što nas je manje, to su veće šanse da postoje lična poznanstva među većinom nas, pa je logično da nekog kog poznam više cijenim i do njega više držim nego nekog za koga ne znam, tko u mojoj svijesti i ne postoji, ili postoji eventualno tek kao apstrakcija, kao informacija poput: “tamo negdje daleko, žive naši sunarodnjaci”.

S druge strane, što “nas” je više, manja je međusobna solidarnost, jer se većina “nas” uopće osobno ne pozna, a što su odnosi unutar grupe manje osobni/lični, to je i “veza” slabija, jer “veza” bazirana na *neosobnim odnosima* gotovo nikad nema snagu koju ima veza bazirana na *osobnim odnosima*. Stoga nije isto je li moj “sunarodnjak” moj prvi susjed, ili netko tko živi 1000 km daleko, i nikad ga nisam upoznao. Isto tako, što je manja grupa, lakše je upravljati takvom skupinom. S druge strane, što je veća grupa, oblici uprave u ta-

kvoj skupini, tj. oblici organiziranja *se moraju modificirati i mijenjati*, moraju postati složeniji da bi mogli pratiti populacijski porast. Taj porast masovnosti i jeste jedan od razloga stvaranja sistema poznatog kao “država”. No istovremeno, *budući da je rodovska logika jedna od najučinkovitijih metoda za homogenizaciju masa i njihovo organiziranje*, koliko god one velike i brojne bile, ta i takva “rodovsko-plemenska”, tj. “etnička” logika funkcionira čak i u suvremenom svijetu: u kojem su društva dosegla enormnu razinu masovnosti, kao i neosobnosti odnosa – te u kojima pritom velika većina ljudi objektivno gledajući ne predstavlja nikakve krvne srodnike, niti se međusobno uopće poznaje.

Dakle, ono što je za nas ovdje najvažnije, jeste da nove ideje nastaju iz starih, a novi se oblici organiziranja razvijaju iz starih. Forma se donekle promijenila, masovnost je porasla, a time su se i društvene “institucije” donekle modificirale – ali je rodbinska logika, tj. krvno-srodnički diskurs i dalje ovdje. Suština je dakle ostala uglavnom *ista*. Stoga je možda točno da danas dobar dio društveno-političkih jedinica unutar neke države recimo, ne čine rodovski sistemi, tj. pod-sistemi – ali je jednako tako očito da je istovremeno rodovska logika, tj. “gentilni” model naprosto prenesen na najšire društvene razine, tj. na okvire same države i tzv. naroda. U tom smislu, možemo bez ikakvog oklijevanja tvrditi da je to “rodovsko” uređenje prisutno i u “najciviliziranijim” državama i zajednicama suvremenog svijeta (a koje “šablonizatorskom logikom” nekih autora navodno ne bi trebale imati nikakve veze s “gentilnim uređenjem” i “plemiskim mentalitetom”).

Stoga možemo zaključno reći da “gentilno uređenje” *nije nikada ni prestalo postojati* – jedino što se danas “rodovski” jedni prema drugima ne ponašaju (*samo*) bratstva ili plemena, već se tako ponašaju (*i*) narodi i države. Ali daleko smo od bilo kakvog “prerastanja” rodovskog društva, tj. “gentilnog uređenja”, odnosno “prerastanja” situacija u kojima će se neke grupe ljudi ponašati po rodovskom *modelu*. Pritom, možda takvo uređenje nije prisutno svugdje i uvijek, ali se javlja na dovoljno mnogo mjesta, i dovoljno često, da i slijepcu mora postati jasno kako su brojni autori previše šablonizirali ovu problematiku, i pojednostavljivali ju. U stvarnosti, ona je bitno složenija stoga ju treba opreznije proučavati.

Na koncu, ne treba smetnuti s uma da ni u tzv. “primitivnim”, tj. “gentilnim” društvima nije sva komunikacija funkcionirala po rodovskom principu, niti su svi odnosi bili razvijani po “rodovskom modelu”, kao što se nekad pokušava prikazati. Nijedno društvo, nijedna masa ljudi na svijetu, ne bi mogla

dugoročno preživjeti organizaciju i identifikaciju samo po jednom jedinom obrascu. Ovakve se banalne ali važne činjenice *ne trebaju potcjenjivati*. Određene kategorije koje smo oblikovali, tj. izmislili promatrajući ponašanje nekog društva u nekom kontekstu, ne možemo tek tako nastaviti nekritički upotrebljavati zauvijek, ignorirajući *druge i drugačije kontekste*. Naime, i sam je kategorijalni aparat, kao i sistem klasifikacija (koje izmišljamo i osmišljavamo kao znanstvenici) zapravo *kontekstualno oruđe*, a ne neka “bezvremenska vrijednost” – stoga je potreban puno veći oprez kod baratanja ovakvom terminologijom i naučnom aparaturom.

Što se tiče pojednostavljivanja i šabloniziranja društveno-historijskih procesa, zgodan primjer takvog pogrešnog pristupa, a koji je opterećen promašenim shvaćanjem o linearnom i jednolinijskom “toku povijesti”, tj. shvaćanjem o pravocrtnom razvoju – kao da društveni procesi zapravo nisu ciklički, i kao da uz razvoj ne postoji i propadanje, tj. uz tzv. evoluciju i “degeneracija” – predstavlja na početku ovog eseja citirani Kulišićev rad. Naime, autor je među ostalim, izgleda vjerovao da su iz “rodovskog sistema” mogle nastati teritorijalno-upravne jedinice, tj. društvene strukture bazirane na “teritorijaliziranosti”, te nekakve “klase” kao dio takvih novih društvenih struktura; dok valjda iz teritorijalne strukture nije mogao nastati “rodovski sistem”, tj. rodovska struktura. Tako ispada da se društveni sistemi mogu kretati samo u jednom smjeru, naravno, baš onako kako bi to htjeli neki autori, kao i ideološki “idoli” na koje se pozivaju (u Kulišićevom slučaju u pitanju su bili Marx, Engels, itd.). No realnost demantira ovakve simplicističke pristupe.

Primjer toga mogu nam biti i tzv. klase. One su naime mogle funkcionirati i u okviru “rodovskog sistema”. Naime, nijedan društveni “tip” (a koji je ionako često samo *znanstvena klasifikacija*, odnosno *model*) nije ograđen i izoliran od nekog drugog “tipa”, nije “čist”, već se obično *više oblika društvenosti prožima*. Ako netko misli da recimo “kapitalizam” i “komunizam” ne mogu skupa, neka pogleda suvremenu Kinu. Ako pak netko misli da “gentilni” i “feudalni” princip organizacije ne mogu skupa, neka pogleda Balkan u srednjem vijeku. A tko misli da “upravjačke i eksploatatorske klase” ne mogu skupa s “rodovsko-plemenskim” sistemom, neka pogleda Crnu Goru knjaza i kralja Nikole Petrovića, ili Albaniju Envera Hodže. Ne postoji crno-bijeli svijet, osim možda u mašti nekih autora.

No da se vratim na “rodovsko-plemensko” i “teritorijalizaciju”, tj. na međuigru ta dva modela. Ne može uopće biti dvojbe da se npr. iz tzv. plemenske

zajednice, ili bolje rečeno *predominantno* plemenske, moglo preći i na tzv. teritorijalnu, odnosno *predominantno* teritorijalnu; no isto tako nema dvojbe da se i od *predominantno* "teritorijalne strukture", u izvjesnim uvjetima mogla razviti i razvijala i tzv. plemenska, odnosno *predominantno* plemenska struktura.³² Društveni procesi *nisu niti jednosmjerni, niti ireverzibilni*, odnosno nepovratni. Zapravo, odmah bismo se morali zapitati može li se uopće "rodovsko društvo" promatrati kao posve "de-teritorijalizirano", odnosno može li se "teritorijalni ustroj" uopće promatrati kao "de-tribaliziran", tj. lišen bilo kakve "gentilne logike"? *Naravno da ne.*

U to je teško povjerovati već i zato jer nijedan "rod" ili "pleme" (ili bilo koja druga ljudska zajednica) ne obitavaju u zraku, i ne plutaju među oblacima, već su itekako vezani za neki prostor, pa makar oni bili "nomadi", ili tzv. "polu-nomadi".³³ Na koncu konca, ako maknemo u stranu periode ljudske povijesti iz doba "lovaca i sakupljača" koji nisu poznavali "poljoprivredu" – čim je čovjek počeo uzgajati, bilo biljke, bilo životinje, on je zapravo postao "teritorijaliziran", odnosno "vezan" za neki prostor (iako zapravo čak ni lovci i sakupljači često nisu potpune "lutalice", nego se drže nekog konkretnog, manjeg ili većeg prostora, koji im može osigurati dovoljno sredstava za život – kao što pokazuju primjeri Bušmana). Dakle, može se jedino govoriti o *mjeri* nečije "teritorijaliziranosti", kao i o *mjeri* nečije "tribaliziranosti". Može ih se dakle stupnjevati, ali to je sve.

³² Pojam *predominantno* ističem zato jer uglavnom ne postoje nekakvi "čisti" društveni "tipovi" i društveni ustroji, već tek *pretežno*, tj. *predominantno* ovakvi ili onakvi društveni ustroji, odnosno društvena stanja. Dakle, jedino se može govoriti o stupnju do kojega je neka društvena tendencija izražena, može se vršiti gradacija, odnosno registrirati u kojem smjeru neko društvo naginje, i koja sklonost (ili sklonosti) u njemu dominira. Ali stvari su rijetko kada crno-bijele, i "jasno" podijeljene.

³³ Čak i tzv. nomadi uglavnom ne idu naokolo po pustarama i ispašama bezglavo kao muhe, već najčešće nekim redom. Ti ljudi uglavnom nisu avanturisti koji se sa stadima ovaca ili konja otiskuju u nepoznato, s jednoga na drugi kraj svijeta. Nisu u pitanju mase koji se odluče seljakati naokolo iz dosade, već su u pitanju ljudi koji obično jako dobro znaju kuda idu, i što traže, makar ih njihova kretanja odvela tisućama kilometara uokolo. No i takva gibanja često su *ciklička*. Obično se ne odlazi na ispašu da se nikad ne bi vratilo, već se najčešće "vraća natrag", pa onda opet sve ispočetka. A čim postoji "natrag", zapravo govorimo o nekom tipu "teritorijaliziranosti". (Vidi usput neka zanimljiva opažanja o "sjedelaštvu" i "nomadstvu" u: Trubačov O. 2005. 242-247.; a još o toj temi iz sociohistorijske perspektive vidi u: Ibn Khaldun A-R. 1969., kao i u: Hourani A. 1991.)

Da skratim priču, *ne postoji* “de-teritorijalizirana” društvenost, pa tako niti “de-teritorijalizirani” rodovski sistem; kao što ne postoji ni “de-tribalizirana” društvenost, budući da je u gotovo svakom ljudskom društvu moguće pronaći ponašanje, odnosno organiziranje koji funkcionira (i) po krvno-srodničkoj logici. Dakle, ako malo bolje otvorimo oči, istovremeno vodeći računa o svemu o čemu sam ranije pisao, vidjet ćemo da imamo posla s *pretjeranim šabloniziranjem*, i sa *silovanjem stvarnog svijeta ljudske društvenosti uz pomoć promašenih teorijskih modela*. U realnosti naime, *jedan je oblik društvenog ponašanja isprepleten s drugim*, i radi se o *međusobnom prožimanju različitih pojava*, koje se ni u kojem slučaju *ne bi smjele promatrati odvojeno*. Čak i kad se, “samo u analitičke svrhe” promatraju odvojeno, treba biti krajnje oprezan, i svjestan problematičnosti takvih “analiza”.

Za kraj vrijedi još jednom upozoriti na to koliko je važno imati na umu da, kao i masa drugih kategorija kojima se sociolozi koriste, tako i kategorije poput: “gentilno uređenje” ili “rodovsko društvo” mogu unijeti više pomutnje nego jasnoće u naše rasprave. Ove kategorije niti su jasne kao što bi se htjelo, niti pretjerano smislene. Razlikovanje “rodovskog društva” od “države” i “državnog uređenja” krajnje je arbitrarno, jer i ne postoje “ne-rodovska društva”; odnosno, jer jasno vidimo da postoje *ostaci starih modela društvenosti u novim formama*. A kada vidimo koliko se uspješno *stari sadržaji prilagođavaju novim formama*, postaje krajnje diskutabilno hoće li ti “stari” elementi društvenosti ikada uopće iščeznuti. Stoga se moramo pitati koji je zaista domet kategorija poput “gentilno uređenje”, tj. “rodovsko-plemensko društvo”?

Mi naravno možemo i dalje koristiti spomenute kategorije u društvenim naukama, ali jedino s izuzetnim oprezom, uvijek vodeći računa o tome da je njihova stvarna upotrebljivost *veoma ograničena*. Čim se naime iz svog svijeta analiziranja i teoretiziranja vratimo u *stvarni svijet društvenih gibanja*, ovakve kategorije gube gotovo svaku vrijednost.

IV. Malo o primjenjivosti genetike u povijesnim istraživanjima

Iako bi se o genetici i povijesti,³⁴ odnosno o primjenjivosti genetičkih istraživanja u povijesnim analizama, a posebno o interpretaciji takvih istraživanja moglo pisati naširoko, na ovome mjestu zadovoljiti ću se tek kraćim osvrtom na neke od problematičnih elemenata koji već na prvi pogled upadaju u oči svakom istraživaču ovih tema, i koje smatram posebno vrijednima pozornosti. Konkretno, ovdje me zanimaju dva problema vezana za genetiku. Prvo je problem kvantifikacije, odnosno količine, tj. “reprezentativnosti” uzorka na osnovu kojeg se radi istraživanje; a drugo je problem koji zapravo u sebi obuhvaća kombinaciju metodoloških i terminoloških, pa i semantičkih poteškoća, a koje skraćeno možemo smatrati pitanjem interpretacije u širem smislu. S pregledom tih problema ići ću redom, kako sam ih i naveo, ali će se raspravljana pitanja na momente ispreplitati, kao što će se vidjeti niže u tekstu.

U nemalom broju radova na temu populacijske genetike primjedbe o nedostacima genetičkih istraživanja ne razrađuju se posebno, već se često naveđu tek “u prolazu”. S druge strane, ni kod povjesničara nije lako pronaći neka opažanja na temu genetike i historije, odnosno njihovog međudodnosa.³⁵ Zapravo, dio primjedbi koje niže u radu iznosim nisam baš susretao u literaturi, pogotovo ne na našem jezičnom području,³⁶ pa imam dojam da se mnogi od istraživača ljudske prošlosti (bili oni genetičari, bili povjesničari) i ne zamaraju previše oko toga na koje se sve načine može manipulirati pitanjima i problemima koja iz ovakvih istraživanja proizlaze.

Pregledom pisanog materijala na ovu temu može se ponekad pronaći razne informacije i primjere iz kojih se da iščitati koliko problematična ponekad mogu biti ovakva istraživanja, odnosno koliko je otežano donošenje čvršćih

³⁴ Za osnove genetike, vezano za istraživanje “porijekla” ljudskih populacija, s kraćim objašnjenjima ove problematike kao i terminologije, vidi npr. u: Martinović-Klarić I. 2009.; Gillespie J. H. 2004.; Stone L., Lurquin P. 2007. Vidi usput još nekoliko studija korisnih za upoznavanje ovih tema: Wiik K. 2008.; Barbujani G., Bertolle G. 2001.; Atkinson Q., Gray R. 2005.; Cavalli-Sforza L. L., Menozzi P., Piazza A. 1994.; Cavalli-Sforza L. L. 1997.; Isti. 2001.; Klein J., Takahata N. 2002.; Goodman A. H., Heath D., Lindee M. S. 2003.; Zalloua P. A., *et al.* 2008.; Bird S. C. 2007.

³⁵ Vidi usput: Egorova Y. 2010.a.

³⁶ Jedan od rijetkih tekstova koje sam pronašao, a da problematizira neke teme vezane za odnose genetike i povijesti je npr.: Aralica V. 2006.

zaključaka na osnovu njihovih rezultata.³⁷ Nerijetko se naime dešava da se u jednom radu tvrdi jedno, dok se u nekom drugom na sličnu ili istu temu tvrdi upravo suprotno, što je i razumljivo: kako zbog česte situacije da su DNK uzorci koji se koriste u istraživanjima nedovoljno veliki, tj. brojni, zbog čega se ponekad u novijim istraživanjima koja obuhvaćaju veći broj uzoraka dobiju drugačiji rezultati; tako i zbog nedovoljno razrađene metodologije, radi čega ponekad dolazi do proturječnih interpretacija rezultata; ali također i zbog zaista brzog razvoja istraživačkih oruđa i tehnologija kojima se koriste genetičari, a čiji napredak, sasvim prirodno, zahtijeva izvjesno korigiranje stavova oblikovanih na istraživanjima koja su urađena “zastarjelim” tehnikama i metodama. Svi ovi faktori utječu na potrebu za reinterpretacijama prethodnih rezultata, ili čak modifikacijama samog istraživačkog postupka, odnosno metodologije.

Naravno, ovakva se pojava može primjetiti u svim znanstvenim granama, jer nauka, kao i ljudi, evoluirala i samu sebe pokušava popraviti i unaprijediti, te postići veću preciznost. No kod genetike su te promjene daleko učestalije i intenzivnije, već i zbog prirode te nauke, kao i tehnologije koja se u njoj upotrebljava. Kada se usporedi s historijom, ili nekim sličnim društveno-humanističkim disciplinama, populacijska genetika zapravo juri, i grabi sve dalje i sve brže. Upravo otuda dijelom i proizlaze “nestabilnost” njenih rezultata, kao i problemi za primjenu istih u povijesnoj znanosti. No opširno i sistematsko diskutiranje svih problema koji proizlaze iz susreta historiografije s genetikom tema je za neku drugu priliku, već i stoga što bi zahtijevala daleko detaljniji i obimniji osvrt. Stoga ću se, kako sam već naveo, na ovome mjestu tek osvrnuti na one probleme koji mi se čine najakutnijima i posebno vrijednima spomena.

³⁷ Ovdje navodim neke od radova koje sam konzultirao, i za koje vjerujem da, kad ih se sagleda u cjelini, mogu poslužiti kao kakva-takva ilustracija dijela problema o kojima raspravljam: Martinović-Klarić I. 2009.; Milo R. 2008.; Reich D., *et al.* 2008.; Haak W., *et al.* 2005.; Ammerman A. J., *et al.* 2006.; Burger J., *et al.* 2006.; Loring – Brace C., *et al.* 2006.; Witherspoon D. J., *et al.* 2007.; Hammer M. F., *et al.* 2001.; Wilder J. A., *et al.* 2004.; Sampietro M. L. 2007.; Chikhi L., *et al.* 2002.; The American Journal of Human Genetics. 1997.; Isto. 1998.; Isto. 2000.; Cruciani F., *et al.* 2004.; Adams S. M., *et al.* 2008.; Egorova Y. 2010.a.; Chadarevian S. 2010.; Ricaut F. X., Waelkens M. 2008.; Balaesque P., *et al.* 2010.; Poloni E. S., *et al.* 1997.; Rosser Z. H., *et al.* 2007.; Tian C., *et al.* 2009.; Seldin M. F. *et al.* 2006.; Campbell C. D., *et al.* 2005.; Bowden G. R., *et al.* 2008.; Rincon P. 2010.; Katsnelson A. 2010.; Karafet T. M., *et al.* 2008.; Trombetta B., *et al.* 2011.; Morelli L., *et al.* 2010.; Wei W., *et al.* 2013.

Problem “reprezentativnosti” uzorka

Krenimo od kvantitete. Kako ne bih previše odlazio u širinu, počet ću s jednim banalnim, ali sasvim konkretnim primjerom. Prije nekih pola godine (ovaj tekst dovršavam početkom ljeta 2013. godine) jedan internetski portal donio je bombastičan naslov: *Genetika rasvijetlila pitanje o podrijetlu Židova u Europi*.³⁸ Budući da sam imao neke predodžbe o primjenjivosti genetike na istraživanje povijesti (ili preciznije, o neprimjenjivosti genetike na istraživanje tzv. identitetne historije, odnosno povijesti *identifikacija i identifikacijskih obrazaca*), čim sam pročitao naslov, dobio sam poriv da pobjegnem glavom bez obzira od takvog teksta. Ipak sam, prije “bježanije”, spremio adresu internet sajta u pretraživač na svom kompjutoru, i zahvaljujući tome sada mi taj tekst može poslužiti kao ilustracija problema koji me muči. O čemu je riječ? Članak prenosi rezultate istraživanja na osnovu kojih – misle autori članka, te znanstvenici na koje se novinski članak poziva – postaje moguće tvrditi kako većina evropskih Židova ima “miješano porijeklo”, odnosno kako su njihovi preci dolazili iz različitih “etničkih” grupa.³⁹ Je li nam zaista trebalo genetsko istraživanje da nam potvrdi “miješno porijeklo” Židova, kao i malte ne *svakog drugog naroda* na svijetu? Da, ako smo upravo “pali” s Marsa – inače i ne baš.

No ima nešto drugo, u čitavoj lepezi ovakvih bizarnosti koje bi se mogle komentirati unedogled. Naime (a ovo je upravo pitanje vezano za element kvantitete), autori “istraživanja” (o kojima spomenuti novinski tekst raspravlja) su kao materijal na kojem baziraju svoje rezultate uzeli 1287 krvnih uzoraka, tj. uzoraka DNK. Istovremeno, Židova i Židovki na svijetu ima između

³⁸ HINA. 2013. Tekstove o spomenutom istraživanju objavljivali su i drugi portali i novine, a ovdje navodim radi uštede prostora tek: Entine J. 2013. Većina tih članaka nažalost sadrži za suvremeno novinarstvo uobičajeno povišenu dozu *neznanja, političko-ideološkog petljanja, te dakako nezaobilaznog senzacionalizma*.

³⁹ Neki autori nažalost ne prave razliku između “etničkog”/narodnosnog, što će reći *ideološkog* “porijekla” s jedne, i biološkog “porijekla”, odnosno genetske “slike” s druge strane. O razlici između gena s jedne, i narodnosti, tj. identifikacije s druge strane, biti će još riječi niže u radu, iako sam to već spominjao i u svojoj raspravi o “etničitetu”: Pijović M. 2012. Vidi usput par zanimljivih članaka na temu nonšalantnog i neodgovornog baratanja sociološkom terminologijom u genetičarskoj literaturi: Race, Ethnicity, and Genetics Working Group. 2005.; Outram S. M., Ellison G. T. H. 2006.; Sankar P., *et al.* 2007.; Ali-Khan S. E., *et al.* 2011. U suštini, riječ je sličnoj pojavi koja se javlja i kod tzv. “loose talk”-a, odnosno nesavjesne i neprofesionalne upotrebe sociološke terminologije u društvenim i historijskim istraživanjima, o čemu više vidi u: Pijović M. 2012.

14 i 18 miliona, a pritom je važno imati na umu da su većina svjetskih Židova (između 2/3 i 3/4) porijeklom Aškenazi, čime zapravo kada pričamo o “evropskim Židovima”, istovremeno pričamo i o većini svjetskih Židova. Dakle, autori su na osnovu 1287 analiziranih uzoraka sebi uzeli za pravo da pričaju o “porijeklu” i do 18 miliona ljudi. Misli li netko da s ovim nešto nije u redu? Ako podijelimo 18 000 000 sa 1287 dobijamo približno 13.986,01 (što će reći skoro 14.000). Znači, ovi istraživači su na osnovu analize 14.000-tog (slovima: *četрнаesttisucítog*) dijela židovskog naroda došli do “rješavanja misterije porijekla” čitavog židovskog naroda.⁴⁰ Ovakav postupak je naprosto neshvatljiv.

Ono što je ovdje posebno važno za imati na umu, jeste to da se većina istraživanja vezanih za genetiku vrši upravo na ovako skromnom uzorku. Ovdje ću navesti samo jedan, meni zabavan primjer: na osnovu uzoraka uzetih od 2514 ljudi radilo se istraživanje čiji bi rezultati navodno trebali omogućiti donošenje nekakvih “zaključaka” o “evropskim populacijama”. Dakle, za kontinent s više od 730 miliona ljudi, “reprezentativan” uzorak nam iznosi 2514 ljudi. Ovo je zaista fascinantno.⁴¹

No čak je i skromnost uzorka podnošljiva ukoliko se razno-razni “interpretatori” takvih istraživanja suzdržavaju od donošenja često pretjeranih zaključaka. Upravo takve interpretacije, posebno kada se koriste u kontekstu povijesnih istraživanja, ukazuju na neke izopačene tendencije. Pritom naglašavam, nema apsolutno nikakvih problema s tim da se vrše DNK istraživanja, makar i na tako malim uzorcima. Na koncu, od nekuda se mora početi, a genetička ispitivanja su izuzetno skupa, stoga bi analiza velike mase, od npr. više

⁴⁰ No ovo je čak i “pristojno” istraživanje kad se usporedi s jednim drugim, u kojem je upotrebjeno svega 237 uzoraka za filozofiranje o “porijeklu” Židova (kojih je, kao što rekoh, blizu 18 miliona). Vidi u: Katsnelson A. 2010.

⁴¹ Vidi u: Lao O., et al. 2008. A vidi usput za sličan profil istraživanja u: Primorac D., et al. 2011.; Primorac D. 2011. *Kao što je navedeno na početku članka, glavni cilj ove studije bio je ponuditi genetsku perspektivu ljudske povijesti u Europi izvedenu iz 22 NRY binarna biljega. Dvadeset i dva odabrana NRY binarna biljega tipizirana su u 1.007 muškaraca iz 25 različitih evropskih i bliskoistočnih geografskih regija. Pedeset i osam od tih uzoraka potjecalo je od hrvatskoga stanovništva* (Primorac D., et al. 2011. 7.). *Nedugo nakon objavljivanja našeg rada u časopisu Science, akademik Rudan i suradnici dobili su slične rezultati i to analizom 457 hrvatskih muškaraca kad je utvrđeno da gotovo 49% ispitanih hrvatskih muškaraca pripada haplogrupi I. Nastavljajući naša istraživanja u Bosni i Hercegovini, gdje smo u studiju uključili 256 muškaraca (90 Hrvata, 81 Srbina i 85 Bošnjaka) s više od 50 različitih lokacija (sve podebljao M. P.) ...* (Primorac D. 2011.).

desetaka ili čak stotina tisuća uzoraka odjednom, odnosno u okviru jednoga projekta, koštala enormnu svotu novca i zahtijevala ogromne organizacijske napore. No baš zato je *nužno* da se sami istraživači jasno postave prema problemima koji proizlaze iz malog (a nerijetko i *komično malog*) uzorka na kojem se istraživanja baziraju. Nažalost, takva upozorenja često izostaju.

Stoga problem nisu genetička ispitivanja kao takva, nego problem predstavlja to što se takva istraživanja i njihovi rezultati onda interpretiraju na iracionalan način – kao da uzorci od par stotina mogu biti “reprezentativni” za višemilionske mase ljudi. Do kakvih je sve čudnovatih zaključaka moguće doći primjenom takvih postupaka pokazuje sljedeći primjer: *The frequency of the major western European lineage, haplogroup (hg) R1b1b2, follows a cline from 12% in Eastern Turkey to 85% in Ireland (Figure 1B), and is currently carried by some 110 million European men* (podebljao M. P.).⁴² Ali na osnovu čega se dolazi do zaključka da oko 110 miliona Evropljana nosi određenu haplogrupu? Autori to ne navode, i ne ulaze u detalje – samih uzoraka na osnovu kojih je rađeno to istraživanje bilo je 2574, i taj se podatak uredno navodi, no nema nikakvih analiza i objašnjenja o brojci od 110 miliona – ali možemo otprilike pretpostaviti kako se do nje došlo: na osnovu analize DNK uzoraka tih nekoliko hiljada individua obuhvaćenih istraživanjem, i određivanja koliki postotak tih individua nosi tu i tu haplogrupu. Da pojednostavim na (i ne baš tako) hipotetskom primjeru: ako je na recimo 2500 individua koje su ispitivane, a dolaze iz Evrope, bilo njih oko 30% kod kojih je pronađena “ta i ta” haplogrupa, te ako pritom Evropa ima oko 350-370 miliona muškaraca, tada 30-ak posto od 350-370 miliona iznosi otprilike oko 110 miliona. I onda kao rezultat takvog tipa “analize” netko tvrdi da oko 110 miliona Evropljana nosi “tu i tu” haplogrupu. Ukoliko se zaista ovakvom metodologijom došlo do spomenutih brojki, a čini se da jeste (jer očito istraživači nisu ispitali stotine tisuća uzoraka, a kamoli svih nekoliko stotina miliona), tada je jasno da se spomenute brojke ne mogu uzimati ozbiljno. Ovakve “aproksimacije” i domišljanja ne vode nas nikuda.

Znači, najveći problem u ovoj priči nisu genetičari koji odrađuju istraživanja, odnosno genetičari kao takvi, već *oni među njima* koji se iz kojih god razloga zaigraju, preuzmu na sebe teret koji ne umiju nositi, i umisle si da su povjesničari; ali isto tako problem su i diletanti među razno raznim “kultu-

⁴² Balaesque P., *et al.* 2010.

rolozima” i “povjesničarima” koji se vole naširoko i nadugačko baviti temama koje ne razumiju, ali koje očito mogu donijeti jako lijepu zaradu, pogotovo ako se prezentiraju u duhu sveprisutnog senzacionalizma. Ispod donosim primjer situacije gdje se genetičari pokušavaju igrati povjesničara, pa na kraju umjesto ozbiljne znanosti kao rezultat dobijamo, najblaže rečeno, vrlo čudne konstrukcije.

Dvije godine nakon prethodno opisane opsežne analize hrvatskoga stanovništva, međunarodni tim, na čelu s Institutom za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju, koristio je 28 bialelnih biljega na Y kromosomu u analizi 256 muškaraca (90 Hrvata, 81 Srbin i 85 Bošnjaka) iz Bosne i Hercegovine ... Uzimajući u obzir paleolitsko podrijetlo haplogrupe I (dijelom određene P37 mutacijom) u ovome dijelu Balkanskoga poluotoka (29) i njezinu ekstremno veliku učestalost (u prosijeku za sve tri glavne etničke skupine moderne Bosne i Hercegovine oko 50% ili točnije za bosanske Hrvate 71,1%, Bošnjake 43,5% i bosanske Srbe 30,9%) ... (ova izjava nema mnogo dodira s realnošću, jer spomenuta “učestalost” nije registrirana za “sve tri glavne etničke skupine” (kako autori tvrde) već za ispitane pripadnike tih etničkih skupina: dakle za pojedince, njih nekoliko stotina čiji su uzorci ispitani (te posredno, i za njihove muške krvne srodnike, budući da je logično očekivati da otac i sin, ili dva brata, ili prvi rođaci i sl., imaju podudarne haplotipove; no nisu svi muškarci u BiH krvni srodnici, a to izgleda ove istraživače previše ne muči) – op. M. P.) ... Ovi rezultati ukazuju na to da su područja današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine vjerojatno bila dio balkanskoga glacijalnog utočišta. Frekvencije haplogrupe J i G zajedno iznose više od 9%, što ukazuje da 9% bosansko-hercegovačkih muškaraca potječe od ranih poljodjelaca (opet autori ulaze u sferu bajkovitog – naime, istraživanje ne ukazuje ni na šta drugo, osim na to da 9% od 256 ispitanika potječe od tzv. “ranih poljodjelaca”; a činjenica da su autorima 256 ispitanika isto što i 2 miliona muškaraca u BiH, dovoljno govori samo za sebe – op. M. P.)...⁴³ Malo niže u citiranom tekstu autori nastavljaju sa svojim “otkrićima”: Ovi rezultati ukazuju da je muški genofond BiH populacije više bio pod utjecajem neolitskih i post-neolitskih migracija nego hrvatski genofond. S druge strane, relativno niske frekvencije R1a i R1b haplogrupa unutar BiH muške populacije dokazuju manje prisustvo gena iz ukrajinskoga glacijalnoga utočišta nego je to slučaj u

⁴³ Primorac D., et al. 2011. 8-9.

hrvatskoj populaciji za iste genetske biljege.⁴⁴ No što zaista spomenuti rezultati pokazuju? Pokazuju jedino kakvo je stanje kod ispitanika, kojih je ponavljam, bilo svega nekoliko stotina, dok populacije BiH i Hrvatske zajedno čine preko 8 miliona ljudi (a ako tome pribrojimo i dijasporu tih zemalja taj broj raste za još nekoliko miliona). Dakle, imamo nekoliko stotina ispitanika (imajmo na umu i njihove srodnike po muškoj liniji, što svakako nešto uvećava konačni broj, ali ne radikalno) u odnosu na više od 4 miliona muškaraca (u HR i BiH zajedno – ne računajući dijaspore), i to je “reprezentativan uzorak”?

No osim kvantitativne razine, koja je nezadovoljavajuća za donošenje ozbiljnih zaključaka, imamo i drugih problema koje ovdje navodim kao mali uvod u ono o čemu će se raspravljati nešto niže u ovome tekstu: *Učestalost podskupine I-P37 uočena kod bosansko-hercegovačkih Hrvata veća je u odnosu na sve tri BiH etničke skupine i može se djelomično pripisati genetskome driftu, ali još uvijek predstavlja najveću uočenu frekvenciju za neke populacije. Nasuprot tome, protok gena tijekom neolitika i postneolitika čini se da je igrao marginalnu ulogu kod bosanskih Hrvata.*⁴⁵ Fascinantno je kako autori spajaju sadašnjost i prošlost u jednu cjelinu, prikazujući čitavu pojavu kao nekakav ahistorijski fenomen: identifikacijski obrasci, genetski materijal, sve je to jedno te isto, bez razlike, i sve lijepo stopljeno u nekoj imaginarnoj “vječnosti”, u nekakvom “kontinuumu”. Znači “bosanski Hrvati” su “stameni ko stijene” – neolitik i postneolitik prolaze, bezbroj gena “protječe”, ali ovi stoje na mjestu kao da su stećci? Tko su ti “bosanski Hrvati”? Jesu li to neke planine, neke stijene koje se nisu mijenjale desetinama tisuća godina? Jesu li to neki nijemi stupovi koji nepomično stoje kraj puta kojim se odvija spomenuti “protok” gena? Naravno da ne. Dalje, jesu li “bosanski Hrvati” bili kroz povijest neka homogena skupina? Nisu, jer ne postoje homogene i nepromjenjive društvene pojave. Jesu li “bosanski Hrvati” oduvijek bili “Hrvati” – još od neolitika i paleolitika? Nisu. Konačno, jesu li ti današnji Hrvati, tj. njihovi preci uvijek živjeli na jednom prostoru, tj. mikroprostoru, zaštićeni nekim staklenim zvonom od svega što se dešavalo oko njih? Ne, budući da je to nemoguće. “Protok gena” o kojem autori filozofiraju dakle, nije igrao “marginalnu ulogu kod bosanskih Hrvata”, već eventualno kod predaka tih par stotina ispitanika; odnosno kod mnoštva generacija nekih ljudi, čiji se potomci, njih par stotina, danas izjašnjavaju kao

⁴⁴ Isto. 9.

⁴⁵ Isto.

Hrvati, tj. koji sami sebe danas vide kao Hrvate – a pred 200 godina mogli su biti Turci, Srbi, ili Romi, a prije dvije tisuća godina mogli su biti Romani, Iliri, ili Kelti, itd. Dakle, ni traga ni glasa kontekstu, tj. *kontekstima*. Samo se redaju podaci koji bi valjda, sami po sebi, trebali predstavljati neku “rekonstrukciju” prošlosti. Upravo je kontekst (odnosno *konteksti*) onaj aspekt priče bez kojega nije moguće razumjeti rezultate ovakvih istraživanja. Ali to nam autori ne daju. A ako se podaci takvih istraživanja serviraju čitaocima bez objašnjavanja konteksta i mikrokonteksta (uvijek u *pluralu*), bez vođenja računa o migracijama, političkim gibanjima, osvajanjima, asimilacijama, te akulturacijama koje su se odvijale kroz milenije na tom nekom konkretnom prostoru – onda možemo očekivati daljnju degradaciju nauke, i još veći uspon diletantizma i senzacionalizma.

Za kraj ću citirati jedan koristan rad koji se djelomično dodirnuo upravo tog aspekta “genetičarske” problematike:

*One of my respondents admitted that he and his colleagues in this field were often under pressure to **overemphasise their potential contribution to historical debates when applying for funding, and to over-interpret their results when preparing papers for publication.** He noted that it was hard enough to obtain funding for these types of studies – studies that dealt with history, rather than, for instance, with medicine – **not to try to sensationalise them at least to some degree.** This response demonstrates that scientists feel that they are **under pressure to achieve interdisciplinarity ‘on the paper’.** **The deeper their research proposals engage with historical debates, the more likely their projects are to attract financial support.**⁴⁶ What appears to have prevented ‘genetic history’ from achieving more positive interdisciplinarity is the perceived and structural constraints that geneticists and historians feel they are under, and the way they view each other’s fields. **For the purposes of fund-raising and publicity geneticists are happy to stress the interdisciplinary nature of their work. They frame their research questions in line with significant historical debates and interpret their results in a way that would make them look like solutions to historical mysteries.**⁴⁷ A vrijedi dodati i još neka opažanja o primjenjivosti genetike u povjesničarskoj istraživačkoj praksi: *One informant stressed that interpreting genetic data was always a challenge, particularly if they had to be**

⁴⁶ Egorova Y. 2010.a. 355.

⁴⁷ Isto. 363.

*considered in light of specific historical debates. He suggested that even the most up-to-date techniques developed in population genetics could not give researchers enough ‘molecular resolution’ to offer anything like a definitive answer to such complex questions as those about the dispersal of the Jewish people or about the formation of the caste system.⁴⁸ It has been demonstrated by social scientists that the usage of ‘DNA evidence’ beyond the realm of academia has hardly proved to be uncontroversial. For instance, Amade Mcharek ... has shown in the context of her study of a Forensic DNA laboratory that a genetic marker is much more of an invested category, rather than a universal tool. Michael Lynch et al. ... have argued on the basis of their ethnography of ‘DNA fingerprinting’ that the value of DNA evidence in the courtroom very much rests on practices and circumstantial knowledge, which are not radically different from those that support more conventional forms of evidence.⁴⁹ Although, as the example of one of my informants demonstrates, obtaining funding for engaging in a formal and meaningful collaboration with historians is not outside of the realm of possibility, most of my respondents shied away from it. Instead, they are anxious to gain recognition from fellow geneticists whose research may be very different from theirs, rather than from historians working on similar issues. As a result, they manage to maintain their reputation of ‘good scientists’ and publish their findings, despite the fact that in the view of historians **their studies completely fail to answer the very research questions that they set for themselves** (sve podebljao M. P.).⁵⁰*

Kada se bolje pogleda, stječe se dojam da među nekima od autora koji se bave ovakvim aktivnostima postoji shvaćanje da se genetikom može postupati po istom modelu po kojem funkcionira tzv. “istraživanje javnog mnijenja”.⁵¹ Ispitivači recimo zovu ljude telefonom, ili ih zaustavljaju na ulici, i ispituju na primjer za koga će glasati na sljedećim izborima. Onda rezultate tih istraživanja

⁴⁸ Isto. 356.

⁴⁹ Isto. 358.

⁵⁰ Isto. 363. Vidi usput još nekoliko radova od iste autorice: Egorova Y. 2009 (a.); Ista. 2009 (b.); Ista. 2010 (b).

⁵¹ Ovdje neću opisivati čitav proces, i razne tehnike i metode koje se koriste, nego ću u najkraćim crtama iznijeti neka opažanja. Općenito o ispitivanju javnog mnijenja vidi npr. u: Gallup (a.); Gallup (b.); Supek R. 1981. Vidi usput vrlo interesantna opažanja o oblikovanju “javnosti” kao povijesno-političkog fenomena u: Moscovici S. 1997. 7-66.

ispitivači pošalju na analizu, i nakon analize rezultati se objavljuju. Sam ispitivački proces, gotovo po pravilu, obuhvaća jako mali postotak ljudi: u zemljama s nekoliko (3-5) miliona stanovnika recimo, obuhvaća se obično tek 1000 do 2000 ljudi. Dakle, na osnovu maksimalno nekoliko tisuća anketiranih (iako taj broj obično nije veći od 1000 u većini istraživanja) “istraživači” zaključuju o tome za koga će neki ljudi, neki narod, odnosno građanstvo neke države, itd., glasovati na izborima. Nekoliko tisuća od nekoliko miliona je oko 0,1%, ili tisućiti dio čitavog biračkog tijela, odnosno jedan promil (1‰). Stoga je teško ne zaključiti da se radi o manipulaciji. To jest, na malo finiji način rečeno: *Public opinion polls would have less value in a democracy if the public -- the very people whose views the polls represent -- didn't have confidence in the results.*⁵²

Pritom, istraživanja ovog tipa u velikoj mjeri predstavljaju uspješnu manipulaciju iz jednog banalnog razloga: ljudskim umovima i mišljenjima se može manipulirati. Kada dovoljno velik broj ljudi “bombardiraš” dovoljno dugo rezultatima svog “ispitivanja javnog mnijenja”, vrlo često se događa da mnogi od tih ljudi kada izađu na izbore glasaju onako kako rezultati tih istraživanja kazuju (a ne onako kako su možda u početku namjeravali glasati). Dakle, rezultatima istraživanja se direktno može utjecati, i dakako utječe na raspoloženje birača. To može proći, jer mišljenja se mogu mijenjati i prilagođavati – i to je ono na što rečena “istraživanja” u izvjesnoj mjeri i ciljaju.

Ali geni ne mogu mijenjati raspoloženje, niti imaju “mišljenje”. No neki istraživači gena, kada krenu objavljivati svoje rezultate, i kada ih se krene interpretirati, bilo od strane genetičara, bilo o strane dežurnih “genetohistoričara”/”historio-genetičara”, kao da žele polučiti isti efekat kakav imaju istraživanja javnog mnijenja vezana za političko raspoloženje građana – odnosno kao da žele gene kao takve usmjeravati. To je ono što zapravo kod ovakvih pojava najviše fascinira. No geni i “javno mnijenje” nisu isto. Primjera radi, boja moje kože neće potamniti ako me netko dovoljno dugim ispiranjem mozga uvjeri da sam zapravo pripadnik afričkog naroda Zulu, a ne Srbin. Stoga nikakva demagogija ne može promijeniti činjenicu da koji promil (a uglavnom je riječ o mnogo manjim uzorcima) neke populacije (tj. njihovih krvnih uzoraka) ne može biti dostatan materijal za pričanje o nekakvom “genetskom porijeklu” čitavih tih populacija.

⁵² Gallup (b).

Dakle, tek kada netko uzme npr. 50 ili 100 tisuća uzoraka Hrvata i Hrvatice (kojih je danas u svijetu bar 6 do 7 miliona), pa ih istraži, možda ćemo moći govoriti o “dokazivanju” nečega. Namjerno naglašavam “Hrvata i Hrvatica” (ili neke druge populacije, svejedno je), odnosno *muškaraca i žena*. Naime, velik broj ovakvih istraživanja, na osnovu kojih se onda iznose bombastične i senzacionalističke tvrdnje, bazirana su zapravo na istraživanju muškaraca, preciznije Y kromosoma. Ali da bi se imalo predodžbu o porijeklu muškaraca, ali i žena, treba istraživati i druge stvari, npr. i mitohondrijsku DNK. Naime, dok se Y kromosomi prenose po muškoj liniji, i to samo s očeva na sinove; mitohondrijska DNK prenosi se po ženskoj liniji, ali se ne prenosi samo s majke na kćeri, već i na mušku djecu – ali pritom samo kćeri, odnosno ženska djeca, mogu prenositi tu DNK dalje na svoje potomstvo.⁵³ Dakle, ako mi svoje rezultate o “porijeklu” nekog naroda baziramo recimo na ispitivanju DNK muškaraca, i pritom ispitujemo Y kromosom, mi onda istražimo njegovu očinsku liniju. Ali, što je s majčinskom? Ona ostaje neistražena. A budući da pritom nismo ispitali ni DNK uzorke žena, mi ne samo da često nemamo istraženo porijeklo po majčinskoj liniji kod muškaraca, nego nemamo ni adekvatno istraženo porijeklo žena. Upravo zato, ako su neka od ovakvih istraživanja urađena na osnovu Y kromosoma, tada samo *potpuno neozbiljan čovjek* može govoriti o “genetskom porijeklu” nekih populacija na osnovu takvih istraživanja. Naime, prvo bi trebalo što potpunije pregledati genetsku sliku čitave populacije, a ne samo onaj dio materijala koji se prenosi preko muških predaka, a da bi se moglo govoriti o genetskom “porijeklu” nekih populacija *u cjelini*.

U tom smislu, *problem kvantitete* nije vezan tek za broj uzoraka koji su uzeti s nekog prostora, ili iz neke populacije; već je problem kvantitete također i taj da se u nekim istraživanjima prate i istražuju samo muški preci neke populacije, dok se ženske zanemaruje; ili se pak istražuje samo muški dio neke populacije, ali ne i ženski. No kao što znamo, svako ljudsko biće ima majku i oca, i njegov je genetski materijal naslijeđen i od te majke, i od tog oca. Dakle, ako se neka genetska istraživanja rade tako da se pregledava i prati jedino materijal koji se nasljeđuje po ocu, ili pak samo materijal muških “ispitanika”, postavlja se pitanje o kakvom mi to “porijeklu” populacija pričamo? Ovo nam je još jedan pokazatelj toga s kakvim se sve problemima možemo susresti kod ovakvih istraživanja, te zašto bi ista trebalo tretirati s *radikalnom skepsom*.

⁵³ Vidi npr. u: Ježić M. 2010.

U svakom slučaju, dok se ne desi da se istraživanjima genetskog materijala obuhvati jedan znatno veći materijal (kvantitativno gledajući) nego dosada – a toga neće biti tako skoro jer su genetička ispitivanja vrlo skupa – sve priče o genetskom “porijeklu” populacija (a koje samo po sebi *nema veze* ni s jezičkim, ni etničkim, ili uopće identitetnim “porijeklom”) koje se baziraju na promilima ostat će tek nategnute hipoteze i pretjerivanja *bez ozbiljne primjenjivosti u historijskim istraživanjima*. Ponavljam, istraživanje javnog mnijenja može, čak i na osnovu kojeg promila “pokazati sliku cjeline” u velikoj mjeri zahvaljujući tome što se ljudskim mišljenjem može manipulirati. Dakle, možda pregrubo rečeno, često se radi o gatanju, tj. o “proricanju” budućnosti upravo logikom da će samo “proricanje” među ljudima koji ga čuju izazvati određeni efekt – stoga ispitivanja javnog mnijenja vrlo često imaju karakter *samoispunjavajućeg proročanstva*. Ali genetika ne funkcionira tako. Ljudski geni (tj. genetski materijal) nisu isto što i mišljenja. Niti bi bila realna pretpostavka da se ista logika i metodologija koja se primjenjuje kod takvih istraživanja javnosti može primjenjivati na genetička ispitivanja. Problem dakako, tj. suština problema, nisu istraživanja kao takva – uzmemo uzorak nečije krvi i ispitujemo ga – nego *interpretacije* tih rezultata koje dobijamo. A te su interpretacije često vrlo neodgovorne i senzacionalističke.

Da privedem ovaj dio priče kraju. Ako Njemačka ima npr. oko 80 000 000 stanovnika, onda samo neozbiljan čovjek može na osnovu analize recimo par tisuća krvnih uzoraka iz Njemačke donositi bilo kakve zaključke o “porijeklu Nijemaca”. Ozbiljni i uvjerljiviji zaključci mogli bi se donositi kad bi bilo analizirano na desetine ili stotine tisuća uzoraka. Ali razmotrimo još nešto važno. Uzmimo hipotetski, da na oko 80 miliona stanovnika Njemačke imamo 20 miliona obitelji, i pođimo od toga da unatrag 100 godina na svake dvije-tri njemačke obitelji imamo zajedničke direktne pretke. Sada zamislimo da je tih porodica pred 100 godina bilo 10 miliona. A i kod tih predaka prije 100 godina, svakih nekoliko porodica bilo je također povezano, jer su i one imali zajedničke pretke. I tako recimo dođemo do toga da je populacije današnje Njemačke, gledajući porodičnu povijest, odnosno genealogiju (a ne “identitete” i sl.), moguće svesti na svega par stotina tisuća porodica (pretpostavimo krvno nepovezanih) koje su tamo živjele recimo u razvijenom srednjem vijeku. Ovako postavljene stvari omogućavale bi nam da već na osnovu relativno malog uzorka donosimo ozbiljnije zaključke o genetičkoj slici današnjih građana Njemačke, jer ionako bi apsolutna većina njih jedna drugima bila

rodbina – bilo u drugom, bilo u petom, bilo u petnaestom, ili dvadeset petom koljenu, itd. No, je li ovako postavljena priča ispravna? Ne, već je u pitanju radikalno *pojednostavljivanje*.

Naime, ovo bi zaista bilo tako kako sam u tom hipotetskom primjeru prikazao, tek kada i ako bi npr. prostor Njemačke bio hermetički zatvorena posuda u koju se u zadnjih XY stoljeća nitko nije doseljavao, i koja dakle, nije poznavala migracije bilo koje vrste. Ali ako uzmemo u obzir da je npr. u nju doselilo na milione ljudi protjeranih iz istočnih i jugoistočno-evropskih zemalja nakon Drugog svjetskog rata, onda naravno ova naša pojednostavljena računica postaje daleko kompleksnija. Pa onda, ako uzmemo da je i ranije, nakon Prvog svjetskog rata bilo migracija u Njemačku, jer je Njemačka i tada izgubila neke teritorije na istoku, ali i na zapadu, time se stvar još više komplicira. Konačno, kada tu krenemo pribrajati migracije, ratove, bolesti, stradanja, i sl., iz perioda prije 20. stoljeća (poput npr. “Tridesetogodišnjeg” rata, koji je imao upravo stravične demografske posljedice), ubrzo ćemo shvatiti da *populacije ne padaju i ne rastu ravnomjerno*, stoga ni ova logika pravilnog i proporcionalnog grananja i umnažanja populacije *nema smisla*. Dakle, takvu “logiku” bismo eventualno mogli primjeniti samo kada i ako bismo imali neku “idealnu” situaciju (a to znači laboratorijske uvjete, koji dakako u stvarnosti *ne postoje*), kada bismo imali primjer neke države ili prostora koji bi imao nepromijenjene granice i nepromijenjenu društvenu strukturu (u smislu nepostojanja bilo kakvih migracija i useljavanja), te u kojoj bi se na upravo idealan način, savršeno ravnomjerno populacija umanjavala i uvećavala baš onako kako bi nama kao istraživačima odgovaralo. Ali to ne postoji, osim u svijetu mašte, jer stvarnost ne funkcioniše po principima laboratorijskih uvjeta. Niti smo svi svima rodbina, a još manje da bismo bili jedni drugima rodbina u nekoj savršeno ravnomjerno raspoređenoj udaljenosti po koljenima/naraštajima. Niti smo živjeli izolirano, niti smo bili pošteđeni razaranja, ratova, migracija, bolesti, promijena granica, političkih potresa i lomova, itd. Niti svaka porodica ima isti broj djece, koja pak imaju isti broj svoje djece, itd.; nego smo *oduvijek i uvijek* bili izloženi upravo najrazličitijim razornim pojavama i procesima, i upravo su nas oni oblikovali – kako politički, kulturno, jezično, ideološki, tako i genetski.

Sve u svemu, u pitanju je čitava jedna “čorba” najrazličitijih faktora koje treba uzimati u obzir kada vodimo rasprave o tome koliko nam geni mogu reći o prošlosti nekog prostora, odnosno onih ljudi s tog prostora koji te gene nose.

Ali mnogi se od tih faktora često dovoljno ne uzimaju u obzir kod interpretacija rezultata ovakvih istraživanja – i upravo to i jeste njihova najveća slabost.

Prvo se dakle, ponekad dešava da te interpretacije, svjesno ili ne, polaze sa gotovo idealtipskih pozicija (npr. “savršeni” uvjeti: nepromjenjene granice, nepostojanje migracija, rodbinske veze po nekom savršeno uređenom rasporedu do duboko u prošlost, itd.), što je neozbiljno. Drugo, one često polaze od potpuno neshvatljive premise (ponekad postavljene od autora samih istraživanja, na koja se onda kasniji autori pozivaju i koja interpretiraju) da se s mizerno malim uzorkom (u odnosu na cijelu “proučavanu” populaciju) može baratati kao sa nekakvim “reprezentativnim” uzorkom, a koji bi onda navodno omogućavao dalekosežne i ozbiljne zaključke.⁵⁴

Geni kao indikator za “identitete”?

Drugi problem je složeniji od ovog prvog, i tiče se kombinacije metodoloških, terminoloških, i drugih grešaka, odnosno dotiče se problema suvisle interpretacije (a koja nije moguća bez sređivanja ovih prethodno pobrojanih elemenata). Uzmimo hipotetski da imamo narod od 10 miliona ljudi, od čega 5 miliona muških. I potom uzmemo uzorke 200.000 muškaraca iz tog naroda. Imamo dakle ogroman materijal koji nam omogućava vrlo ozbiljne zaključke. I sada eto, možemo pokušati s velikom vjerojatnošću razrješiti “misteriju porijekla” muškog dijela tog naroda. No, prvo valjda treba razjasniti terminologiju. Što je “porijeklo”? Što je “narod”, i kako ga definiramo, tj. kako ga definiramo kada pričamo o njegovoj prošlosti.⁵⁵ Osim toga, nisu svi koji su danas dio nekog naroda, to bili u prošlosti, tj. nisu nužno i njihovi preci bili dio tog naroda. Naime, ako zanemarujemo fenomen asimilacije dok pričamo o “identitetima”, time potpuno ispuštamo znanstvenost iz svojih “istraživanja”.

Dakle, čak i kada bi netko sutra obavio analizu ogromnoga broja od više stotina tisuća (ili više) uzoraka iz neke zemlje poput Poljske (koja ima oko 40 miliona ljudi), tada bi on imao svakako odličnu i prilično detaljnu genetsku mapu takve zemlje. Ali, kakvi god bili rezultati tih ispitivanja, niti jedan ozbiljan znanstvenik ne bi mogao reći, govorim hipotetski: “naša istraživanja

⁵⁴ Za pokušaj “obrane” jednog takvog komično malog uzorka (ispod 200 za istraživanje čitavog hrvatskog naroda, koji broji bar 6-7 miliona ljudi), vidi u: Jurić I. 2013. 31-32. i 81-83.

⁵⁵ Vidi opširno o tome u: Pijović M. 2012.

su potvrdila da su Poljaci porijeklom Sarmati”. Prvo naime, treba vidjeti što su to “Poljaci”, a što “Sarmati”, tj. kako definiramo te koncepte. Jer, niti jedan od tih pojmova nije označavao identične pojave tokom dužeg vremenskog razdoblja. Moglo bi se možda reći: “Poljaci su potomci Sarmata, jer nose “sarmatske gene”. No, i ta bi izjava bila vrlo problematična, jer je nemoguće da svi pripadnici jednog naroda imaju identične gene, kao što praksa pokazuje. Također, problem nejasnoća time ne bi nestao, jer postavlja se pitanje što su to “sarmatski geni”? Kao što dakle vidimo, već u startu se cijelu priču zagađuje neznanstvenom, i suviše proizvoljnom terminologijom: “hrvatski geni”, “slavenski geni”, “turski geni”, “skitski geni”, iako takvo što jednostavno *ne postoji*.

Ono što postoji su određeni genetski “markeri”, odnosno tzv. haplotipovi i haplogrupe,⁵⁶ i u DNK ljudi koji su dio nekog naroda, odnosno stanovnici neke države, ti su “markeri” možda učestali, a kod neke druge mase ljudi, koja je dio nekog drugog naroda, ili naseljava neku drugu državu, ti su “markeri” rijetki. Ono na što ti genetski “markeri” među ostalim ukazuju jeste “starost” tih populacija, preciznije starost dijela genetskog materijala tih populacija koje nose te “markere”. Hipotetski primjer: ako se nekim ispitivanjem dođe do toga da 70% muškaraca u nekom gradu ima “haplogrupu ABC”, koja potječe iz paleolitika, a njih 30% ima “haplogrupu XYZ”, koja potječe iz neolitika – tada možemo reći da su muški preci tih 70% ljudi pripadali populacijama koje se javljaju unatrag recimo 20.000 godina, dok su preci ovih 30% ljudi pripadali populacijama koje se javljaju unatrag recimo 6000 godina. No, samo po sebi, to ne govori mnogo o međusobnim povijesnim vezama ovih 70%, odnosno onih 30% ljudi. Naime, “haplogrupu ABC”, kao i onu “XYZ”, možda nose i mnogi drugi muškarci iz različitih dijelova svijeta. Stoga podatak da, govorim hipotetski, 70% Danaca ima “haplogrupu ABC” samo po sebi ne govori mnogo o tim “Dancima”, niti o “Danskoj” – jer tu haplogrupu možda imaju recimo i mnogi Norvežani, Šveđani, pa i Srbi, Španjolci, itd. Krajnje pojednostavljeno rečeno, genetska srodnost, ili pomanjkanje iste, *sama po sebi* ne govori nam o društvenoj povijesti ni približno koliko bismo htjeli. Narodnosti, religije, jezici, države, sve to skupa ne može se samo tako vezivati uz genetiku u smislu da bismo tek na osnovu rasporeda nekih genetskih “markera” mogli znati nešto o ovim maločas pobrojanim elementima društvene historije.

⁵⁶ Vidi detaljno za tu terminologiju i objašnjenja npr. u: Martinović-Klarić I. 2009. 1-35., 107-114.; a vidi usput i: Jurić I. 2013. 37-48.

U svakom slučaju, kod nekih su naroda, odnosno skupina pojedini haplotipovi toliko učestali, učestaliji nego kod bilo koje druge populacije, pa zato što je konstatirano da su kod pripadnika tih naroda, odnosno tih skupina – ili pak, zato što je ustanovljeno da su u granicama neke postojeće države – ti i takvi genetski “markeri” najučestaliji, te se markere ponekad naziva imenima te populacije. Ili se npr., govorim hipotetski, kod ispitivanja zemnih ostataka starih populacija od prije mnogo stoljeća, za koje se misli da su pripadale recimo “slavenskom svijetu”, može pronaći neki “haplotip” koji je posebno čest baš kod njih, tj. u tamošnjim zemnim ostacima, i daleko je češći nego u zemnim ostacima “ne-Slavena”, pa će se onda to kolokvijalno možda nazvati “slavenski gen”, ili, hipotetski pričam, “praslavenski gen”. No to ne znači da Slaveni imaju tapiju na te gene. To ne znači da su te gene patentirali Slaveni, ili da su ih oni prvi “proizveli”. Stoga takav postupak političkog ili etničkog imenovanja genetskog materijala ima jednako utemeljenje u realnosti kakav bi imala na primjer tvrdnja da je, zbog toga što najviše kršćana živi na kontinentu Južne Amerike, kršćanstvo “južnoamerička religija”, pa da kršćanstvo od sutra moramo zvati “južnoamerikanizam”, ili još gore, da je kršćanstvo “nastalo” u Južnoj Americi.

Upravo zato bi daleko poštenije i znanstveno ispravnije bilo takve stvari nazvati nekim neutralnijim nazivom – kako se nekad (ali nažalost ne dovoljno često) zaista i radi – nazivom dakle koji ne prejudicira neke zaključke, i ne omogućava olake manipulacije sadržajem genetičkih istraživanja. Jer ovako, već po automatizmu, čovjeka koji nije do u tančine upoznat s ovom problematikom pravimo žrtvom manipulacije i nenormalne simplifikacije, a to je izgleda i cilj dijela ovakvih “istraživača”. Nije problem takvog etiketiranja, tj. nazivanja samo taj da se od strane nekih autora dodjeljuju gotovo “ideološke” dimenzije genima, tj. haplotipovima, time što će ih se, govorim hipotetski, nazvati “slavenskim”, “mongolskim”, “arapskim”, itd. – iako geni nemaju nikakav odnos s ideologijama i politikama, već su ideologije i politike te koje imaju odnos, i to vrlo problematičan, s genima (i baš zato genetičku tematiku *moramo nastojati osloboditi od bilo kakvog političkog trovanja*). Problem je i, kao što sam spominjao, količina materijala na osnovu kojeg se donose zaključci. Znači, smiješno je uopće davati bilo kakvo “političko” ime nekom haplotipu ili haplogrupi, već i zbog toga što se obično istraživanja koja ukazuju na navodnu učestalost tih genetskih “markera” među nekim populacijama baziraju na svega par stotina, ili par tisuća uzoraka. A to je stvarno premala količina za

bilo kakve ozbiljne i odgovorne rasprave o ovoj problematici. Osim toga, činjenica da je na sadašnjoj razini istraženosti genetskog materijala neki haplotip najučestaliji kod neke populacije, ne znači da se kroz daljnja istraživanja neće pokazati upravo suprotno – da je još učestaliji kod neke druge populacije – kada se naprave još detaljnija istraživanja. A upravo je to slučaj npr. s tzv. “slavenskim genima”, za koje se ispostavlja da su učestaliji kod populacija koje uopće nisu slavenske, pa se sintagma “slavenski geni” sada čini promašenom.⁵⁷ No kao što rekoh, nije da nam za zaključke o promašenosti takvog imenovanja trebaju genetska istraživanja. Imenovanje gena, tj. haplogrupa ili haplotipova imenima postojećih naroda je savršeno neprimjereno i neproduktivno već i zbog toga što se *otvara prostor za neviđenje ideološke i političke manipulacije* kakvih sam primjere već spominjao, i još ću ih spominjati niže u radu.

Dakle, to što je – govorim napamet – “haplogrupa XYZ” jako učestala kod današnjih Nijemaca, to ne čini taj gen, odnosno tu haplogrupu nekakvom “njemačkom haplogrupom”, već je to tek nešto što je najčešće kod Nijemaca. Ali ti geni, to nisu “njemački geni”. U tim genima nemamo nekakvu malu membranu unutar koje je “ispisano” veliko slovo “N” za “Nijemac” – a koje bi se moglo vidjeti mikroskopom. Niti recimo postoji krvna grupa “židovska”, “ruska”, ili “kineska”, itd. Narodnost, religija, politička pripadnost – to su *ideologije*. A *ideologija nije isto što i biologija*. Ne postoje dakle “ideološki” geni, niti se identitetna etiketa (dakle, jedan ideološki obrazac) može vezati za biologiju. Jasna stvar, možda postoji slučaj ili slučajevi da su kod nekog današnjeg naroda određene krvne grupe, ili recimo “rasni tipovi”, učestaliji nego kod nekih drugih naroda – ali to *samo po sebi* nema veze s ideologijama, politikama, jezicima, folklorom, i sl. Dakle, to nema veze s onime što čini *suštinu* neke društvene grupe, tj. njenih *unutargrupnih veza*. Društvene veze i grupizmi ne baziraju se na genima i njihovom sadržaju, odnosno na haplotipovima, jer nisu geni suština društvenosti, već su to ideologije, odnosno različiti identifikacijski obrasci – i upravo oni predstavljaju temelje na kojima se gradi solidarnost unutar svake ljudske zajednice (etničke, jezičke, političke, religijske, itd.).

Uzgređ, trebalo bi razlikovati različite (povijesno, društveno, kulturološki, itd. oblikovane i uvjetovane) “kategorije”, odnosno koncepte koji su kroz povijest služili, ili i dalje služe za manje ili više (ne)utemeljene podjele ljudi

⁵⁷ Vidi usput: Aralica V. 2006. 300.

– poput onih na “rase”,⁵⁸ ili “podvrste”, “sojeve”, i tome slično; odnosno treba biti svjestan varljivosti i neodređenosti tih i takvih “kategorizacija”. Primjera radi, ljudi koji dijele istu boju kože mogu biti različiti po svim drugim parametrima, a to vrijedi i za ljude koji dijele slične gene. Recimo, gledajući kriterij gena, tj. haplotipova i haplogrupa, netko bi, hipotetski govoreći, mogao pronaći veliku sličnost između nekih Pakistanaca i Bjelorusa, a istovremeno veliku genetsku razliku između Bjelorusa i npr. Kazahstanaca. No kad bi se kao kriterij koristila boja kože, a ne genetika, tada bi bilo jasno da su sličniji ljudi iz Kazahstana i Bjelorusije, nego ljudi iz Bjelorusije i Pakistana. Opet, kada bi se kao kriterij koristila recimo tzv. fizička antropologija, odnosno “fizički tip”, onda bi se recimo možda primjetile sličnosti između brđana jugozapadne Arabije ili libanonskih planina s jedne, i brđana Balkana s druge strane – premda po boji kože nisu toliko slični. “Fizičko-antropološki”, te bi populacije možda bile međusobno sličnije nego što su brđani Balkana i ljudi iz Panonske nizine. A opet, brđani Balkana i Panonci imaju istu boju kože, te su po tome sličniji jedni drugima. Dakle, moramo znati da je gotovo svaka klasifikacija, čak i ako je znanstvena, zapravo uvjetna. U svakom slučaju, “rasa” u smislu boje kože, ili “rasa” u smislu “fizičkog tipa” (tzv. “Dinarci”, “Panonci”, “Nordijci”, itd.), ili npr. “rasa” u smislu genetskog naslijeđa, ne moraju imati *ništa zajedničko*, a često ni nemaju. Radi se (kao i u slučaju pojma “etnicitet”, o čemu sam već pisao) o pojmu koji se često potpuno nekritički koristi, logikom “malo za označavanje ovoga, malo za označavanje onoga”; odnosno tom se pojmu pridaju različita značenja, zavisno od konteksta, tj. od onoga tko te nazive koristi, i za što ih koristi. Vrijedi usput zapamtiti i sljedeće:

*The fact that, given enough genetic data, individuals can be correctly assigned to their populations of origin is compatible with the observation that **most human genetic variation is found within populations, not between them**. It is also compatible with our finding that, even when the most distinct populations are considered and hundreds of loci are used, **individuals are frequently more similar to members of other populations than to members of their own population** (podebljao M. P.). Thus, caution should be used when using geographic or genetic ancestry to make inferences about individual phenotypes.⁵⁹*

⁵⁸ Obično se uzima da taj izraz dolazi od arapskog *ra's* (رأس), što bi označavalo “glavu” nečega, odnosno nečije “porijeklo”.

⁵⁹ Witherspoon D. J., et al. 2007. 358. Vidi usput nekoliko korisnih tekstova: PBS. 2000.;

Problem stoga, jednako velik kao onaj vezan za *kvantifikaciju*, jeste problem *metodologije*, pa *terminologije*, i sl. Samo po sebi, lociranje genetskog materijala nam *ne govori ništa* o njegovim nosiocima, ni o njihovim *identifikacijskim obrascima (identitetima) kroz povijest*. Nama neke karakteristike gena mogu ukazati da se, hipotetski pričam, većina današnje populacije (kada bi zaista bila ispitana dovoljna količina krvnih uzoraka te populacije) poluotoka Istre doselila unatrag 2000 godina s prostora današnje Crne Gore, te da je dobar dio današnje istarske populacije genetski povezan s dobrim dijelom današnje crnogorske populacije. Ali to nam samo po sebi opet *ništa ne bi govorilo* o njihovom identitetu, tj. identifikacijama u doba kada su ti neki ljudi iseljavali s prostora današnje Crne Gore i naseljavali prostor današnje Istre, kao što nam to ne bi govorilo ništa o tome kako se oni danas izjašnjavaju. To što neke gene, odnosno neke segmente tih gena možemo vezati za neki prostor, to nam samo po sebi ništa ne govori o misaonom, intelektualnom, ideološkom, dakle, identitetnom, tj. identifikacionom svijetu te populacije, ili tih populacija koje su nosile te gene, ili ih danas nose. Mi dakle ne možemo znati kako su se *identificirali*, i kako *o sebi mislili* genetski preci nekih današnjih ljudi samo na osnovu toga što znamo da su u genetskom srodstvu s ovima. To upravo i jeste *najveći problem* ovakvih istraživanja. Ona naime za povjesničara imaju prilično *ograničen domet*.

Dojam o toj ograničenosti svakako se ne bi stekao ako bi se čitalo neke autore koji su pisali na ovu temu. Hrvatski autor Ivan Jurić, u jednom interviewu izjavljuje npr. i ovo: *Genetičke analize govore da je seobom naroda bilo jako malo pomicanja. Huni i Mongoli nisu ostavili nikakvog traga, znači da ni svijet koji je došao s njima nije mogao ostaviti velikog traga.*⁶⁰ Nasuprot shvaćanju da “Mongoli i Huni nisu ostavili nikakvog traga” – što čak ni u genetičkom smislu nije izgledno (vidi usput citat niže u tekstu) – jezici, a posebno identifikacijski obrasci političkog i narodnosnog tipa, zatim religijske identifikacije, i sl., koje su se izrodile kao rezultati različitih seoba i osvajanja kroz povijest, sve je to itekakva posljedica i Mongola, i Huna, pa kasnije i Turaka, i mnogih drugih osvajača koji su protutnjali istokom i jugoistokom Evrope, da se samo na tom

Lewontin R. C. 2006.; Wilson E. O. 1992. 63-69.; Klein J., Takahata N. 2002. 382-391.; Race, Ethnicity, and Genetics Working Group. 2005.; Sankar P., *et al.* 2007.; Ali-Khan S. E., *et al.* 2011. A vidi još o problemu “rase” u: Nature Genetics. 2004.

⁶⁰ Hrstić I. 2011.

prostoru zadržimo. Koliko su “male” posljedice ostavili spomenuti narodi i njihova gibanja, zna svatko tko je u životu primio povijesni atlas u ruke, i proučavao političke mape prije i poslije takvih provala i osvajanja, te svatko tko je čitao o mongolskim i tatarskim razaranjima, i tko zna kakve su bile posljedice, npr. religijske, političke, demografske, itd., na prostoru Balkana, kao rezultat turske ekspanzije (da ne nabrajam dalje). Da ne ostane sve na priči o utjecaju migracija na društvenu povijest, evo nešto i o utjecaju migracija na genetičku povijest:

*The genetic diversity of human populations in Europe has been the subject of intense scrutiny since the first “classical” markers became available. Most studies have focused on the identification of large-scale variation and its interpretation in terms of major events in prehistory, such as expansions from glacial refugia in the Paleolithic era and the spread of agriculture from the Near East in the Neolithic era. This approach seems reasonable, given that early events that occurred when populations were small are likely to have had major effects that could persist to the present day. However, **Europe has also been subject to migrations and invasions within historical times, and these may have played an important role in shaping current patterns of diversity and could contribute to confusion over more ancient population movement.**⁶¹ In this study, we have demonstrated **the dramatic impact of recent events on the genetic landscape of an important part of the European continent.** Immigration events from the Middle East and North Africa over the last two millennia, followed by introgression driven by religious conversion and intermarriage, **seem likely to have contributed a substantial proportion of the patrilineal ancestry of modern populations of Spain, Portugal, and the Balearic Islands.** In studies that seek to trace the imprint of key events in the earlier prehistory of Europe, **the impacts of such recent episodes of gene flow and integration must be taken into account** (sve podebljao M. P.).⁶²*

Ovakva opažanja bez ikakvih ograda mogla bi se primjeniti i na Balkan, imajući na umu njegovu i više nego turbulentnu povijest. Nije naime stvar samo u tome jesu li neki osvajači došli na neki prostor i ostavili malo ili puno “svog” genetskog materijala. Već je stvar i u tome da su takvi politički događaji često izazivali *velike unutrašnje, lokalne, regionalne, ili mikroregionalne migra-*

⁶¹ Adams S. M., *et al.* 2008. 725.

⁶² Isto. 734.

cije. I upravo zato je *nemoguće* tek tako, samo na osnovu činjenice da postoje neki nosioci određenih haplotipova na nekom prostoru, znati je li npr. geografski raspored nosilaca nekog haplotipa kakav je prisutan danas, identičan i situaciji kakva je bila pred npr. 1000 godina. Dakle, to što je npr. danas na prostoru Hrvatske toliko i toliko ljudi s nekim haplotipom, to ne znači da su ti ljudi, tj. njihovi preci, bili tamo i prije 1000 godina (svakako ne svi). Mogli su tu doseliti i sa susjednih područja. Mogli su, ali nisu morali, naravno. Ali poanta je u tome da *sama genetika* to (bar zasad) ne može pokazati. Znači, sama učestalost nekog haplotipa *nije dovoljna za rekonstrukciju populacijskih pokreta*⁶³ – posebno na manje udaljenosti.

Posebna je priča što autori poput Jurića često ne prave razliku između imena naroda, obrazaca identifikacije, jezika, političke tvorbe, i genetskog materijala: *Dakle, pradomovina današnjih Hrvata ne samo da nije iza Karpata nego nije ni oko Visle, a tko god bili Bijeli Hrvati, nisu nam baš tako bliski rođaci kako smo vjerovali.*⁶⁴ Narod nije genetski materijal, već je narodnost *identifikacijski obrazac* (a pritom je nebitno što o tome (o genetici) misle ljudi koji čine taj “narod”). Genetski materijal možda je “autohtoni” balkanski (na ovome mjestu neću problematizirati koncept “autohtonosti”, koji je svakako *relativan*) – ali sve ostalo očito *nije*. Odnosno, ni jezik, ni narodnost, tj. etiketa, ni političke organizacije – ništa od toga nije *direktno* vezano za gene, niti od njih zavisi. Naime, i današnji slavenski jezik Hrvata, kao i samo neslavensko ime “Hrvat”, očito je došlo upravo s prostora izvan Balkana (manje je bitno da li s Karpata, ili iz centralne Azije, ili otkud već). A ime i jezik, kao i ostali društveni identifikacijski obrasci su itekako bitni za neku masu ljudi. Štoviše, oni su *upravo ključni* za bilo kakav grupizam i kolektivizam. S druge strane, “genetski tipovi” su *savršeno irelevantni* za to: jer da nije tako, onda bi npr. svaki narod imao u svojim redovima ljude potpuno istog genetskog profila, što očito nije slučaj – i to s razlogom.

Znači, ovakvo baratanje rezultatima spominjanih istraživanja, kako sam već ranije govorio, potpuno lišava čitaoca konteksta. Prezentiraju se samo kosti, geni, DNK, ali *konteksti* u kojima su kroz milenije djelovali i živjeli nosioci

⁶³ Pod “populacija” ovdje ne mislim na ideološke populacije, tj. na etničke, vjerske, političke, itd. grupacije – već naprosto na ljude, ljudska bića, odnosno na ljudske populacije u krajnje ne-ideološkom smislu te riječi.

⁶⁴ Hrštic I. 2011.

tih gena i tih kostiju, ostaju zamračeni. A bez konteksta, bez shvaćanja povijesnih uvjeta u kojima su se neke populacije razvijale, genetska slika nam je od male koristi, jer sama po sebi ona nam ništa ne govori: današnji raspored populacija s ovim ili onim haplotipovima očito nije bio takav i u doba kad su se ti haplotipovi prvi puta pojavili, jer bi to podrazumijevalo takvu razinu inercije ljudi, tj. populacija, da bi takva inercija, tj. nepokretnost predstavljala *potpunu negaciju društvenosti* kao fenomena. Uostalom, pođimo od jednog banalnog primjera koji radi jasnoće kombinira povijesne činjenice (migracije) s hipotetskim podacima (zastupljenost određenih haplotipova).

Uzmimo da smo obavili istraživanje na uzorku od nekoliko stotina tisuća ljudi s Balkana, te da na osnovu njega gotovo sa sigurnošću možemo tvrditi da npr. 55% muške populacije današnje Hrvatske nosi nekakav haplotip iz paleolitika (star recimo 17000 godina), da taj isti haplotip nosi 49% populacije Bosne i Hercegovine, te da taj isti haplotip nosi 41% populacije Srbije i 44% populacije Crne Gore. Što nam to govori? Govori li nam to da se i u doba recimo “seobe Slavena”, ili kasnije, u doba provala Pečenega i Kumanaca mogao pronaći isti taj raspored, tj. sličan postotak – i to na baš identičan način raspoređen po zapadu Balkana? Naravno da ne. Na primjer, možda su populacije s drugim haplotipovima mogle iz kojeg god povijesnog razloga u međuvremenu početi pojačano stradavati, a ove populacije s tim “paleolitskim” haplotipom su se mogle u međuvremenu pojačano množiti, te iz pozicije npr. manjine prerasti kroz stoljeća u većinu – pa je danas omjer kada se uzmu sve ove pobrojane države oko 50%, dok je primjera radi, prije 1500 godina sve zajedno nosilaca tog haplotipa moglo biti recimo 39%, dok će možda za 500 godina taj postotak biti i veći od sadašnjih 50%.

Ne treba zaboraviti da su haplotipovi o kojima se radi materijal koji se pronalazi u genima ljudi. To nisu mrtve pojave, to nije mrtva priroda (na koncu čak se i “mrtva priroda” mijenja, odnosno, itekako je živa). Društva se gibaju, propadaju ili evoluiraju, nataliteti rastu i padaju, ljudi migriraju; stoga nam sadašnje stanje nekih haplotipova, tj. njihovih nosilaca, odnosno sadašnja genetska slika ne govori onoliko koliko se možda misli – svakako ne imajući na umu trenutne tehnološke domete i sredstva kojima se genetičari služe (što će se možda u budućnosti promijeniti). Dakle, ne možemo miješati današnje stanje s nekadašnjim stanjem, odnosno ne možemo miješati niti ignorirati kako *dijakronijsku*, tako ni *sinkronijsku* razinu problema, kao ni kontekste.

Ovi hipotetski postotci koje sam spominjao su se mogli pod utjecajem migracija i ratova, te drugih dešavanja kroz prošlost promijeniti, kao što se uostalom mogu mijenjati i u budućnosti. No osim što su postoci određenih haplotipova i haplogrupa mogli varirati po temporalnoj, dakle *vremenskoj osi*, oni su također mogli varirati, i nesumnjivo varirali i po *geografskoj osi*. O čemu se radi? Recimo, negdje od konca 14. stoljeća počinju učestalije migracije Srba, Bosanaca, i Vlaha prema zapadu, na prostore zapadnog, tj. jugozapadnog dijela današnje Bosne i Hercegovine, te dalje na zapad i jugozapad, prema današnjoj Hrvatskoj. Od 15. stoljeća te su migracije sve jače, i one se mogu bez problema pratiti u izvorima i tada, kao i kroz 16. i 17. stoljeće. Bili bismo pritom potpuno neozbiljni kad ne bismo pretpostavili da se zajedno s tim masama koje migriraju, prema zapadu istovremeno pomiču i geni, tj. haplotipovi – kojih su te mase jednim dijelom bile nosioci – pa tako i ti “paleolitski geni”. Naime, među tim je masama ljudi moralo biti (čisto statistički uzevši to je *neupitno*) i nosilaca upravo tog haplotipa, te bismo stoga *potpuno promašili* ako ne bismo te predobro dokumentirane migracije povezali i s današnjom “genetskom slikom” ovih prostora. Možda dakle danas u Srbiji, Bosni i Hercegovini, te Crnoj Gori ima manje nosilaca tog nekog haplotipa nego recimo u Hrvatskoj, dijelom upravo i zbog tih migracija – jer upravo je s prostora tih današnjih zemalja dolazila *većina migranata* koja je naselila današnju Hrvatsku od 15. do 17. stoljeća (vrijedi ovdje spomenuti rezultate do kojih su došli hrvatski povjesničari, kako je područje “srednjovjekovnih hrvatskih zemalja” od druge polovine XV., pa negdje do kraja XVI. stoljeća, doživjelo stvarni demografski gubitak za otprilike 2/3 starosjedilačkog stanovništva⁶⁵ – što lijepo ilustrira *razmjere stradanja, ali i migracija* izazvanih osmanskim provalama i operacijama po zapadnom Balkanu u to doba). No ni ove činjenice ne upotpunjuju sliku do kraja. Naime, ne treba smetnuti s uma da, iako su najjače migracije na ovim prostorima u posljednjih bar 1000 godina bile uglavnom s istoka na zapad, bilo je i povratnih migracija. Recimo, masa je novih doseljenika doselila od 15. do 17. stoljeća na prostor Dalmacije i Like s istoka, ali je isto tako dio tih doseljenika, ali također i dio starosjedilaca (koji su tada već bili islamizirani, odnosno muslimani), u periodu prelaza sa 17. na 18. stoljeće odselio izvan tih prostora u turske oblasti (uglavnom u današnju Bosnu i Hercegovinu), nakon habsburških provala i osvajanja, te mletačko-turskih

⁶⁵ Vidi npr. u: Jurković I. 2006. 39.

sukoba kojima je taj period prošlosti bio ispunjen. Isto tako, negdje u to doba, ogroman dio slavonske populacije (možda i preko pola populacije današnje Slavonije bilo je islamske vjere krajem 17. stoljeće,⁶⁶ u doba habsburške, tj. kršćanske “rekonkviste”) je također iselio na jug i jugoistok, u turske teritorije. I tako opet imamo *preslagivanje populacija* – a time i migracije gena, tj. njihovih nosilaca.

Ali pritom, danas je (još uvijek) nemoguće odrediti proučavanjem samog gena, tj. DNK, koji je od nosilaca nekog npr. “paleolitskog haplotipa” tu “stariji” i nije se “pomicao” – smislu da su njegovi preci živjeli tu gdje on danas živi, recimo još od 1000. godine nove ere) – a koji je pak doseljenik s prostora susjednih zemalja na prostor npr. današnje Hrvatske, ili Bosne i Hercegovine, ili Srbije, u periodu od recimo kasnog srednjega vijeka, pa npr. do doba osmansko-habsburških, i osmansko-mletačkih sukoba u 17. i 18. stoljeću. Znanost napreduje, kao i tehnologija kojom se vrše genetička istraživanja, i to omogućava sve detaljniju analizu uzoraka, pronalaženje novih mutacija, varijabilnosti, i karakteristika na tom ispitivanom materijalu. Možda će to jednom omogućiti da pratimo i mikro-gibanja, tj. mikro-migracije nosilaca tih gena, tj. njihovih predaka; kao i nekakve mutacije i varijacije koje su bile rezultat takvih gibanja i populacijskih miješanja, a koje nam danas još nisu poznate. Možda će jednom biti moguće rekonstruirati prošlost do nezamislivih detalja, pa ćemo na osnovu genetskog materijala moći rekonstruirati svaki, pa i najsitniji životni detalj svakog od naših predaka. Možda. Ali zasad to nije moguće, i neće biti moguće tako skoro, ako ikada.

Da se stoga vratim na suštinu problema. Lijepo vidimo kako nam bez konteksta i mikrokonteksta, bez uvažavanja posebnosti svakog prostora, svake regije i mikroregije, bez poznavanja mikrohistorije, nema neke koristi od genetike. Ona nam ne može reći pozadinu, priču, historijat svakog pojedinog nosioca nekog haplotipa, tj. historijat njegovih predaka. Takvo nešto može se pokušati – zasad samo *pokušati* – kombinirajući mikrohistorijske i mikroregionalne studije s genetičkim istraživanjima. Ali korištenje “odokativne metode”, i davanje nekakvih uopćenih “ocijena” tipa: “50% ovih ljudi ima ove gene, a 50% onih ljudi ima one gene, i to je “dokaz” ovoga ili onoga”, potpuno je neproduktivno. Sami geni nam ne govore ništa dok ih se ne stavi *u kontekst*. Ali kao što se vidi, ima autora koji se vole baviti ovim pitanjima preferirajući površnost i

⁶⁶ Vidi usput ponešto o islamizaciji Slavonije, Srema i Baranje u: Živković P. 2008.

senzacionalizam umjesto minucioznosti u istraživanjima. Postupci kojima se od *pretpostavljene* genetske slike svijeta pokušava stvoriti nekakvu novu pseudo-identitetsku religiju morali bi poslužiti kao ozbiljna opomena tzv. znanstvenoj zajednici o tome koliko je zapravo suvremena “civilizacija” neučinkovita kod uvođenja elementarne pismenosti i društvene odgovornosti čak i među “znanstvenike i istraživače”, a kamoli među tzv. “široke narodne mase”.

Na prostoru za koji se misli da je bio “matični prostor” Slavena (a te priče s utvrđivanjem “matičnih prostora” starih naroda su tek posebno problematične, no rasprave radi, pođimo od toga da su upravo savršeno jednostavne), u grobovima iz nekog davnog perioda unatrag više od 2000 godina, odnosno u tamošnjim “praslavenskim” zemnim ostacima, možda će se pronalaziti određeni genetski materijal, tj. određeni haplotip – i pronalaziti će ga se u daleko većem postotku, tj. daleko većem intenzitetu nego igdje drugdje. I zatim će se na osnovu toga takav genetski materijal možda nazvati “praslavenskim genima”. I onda će se ispitivati npr. gene današnjih Makedonaca. I na osnovu ispitanih uzoraka tih Makedonaca i Makedonki, pokušati će se usporediti koliko tzv. praslavenski geni korespondiraju s onime što je pronađeno u tim makedonskim DNK uzorcima. I onda će se npr. reći: “senzacionalno otkriće makedonskih genetičara: samo 13,5 % Makedonaca ima slavenske gene, a više od 69% ima “paleobalkanske” gene – i to je dokaz da smo mi autentični potomci antičkih Balkanaca, tj. antičkih Makedonaca”. Čak i kada bi ti rezultati bili zaista takvi, i kad bi bili napravljeni na osnovu dovoljne količine uzoraka – to i dalje ne bi govorilo *ama baš ništa* o tome kojoj grupi, ili kojim grupama ljudi su ti “paleobalkanski geni” pripadali, tj. kako su se ti ljudi zvali, i kako identificirali, i u koje doba; budući da se ljudi u različitim periodima drugačije opredjeljuju, stoga je sasvim normalno da se populacije sličnog ili istog genetskog profila u periodu od više stoljeća, a kamoli više milenija, iako su možda živjele na istom prostoru izjašnjavaju drugačije, i žive po drugačijim običajima. Da je tome tako, dovoljno je pogledati povijest Evrope, ili još bolje Balkana: od pred-indoevropskih jezika do indoevropskih jezika, od pelazgijskih i frigijskih govora do nekakvih dako-tračkih, makedonskih, i helenskih, od rimski/latinskih koji su smijenili ove prethodne, pa do slavenskih jezika, a u “novije” doba i romskih, turskih, itd. Dakle, u nekoliko tisuća godina, politička i jezička mapa promijenila se masu puta, narodnosti i religije su se promijenile masu puta, a istovremeno, genetski je materijal ostao u velikoj mjeri sličan.

Stoga, sve što bi se moglo u takvom hipotetskom slučaju tvrditi jest da su

većina Makedonaca genetski potomci ljudi koji tu, na centralnom Balkanu žive već XY tisuća godina. Ali geni ne korespondiraju nužno ni političkim, ni jezičkim, ni narodnosnim “granicama”. Stoga *nitko normalan* ne može reći da je “makedonski narod” u tom slučaju “autohton” na prostoru Makedonije, nego eventualno da su “autohtoni” (dakako, svaka je “autohtonost” *uvjetna*) geni, tj. ljudi koji su nosioci gena (a takvih je samo dio od sveukupnog broja Makedonaca) – a koji se danas smatraju Makedoncima. Makedonski “narod” nije masa gena, već *ideološki obrazac* – kao i svaki drugi “narod”. Toga možda nije svjestan prosječan pripadnik tog “naroda”, ali bi toga itekako trebao biti svjestan prosječan znanstvenik koji se bavi ovim temama. Identifikacijski obrasci, jezik, političke institucije, religije, i ostalo, nisu “autohtone” ni na jednom prostoru, jer političke institucije i identifikacijski obrasci nisu nepokretna i nepromjenjiva pojava. Stoga to što netko misli da su (u ovom hipotetskom slučaju) npr. Makedonci genetski potomci nekoga/nečega, to ne znači da su oni i jezički ili politički “potomci” nekoga ili nečega. Samo će manipulator poistovjećivati narodnosno ime s jedne strane, i *izmišljeni* “genetski tip” s druge strane. “Izmišljeni”, jer kao što već rekoh, proglašavanje nečega “slavenskim”, “židovskim”, ili “njemačkim” genima (odnosno haplotipovima i haplogrupama) je u suštini izmišljotina. Niti jedna od spomenutih grupacija nema “vlastnički list” na te gene. Niti je ijedan od tih naroda “izmislio” te gene, odnosno haplotipove i haplogrupe, niti ih je “proizveo” u svom “nacionalnom laboratoriju”. Genetske slučajnosti ne mogu se izjednačavati s političkim planovima i nacionalnim ideologijama, niti tzv. genetske “tipove” ima smisla imenovati političkim etiketama.

I upravo zato je takvo, iznad spominjano “kombiniranje” genetike i historije *neproduktivno*. Ono naime *potpuno potire* kontekst, kronologiju, prostor, vrijeme. Jednom riječju, ono upravo savršeno i do paroksizma potire historijsko kao kategoriju, i pokušava učiniti koncept identiteta/identifikacije bezvremenskim, vezujući ga s genima. Kao da je “oduvijek” postojalo nešto što se zvalo nekako, i to nešto što se zvalo nekako je uvijek imalo gene koji su u sebi nosili “odlike” toga nečega, a svi događaji: ratovi, migracije, politički lomovi, kulturne mijene, promijene jezika, promijene svijesti, promijene mentaliteta, prirodne katastrofe – ništa od toga kao da nije postojalo. Ovakve ideje koje upravo ukidaju kategoriju temporalnog, a time i kategoriju povijesnog, ali isto tako i kategoriju misaonog i svjesnog (time što sav značaj pridaju genima,

umjesto svijesti i osobnosti onih koji su te gene nosili),⁶⁷ potpuno su *nekompatibilne ozbiljnom istraživačkom radu*.

Konačno, još jedan problem vezan za ovu priču je *lociranje*. Lociranje “pranaroda”, “pradomovine” nekog naroda, i sličnih mitskih pojava. Pronađi ćemo recimo pretpostavljeni “praprostor” neke grupe, poput germanske. Na primjer, hipotetski pričam, netko je analizirao kosti s nekoliko “germanskih” groblja iz današnje centralne Njemačke, od prije 2000 godina, i najčešći haplotip koji se javljao je bio “ABC”. I tako npr. znanstvenici odluče da je to “germanski gen”. I sada idemo tražiti po svijetu “ABC” haplotipove, i onda na tome razvijati svoje teorije. Ali, zašto bismo mi upravo ta groblja tih (navodnih) starih “Germana” prihvatili kao pravo mjesto za ispitivanje genetskog materijala? Pa zato jer je to bio prostor nekakve antičke Germanije. A kako znamo da je tu bila “Germanija”? Zato jer nam to npr. kažu rimski izvori. No, nisu li Germani zapravo “potekli” s nekog drugog prostora, a ne s prostora te “Germanije” (uglavnom je u pitanju prostor istočno od Rajne i sjeverno od Dunava)? Navodno jesu, i to uglavnom s prostora današnje (južne) Skandinavije (i krajnjeg sjevera Njemačke). U redu, idemo onda kopati po tamošnjim grobovima, i vidjeti koji su geni specifični za taj prostor, odnosno koji nam se haplotipovi, odnosno haplogrupe najčešće javljaju, i napokon ćemo otkriti “pravi germanski gen”. Ali, zašto bi recimo taj “gen” koji – zamislimo da je tako – u Skandinaviji najčešće pronalazimo u nekakvim “germanskim grobovima”, pa ga nazovemo “pragermanski”, bio baš onaj “pravi”? Naime, zar oni koji su tamo živjeli, i obitavali baš u tamošnjim “germanskim naseljima”, a pritom nisu bili nosioci takvih gena (odnosno u njihovim ostacima ih nismo pronašli) nisu bili “Germani”? Jesu li oni bili “lažni” Germani, ili “manje” Germani, ili što? Naravno da nisu, jer savršeno je jasno da to što nam je kod neke davne populacije neka haplogrupa, ili haplotip najučestaliji, samo po sebi ne govori *ama baš ništa* o tome kako se izjašnjavala ta populacija – niti o tome kako se izjašnjavala ona populacija koja je živjela s tom populacijom, a koja pritom nije imala takve gene. Štoviše, možda su “prvi” Germani zapravo bili nosioci upravo onih gena koji su manje zastupljeni u ostacima tih skandinavskih

⁶⁷ Kao što je poznato, identiteti i identifikacije su *fenomeni svijesti*, a o tome kako se samoidentificirao neki nosilac imaginarnog “slavenskog gena” prije 2000 godina mi ne znamo ništa, niti ćemo ikada znati jer nam obično nedostaju (pisani) izvori o tom periodu. To vrijedi i za samoidentifikaciju većine nosilaca ostalih izmišljenih “tipova gena” u daljoj prošlosti.

“Pra-Germana”, odnosno možda su te najučestalije “gene”, a koje smo nazvali “pragermanskim”, zapravo nosili ljudi koji su tek kasnije postali “Germani”, i to pod utjecajem ovih prvih “Germana”, a čije gene ne nazivamo “pra-germanskim” jer nisu najučestaliji. Dakle, kako sam već rekao, “genetska populacija” u smislu nosilaca neke haplogrupe, odnosno nekog “tipa” gena, nije isto što i “životna populacija”, ili “narod”, ili “politička zajednica”, itd. – stoga na osnovu učestalosti nekih gena, te njihove prisutnosti ili neprisutnosti, nije tek tako moguće rekonstruirati društvenu, etničku, političku, ili kakvu drugu sliku nekog prostora u prošlosti.

Ipak, ovakve banalne činjenice nekim autorima nisu jasne. Oni izgleda stvarno misle da postoje ili su postojali “pravi” i “krivi” nešto (Hrvati, Germani, Mongoli, itd.). I upravo na ovakvim primjerima mnogi autori pokazuju nesposobnost snalaženja u proučavanju društvene historije. Spomenut ću ovdje jedan slučaj koji se u izvjesnoj mjeri dodiruje ovakve problematike. U razgovoru s novinarima, ranije spominjani autor Ivan Jurić konstatira da je na osnovu istraživanja moguće zaključiti da Hrvati imaju značajno viši postotak paleolitičkih predaka nego Srbi.⁶⁸ Postotak je prema njemu oko 50% te specifične haplogrupe za Hrvate, te oko 38% za Srbe. Zatim u razgovoru “novinar” postavlja autoru pitanje vezano za rezultate njegovih “otkrića”, koje glasi: *Znači li to da su se preci Hrvata ranije doselili na svoje područje nego preci Srba na njihovo područje?*, a Jurić odgovara: *Da, to je nedvojbeno.*⁶⁹

Rasprave radi pođimo od toga da su ta genetska istraživanja na koja se autor poziva savršeno točna (iako nisu, jer je uzorak na kojem su bazirana opskuran). Čak i ako prihvatimo tu pretpostavku, ovako postavljeno pitanje i ovako postavljen odgovor su očiti dokaz pomanjkanja kapaciteta za logičko mišljenje. Među ostalim zato što se u toj diskusiji polazi od toga da ona masa ljudi koja nosi određeni tip gena, predstavlja “autentičnije” nešto od one mase

⁶⁸ Curać M. 2013.

⁶⁹ Isto. Ova citirana izjava je, paradoksalno, još i “pristojna” u odnosu na neke druge autorove konstrukcije bazirane na geneto-historijskim fantazijama, poput one da je *autohtonost Hrvata na hrvatskom povijesnom području dokazana, i da je “teorija o autohtonosti hrvatskog naroda” jedino prihvatljiva* (Jurić I. 2013. 154.). Ovdje autor miješa genetsko “porijeklo” dijela današnjih Hrvata sa (sociološkom) kategorijom etničkog/narodnog (tj. miješa genetsku “starost” neke mase ljudi s njihovom ideološkom pripadnošću), odnosno između to dvoje očito ne pravi nikakvu razliku, što jasno svjedoči o “znanstvenosti” njegovih ideja. Za još takvih, pa i bizarnijih autorovih konstrukcija, vidi npr. i: Jurić I. 2013. 171-174.

koja ih ne nosi. Naime, ako 50% Hrvata odgovara tom nekom genetskom “tipu” koji je star recimo 15000 godina, a ostalih 50% ne odgovara (njihov je mlađi, recimo da je star 5000 godina), onda se iz ovakvih izjava može zaključiti da autor (ali i novinar) ove Hrvate, njih 50%, koji ne nose taj “stari” tip, ne smatra Hrvatima, odnosno “pravim” Hrvatima, tj. “dovoljno starim, i autentičnim” Hrvatima. Preciznije, autor u “pretke Hrvata” očito računa samo one, ili bar primarno one sa “najstarijim” genima, i jasno je zašto to radi – zbog nacionalnog “takmičenja”. Naime, poistovjećujući “pretke Hrvata” s nosiocima dominantne haplogrupe među Hrvatima (i to one koja je “paleolitska”), te zaključujući da je ta haplogrupa manje zastupljena kod Srba nego kod Hrvata – a istovremeno poistovjećujući “pretke Srba” s nosiocima dominantne haplogrupe među Srbima – autor može izjaviti kako su preci Hrvata “autohtoniji” od predaka Srba, odnosno da su se njihovi preci doselili “prije” srpskih predaka. Poanta priče dakako, počiva u tome da Hrvati imaju nešto što je “starije” ili “bolje” od onoga što imaju Srbi.

Kada analiziramo te izjave o “starosti” i “autohtonosti”, moramo postaviti i pitanje: koji su to preci Hrvata koji su navodno doselili “ranije od predaka Srba”? Njih svega 50%. Ali što je s ostalim precima Hrvata, koji su nosili one “mlađe”, pa time očito za autora “manje vrijedne” gene? Njih ima 50%. Što je s tim ljudima? Njihovi preci se ne računaju u “pretke” Hrvata? Zašto? Zar samo zato što se ne mogu “takmičiti” u starosti s “precima” Srba? Znači ispada da se fokusiramo na 50% Hrvata, a ostalih 50% kao da nema. Oni očito nemaju “čarobne gene”, pa nisu “zanimljivi”, jer njihov genetski materijal nije stariji od srpskog (tj. od 38% srpskog).

No kao što sam spomenuo, ovdje se ne iscrpljuju zaprepašćujući logički defekti autorovog zaključivanja. Naime, on i sam kaže da je taj genetski “tip” koji je dominantan kod Hrvata (50%), također prisutan kod velikog dijela Srba (38%) – stoga je neshvatljivo o kojoj “starosti” Hrvata u odnosu na Srbe se ovdje priča, kada je riječ o *istom* “genetskom materijalu” i kod jednih i kod drugih, samo je taj “materijal” raspoređen u *različitim postocima*. Ovakva pitanja očito ne muče autora, jer njemu je u slučaju Srba 38% otprilike isto što i 0% (slovima: *nula*). Dakle, ima i Srba, njih 38% koji nose “paleolitske gene” kakve nosi i 50% Hrvata – a time su ti Srbi, tj. njihovi preci “autohtoniji” na Balkanu nego preci onih Hrvata (njih 50%) koji ne nose te “paleolitske” gene. Kako onda preci Hrvata mogu biti (kako veli autor) “ranije doseljeni” na svoj prostor nego preci Srba na svoj, kada i 50% Hrvata i 38% Srba ima “paleolit-

ske pretke” – što će reći da su sličnog genetskog porijekla, preciznije, da su njihovi preci u približno istom periodu doselili, odnosno obitavali na Balkanu? Ovakva metodološka akrobacija bila bi donekle nalik postupku u kojem bismo jednog od dva blizanca, rođena od iste majke, u maltene isto vrijeme, proglasili “mnogo starijim i autohtonijim” od drugog blizanca na osnovu toga što ovaj prvi bliznac ima tjelesnu masu od 5 kg, a ovaj drugi od 3 kg. Zar su takve bedastoće “znanstvena otkrića”?⁷⁰

U svakom slučaju, *ako* smo ozbiljni istraživači, i *ako* na raspolaganju imamo *dovoljno velik broj uzoraka* (svakako ne njih par stotina, jer na tome se ne mogu bazirati ozbiljni zaključci), te *samo ako* bismo pritom mogli tvrditi da još od paleolitika *nije bilo nikakvih migracija i populacijskih pomaka* u unutrašnjosti Balkana (a to *ne možemo* tvrditi jer bi to bila *kolosalna besmislica*) – tek tada bismo mogli *eventualno* reći *samo i jedino* to da je 50% predaka današnjih Hrvata doselilo na “svoj prostor” prije nego što je na “svoj prostor” doselilo 62% predaka današnjih Srba; odnosno da je 38% predaka današnjih Srba na “svoj prostor” doselilo prije nego 50% predaka današnjih Hrvata na “svoj”. Ili jednostavnije: da su se 50% predaka Hrvata i 38% predaka Srba našli na “svom prostoru” u približno isto, ili slično vrijeme.⁷¹ Mogli bismo reći *eventualno* to, i ni manje ni više od toga; ali jedno je sigurno – ukoliko smo ozbiljni ljudi, nikad nećemo tvrditi da je 50% isto što i 100%, odnosno da su 50% predaka isto što i 100% predaka, ili da je 50% nekog naroda isto što i “čitav narod”. Maločas sam upotrijebio izraz “eventualno”, i to s razlogom. Već sam spomenuo

⁷⁰ Vidi usput za još autorovih “otkrića”: Jurić I. 2003.; Isti. 2011.; a vidi i: Isti. 2013. – gdje se donose zaključci o genetici hrvatskog naroda na osnovu 188, odnosno 197 uzoraka (podsjećam, sve skupa, Hrvata i Hrvatice u svijetu živi bar 6 do 7 miliona).

⁷¹ “Svoj prostor” namjerno stavljam pod navodnike jer ne percipira svaka generacija u svako doba neki prostor “svojim”. Stvari se mijenjaju zavisno od konteksta. Uostalom, sve i da nije tako, ni današnja Hrvatska, ni Srbija, ni susjedni krajevi gdje žive Srbi i Hrvati nisu ni “hrvatski” ni “srpski” prostor. Niti su Srbi i Hrvati kupili te teritorije od nekoga, niti imaju pismenu potvrdu od Boga, ili nekakvih svetaca, koja bi im davala ikakva “posebna” prava na toj zemlji. Taj prostor dakle, kako god ga mi imenovali, niti je hrvatski, niti srpski – već je to prostor svih onih ljudi koji na njemu žive, i koji ga dijele. Ovo naravno vrijedi i za sve ostale “nacionalne”, “etničke” i slične prostore, tj. “svete zemlje”, i “mitske zavičaje” – o kojem god da je narodu ili uopće ljudskom kolektivu riječ. Naravno, ne možemo zanemariti fakat da postoje skupine ljudi koje sebi umišljaju da imaju “vlasnička” prava na neku zemlju – a koja bi sve druge skupine ili pojedince koji na njoj žive činila drugorazrednim bićima. To je nažalost konstanta ljudskog postojanja. No te društvene bolesti treba prvo registrirati, tj. dijagnosticirati, a zatim pokušati liječiti, ili bar ograničiti njihovo širenje, a ne ih ohrabrivati.

ranije u ovom eseju da se istraživanja na koja se ovakvi autori obično pozivaju, često dotiču samo Y kromosoma – što će reći da se radi o istraživanju predaka po muškoj liniji. Zapitajmo se stoga koliko netko mora biti neozbiljan, da ne upotrijebim neku goru riječ, pa da na osnovu tako skromnih i ograničenih istraživanja govori o “porijeklu” čitavih naroda, ili populacija.

Da rezimiram, ono što bi nas kad se susrećemo s ovakvim “otkrićima” trebalo brinuti nije samo to što ima autora koji ne znaju razliku između 50, ili 38, ili 62, ili 100 posto; tj. što ima autora kojima su statistika, matematika, i logika nepoznati pojmovi. Niti bi nas trebalo brinuti samo to što ovakva “znanost” ukazuje na morbidnu potrebu da se sve na ovome svijetu promatra kroz prizmu (u ovom slučaju hrvatsko-srpskog) takmičenja u tome “tko je autohtoniji od koga”. Ono što bi naime posebno trebalo brinuti, jeste činjenica da je nekim autorima dovoljno da se istraži muške pretke neke populacije, kako bi se moglo govoriti o “porijeklu”, kao da ljudska bića nemaju majke, odnosno porijeklo po “majčinskoj liniji”; a također bi, bar hrvatske autore, trebalo brinuti i to što ovakve besmislice iz hrvatstva kao kategorije zapravo isključuju one Hrvate (u ovom slučaju njih 50 %) koji nemaju “paleolitske pretke” – ili ih u najmanju ruku stavljaju u drugi plan – jer njihovi geni nisu dovoljno “atraktivni”. Naime, kako sam već spomenuo, novinar i njegov gost u prvi plan samozadovoljno guraju zaključak da su preci današnjih Hrvata “ranije doselili na svoje područje” od predaka Srba (iako sam pokazao da je takav zaključak *neopjevana bedastoća*), istovremeno (svjesno ili ne) zaobilazeći i prešućujući one pretke Hrvata koji su doselili na to područje u kasnijim periodima. Iz svega rečenog se stječe dojam da hrvatstvo tih “slabogenskih” ili “mladogenskih” Hrvata nije pojedinim hrvatskim geneto-nacionalistima toliko atraktivno. Preciznije rečeno, ako nisu atraktivni njihovi geni, onda nisu atraktivni ni oni kao nosioci tih gena, jer hrvatskom “genetičarskom” nacionalizmu kao hrana trebaju “paleolitski geni” – to je danas “in”, to ljude čini “autohtonima” i “posebnima”. A vi koji ih nemate ... vi ste “drugorazredni materijal”.

Da privedem priču kraju. Zapitajmo se još nekoliko banalnih stvari vezanih za “narode”. Može li se uopće locirati gdje se i na kojem prostoru neka grupa ljudi počela *smatrati dijelom nekog naroda*? Bi li “pravi narodni gen” – ako bismo uopće o tako *bemisljenoj* i *potpuno neznanstvenoj* kategoriji htjeli pričati – trebalo definirati kao gen koji je *danas* najčešći kod nekog naroda, ili kao gen koji je [u nekom (kojem? – kako odrediti period koji je “pravi”) periodu prošlosti] *bio* najčešći kod nekog naroda, ili bi ga trebalo definirati kao

gen koji je bio najčešći kod pripadnika nekog naroda na mjestu i u vremenu kada su oni prvi puta postali *narodom*? Kako uopće otkriti kada je neki narod “postao” narod? Naime, recimo da krenemo tražiti upravo *mjesto/vrijeme kada su, i gdje su po prvi puta* neki ljudi postali nešto. Ali kako da nađemo to mjesto/vrijeme? Možemo li naći recimo najranije mjesto na kojem su obitavali Slaveni, a da su sami sebe smatrali “Slavenima” baš na tom mjestu? Možemo li pronaći prostor na kojem je živjela neka grupa ljudi, npr. Slaveni, a da je upravo to mjesto *prvo mjesto* uopće na kojem su živjeli ti neki ljudi koju se sebe smatrali Slavenima, i da su se baš tada i tamo *po prvi puta* nazvali Slavenima, i propričali slavenskim jezikom? Postoji li takvo mjesto? Ako da, je li to *najstarije poznato mjesto i vrijeme* slavenstva, ili je to tek *najstariji poznati i u izvorima sačuvani primjer* slavenstva? Je li to najstarije mjesto gdje su Slaveni postali Slavenima, ili je to tek prvi slučaj da su Slaveni zabilježeni na nekom prostoru i u nekom vremenu? Bez kvalitetnije dokumentiranosti fenomena o kojima pričamo, to jedinstavno *ne znamo, niti možemo znati*.

“Slavenski gen” (kao i mnogi drugi), tj. “slavenski haplotip” ili “slavenska haplogrupa”, ne mogu biti oni koje se danas najčešće nalazi u slavenskim zemljama, jer to samo po sebi ne govori ništa o prošlosti, niti o genima populacija iz perioda slavenske povijesti od prije 1500 ili 2000 godina. Istovremeno, “slavenski gen” ne može biti niti onaj koji se pronalazi u “najstarijim slavenskim zemljama”, npr. u kostima pokojnika – tzv. “Pra-Slavena” (od prije jednog i pol, ili dva milenija) – naprosto zato što mi *zapravo ne znamo* koje su to točno “najstarije slavenske zemlje”, niti znamo tko su to sve bili “Pra-Slaveni”, niti znamo gdje su sve živjeli ti “Pra-Slaveni”. Na koncu, to što neki istraživači neke populacije danas nazivaju “praslavenskim”, to malo govori o tome kako su one same sebe nazivale (ovo naravno vrijedi i za druge “pra”-populacije), ili kojim su govorom/jezikom pričale. Preciznije, mi ne znamo u kojoj točki, na kojem mjestu, i u kojem vremenu je nešto “postalo” Slavenom, Germanom, Mongolom, itd. A to ne znamo, ne tek zbog toga što često nemamo pisanih tragova o tome (iako je to upravo jedan od glavnih problema, i to nerješivih, kod proučavanja dalje prošlosti generalno) – već i zbog toga što *zapravo i ne postoji, i nije nikad postojalo* “mjesto i vrijeme” u kojem je nešto “postalo” nešto. Društvene pojave naime, *nemaju vrijeme i mjesto rođenja*. To su *proces*i, a to znači fenomeni koji traju i koji se gibaju (a ne koji se izlegnu iz jaja kao pilići).

Sekulić je svojedobno neke od problema koji nam se ovdje javljaju lije-

po sročio vezano za tzv. “porijeklo naroda”: *Ideja da neki narod može imati »homogeno« podrijetlo, besmislena je. Ono bi moglo postojati kada bi unutar neke etničke grupe od neke vremenske točke postojala potpuna endogamija. Čak i kada bi to bio slučaj, izbor te »vremenske« točke uvijek je proizvoljan i egzogamija je uvijek postojala prije nje. Povijest svakog naroda zapravo je povijest asimilacije ili diferencijacije, odvajanja ljudskih grupa, a svaka grupa koju u određenom trenutku analiziramo kao polaznu točku, ima isto tako svoju povijest asimilacija i diferencijacija* (podebljao M. P.).⁷²

Ovo naravno u izvjesnoj mjeri vrijedi i za gene, preciznije za međuodnose populacijske genetike i identitetne (identifikacijske) historije. Izbor “polazne” točke, odnosno vremenskog perioda u kojem se traži neki “povijesni prostor”, “izvornu zemlju”, tj. “pradomovinu” nekog naroda (u ideološkom smislu); a isto tako i izbor “logike” (pa i sama “logika” kao takva) za određivanje što je to, i kakav je to npr. “slavenski gen”, ili “germanski gen”, itd.– sve je to često *proizvoljno*. A kad je nešto toliko proizvoljno, i zavisi od političkih i ideoloških interesa onoga tko to nešto “određuje” i “propisuje”, moramo biti uzuzetno oprezni.⁷³

⁷² Sekulić.D. 2007. 354.

⁷³ No, zamislimo, tek rasprave radi, da se sutra otkrije tako napredna tehnologija koja bi nam iz genetskog materijala mogla očitati bukvalno svaki detalj iz, kako naših života, tako i života svih naših genetskih predaka. Dakle, svatko od nas bi u svojim genima nosio čitave biblioteke informacija o svojim precima: moglo bi se rekonstruirati kako su se zvali, kako su mislili, kakve su bolesti imali, kakvu su religiju prakticirali, gdje su se rodili, koliko su brzo mogli trčati, i sl. I zamislimo da, zahvaljujući tome, analiziramo gene svih postojećih Hrvata (njih 6 i pol ili 7 miliona) i pronađemo ljude koji su potomci onih ljudi koji su se prvi u povijesti počeli zvati “Hrvatima” (recimo da je tih prvih bilo petero, i svi su bili braća), prije recimo 2000 godina, na primjer negdje uz istočne obale Kaspijskog jezera. I što sad s tim informacijama? Imamo podatke o “prvim istinskim” Hrvatima – onima koji su prvi u ljudskoj povijesti počeli upotrebljavati to ime za sebe. I što točno da mi sad radimo s tim podacima? Recimo, nađemo 3000 danas živih ljudi čiji su preci bili ti “pravi Hrvati” od prije 2000 godina. Što zatim? Hoćemo li im dati “povlaštene penzije” zato jer su oni “autentičniji” od drugih Hrvata koji su tek kasnije postali “Hrvati”? Hoće li im država dati besplatne kuće i stanove samo na osnovu tih “spoznaja” i “otkrića”? Hoćemo li ih proglasiti “plemstvom” i dati im da vladaju Hrvatskom kao neka aristokracija zato jer u sebi nose dokaze “hrvatske autohtonosti” radi koje bi se ostali Hrvati valjda trebali sramiti svoje “nedovoljne autohtonosti”? Hoćemo li im recimo “oprostiti” sve dugove i poreze zbog nekakvih “zasluga” koje imaju njihovi preci za postojanje današnjeg “Hrvatstva”? Koje bi točno trebale biti koristi od spoznaje tko je “nastariji”, “najautentičniji”, i “najdrevniji”? Koje su dakle praktične koristi od takvih informacija, i što da jedno društvo radi s takvom “spoznajom” kada do nje dođe? U suštini je ista stvar i sa podacima o tome koji

V. Zaključak

Ironija cijele ove priče je ta da se s jedne strane identiteti i identifikacije oblikuju u gibanju, dok bi s druge strane neki autori više od svega htjeli “locirati” neku narodnost, ili neki kolektiv uopće, ili makar pronaći njegovu “supstancu” i neki “prazvor”. Naivno se vjeruje da se “pronalaženjem” – preciznije rečeno *izmišljanjem* – ovakvih ili onakvih (“turkijskih”, “slavenskih”, itd.) gena može pomoći “locirati” neku grupu, neki narod, neki kolektiv u prošlosti. Još uvijek se ne shvaća da se to *ne može*, niti je izgledno da će se ikada moći. Možda se može naći prostor gdje su neki geni, tj. neke haplogrupe frekventnije od nekih drugih. Možda je moguće pronaći i “prvu zemlju”, ili “zemlju maticu” ovog ili onog genetskog “tipa” (“maticu” u smislu da se tamo prvi puta javlja baš taj “tip”, a ne nužno “maticu” zato jer bi taj “tip” tamo i nastao). Ali narodnosti, identifikacije, kulture, svijest, um, maštu, intelekt – to se ne može “locirati”, “ubicirati”, niti mu se može naći “matično područje” (u krajnje

je dio neke današnje populacije, ili recimo nekog današnjeg naroda “genetski stariji”, a koji “mlađi”. Imamo npr. Hrvate, i nakon što smo ispitali gene svih Hrvata na svijetu zaključimo da njih (hipotetski govorim) 65% ima “jako stare” gene, npr. “paleolitske gene” (tj. paleolitske pretke); a ovih 35% su “relativno mladi”, jer imaju “samo” gene iz neolitika (tj. pretke iz neolitika). I što sad? Jesu li ovi Hrvati, njih 65% čiji su se preci doselili na Balkan prije predaka ovih preostalih 35% “bolji” ili “ljepši”, ili imaju “veće pravo” živjeti na ovom prostoru od onih “mladogenskih” Hrvata? Koje su dakle društvene posljedice ovakvih “otkrića”? Kakve veze imaju geni s politikom i društvom? Da li geni, i otkad to, određuju “pravo na nešto”? Koji to međunarodni zakoni i konvencije propisuju da bilo kakvo ljudsko i političko “pravo” proizlazi iz haplotipova i haplogrupa? Ima li uopće ovakvo baratanje informacijama i otkrićima iz sfere populacijske genetike ikakvu dalekosežnu primjenu izvan sfere šovinizma, nacionalizma, i promoviranja nekog novog društvenog isključivanja – po genetskoj osnovi? Ako nam je suditi na osnovu čitanja nekih autora, izgleda da je jedina primjena ovakvih genetičkih podataka zapravo u liječenju kompleksa niže vrijednosti izazvanih nekim krajnje negenetičkim okolnostima. “Logika” je otprilike sljedeća: “(...) jest da smo jadni, jer ekonomija nam propada, državnost nam je ‘klimava’, stanovništvo nam iseljava, političari su nam korumpirani, ali nema veze – imamo “najstarije” gene u Evropi, i (...)” ... i što? Nije slučajnost da ljudi koji se najviše i najčešće pozivaju na “slavnu prošlost” (te na “starost” svojih predaka, naroda, ili kulture) obično žive u najbjeđnijim, najkorumpiranijim, i najsiromašnijim društvima. Odavno je utvrđeno svojevrsno “pravilo” da što je sadašnjost nekih ljudi ili nekog društva bjednija, besperspektivnija, i siromašnija, to je potraga tog društva ili tih ljudi za “slavnim korijenima” i za “bogatom poviješću” (odnosno za “nadom” i “vjerom u sebe” kroz zamišljanje/izmišljanje neke bolje prošlosti kao zamjene za tmurnu sadašnjost i beznadnu budućnost) učestalija i agresivnija (i dakako, odvija se kroz uobičajeno masakriranje povijesnih činjenica) – te ne vodi ka dobrome. Nedavna prošlost Balkana savršen je dokaz toga.

doslovnom smislu tog pojma). Ljudi nisu “postali” Poljacima, ili Židovima, ili kršćanima – ljudi su to *postajali*, oni to *postaju*, i oni će to *postajati*. To je naime *proces*, a ne “događaj” ili “mjesto radnje”; a društveni procesi se i ne mogu “locirati” u klasičnom značenju te riječi. Gibanje, baš gibanje, seljakanje, migracije – upravo su to situacije u kojima se “rađaju” i oblikuju jezici, narodi, kulture: upravo u gibanjima, dodirima, konfliktima, razmjenama s drugima. Jer bez “drugih” nema ni “nas”.

Da skratim priču, sve to, od identifikacije do civilizacije, nastaje kroz najrazličitije situacije i kroz najrazličitije kontekste; i unatoč tome što bi neki uporno htjeli da “lociraju” neki narod ili “točku” njegovog “porijekla”, zapravo je “mjesto porijekla”, tj. “mjesto radnje” upravo *kontekst* (odnosno *konteksti*). A kontekst i nije nešto čija se suština traži i nalazi u fizičkom svemiru, a još manje u genima. Da se sutra prevrnu sve moguće kosti ovog svijeta, da se iscijedi sva krv iz svakog čovjeka, i da se “mapira” sve gene koji postoje, teško da bi se i tada moglo odgovoriti na posve banalna pitanja poput: zašto se Bošnjaci zovu “Bošnjaci”, a ne “Mongoli”? Zašto su Srbi uglavnom pravoslavni, a ne budisti? Zašto se Hrvatska danas prostire na sjever do rijeke Drave i Mure, a ne do Karpata ili Baltika? Odgovore na takva pitanja naime ne nudi proučavanje gena. Jedno je stoga pitanje “porijekla” neke mase ljudi koji nose neke “ŽBLJ” gene, odnosno pitanje “porijekla” tih gena; drugo je pitanje “porijekla” nekog imena, ili identifikacijske etikete kojom se neka masa ljudi etiketira; treće je pitanje “porijekla” nekog jezika kojim se govori; četvrto je pitanje “porijekla” nekog tipa političke organizacije, da ne nabrajam sada u nedogled sve elemente društvenosti koji postoje. I sva ta razna pitanja i razna “porijekla” uglavnom se ne podudaraju, odnosno ne poklapaju – ali se često prožimaju i preklapaju, utječući na oblikovanje najrazličitijih formi postojanja, najrazličitijih dimenzija ljudske društvenosti. I sva su ta pitanja i ta “porijekla” odgovorna za današnje stanje u kojem se nalazi neka masa ljudi koja oblikuje neku zajednicu/zajednice, odnosno koja participira u nekom tipu zajedništva, tj. nekim tipovima zajedništva. I sva ta pitanja i “porijekla” nećemo upoznati kroz genetske mape, haplotipove, haplogrupe, i slična čuda. Takve genetske “mape” i “mapiranja” mogu poslužiti *jedino i isključivo* kao *pomoćna sredstva* koja će nadopuniti spoznaje do kojih dolazimo drugim, *mnogo produktivnijim* i učinkovitijim istraživačkim metodama.

LITERATURA

- Adams S. M., et al. 2008. “The Genetic Legacy of Religious Diversity and Intolerance: Paternal Lineages of Christians, Jews, and Muslims in the Iberian Peninsula”. *The American Journal of Human Genetics*, Vol. 83, Iss. 6. 725-736.
- Ali-Khan S. E., et al. 2011. “The use of race, ethnicity and ancestry in human genetic research”. *The HUGO Journal*, Vol. 5, Iss. 1-4. 47-63.
- Ammerman A. J., et al. 2006. “Comment on ”Ancient DNA from the First European Farmers in 7500-Year-Old Neolithic Sites””. *Science*, Vol. 312 no. 5782. 1875.
- Aralica V. 2006. “Genetička otkrića – nova vrela za etnogenezu i povijest Hrvata?!”. *Radovi*, vol. 38. 299-308.
- Atkinson Q., Gray R. 2005. “Curious Parallels and Curious Connections — Phylogenetic Thinking in Biology and Historical Linguistics”. *Systematic Biology*, 54 (4). 513-526.
- Balandier G. 1997. *Politička antropologija*. Beograd: XX vek.
- Balaesque P., et al. 2010. “A Predominantly Neolithic Origin for European Paternal Lineages”. *PLoS Biology*, vol. 8, Iss. 1. <http://www.plosbiology.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pbio.1000285> (22.7.2013.)
- Barbujani G., Bertolle G. 2001. “Genetics and the population history of Europe”. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, vol. 98., no. 1. 22-25.
- Barford P. M. 2001. *The early Slavs*. Cornell University Press.
- Bird S. C. 2007. “Haplogroup E3b1a2 as a Possible Indicator of Settlement in Roman Britain by Soldiers of Balkan Origin”. *Journal of Genetic Genealogy*, 3 (2). 26-46.
- Blagojević O. 1981. ”U spomen Luisa H. Morgana”. *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*. Titograd: CANU. 35-50.
- Bowden G. R., et al. 2008. “Excavating past population structures by surname-based sampling: the genetic legacy of the Vikings in northwest England”. *Molecular Biology and Evolution*, 25 (2). 301-309.
- Brubaker R. 2004. *Ethnicity without groups*. Harvard University Press.
- Burger J., et al. 2006. “Response to Comment on ”Ancient DNA from the First European Farmers in 7500-Year-Old Neolithic Sites””. *Science*, Vol. 312, No. 5782. 1875.

- Campbell C. D., et al. 2005. “Demonstrating stratification in a European American population”. *Nature Genetics*, 37 (8). 868-872.
- Canetti E. 1984. *Masa i moć*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Cavalli-Sforza L. L., Menozzi P., Piazza A. 1994. *The History and Geography of Human Genes*. Princeton University Press.
- Cavalli-Sforza L. L. 1997. “Genes, peoples, and languages”. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, vol. 94, no. 15. 7719-7724.
- Cavalli-Sforza L. L. *Genes, peoples, and languages*, Penguin Books, 2001.
- Chadarevian S. 2010. “Genetic evidence and interpretation in history”. *BioSocieties*, vol. 5 (3). 301-305.
- Chikhi L., et al. 2002. “Y genetic data support the Neolithic demic diffusion model”. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, vol. 99, no. 17. 11008-11013.
- Conte F. 1989. *Sloveni: nastanak i razvoj slovenskih civilizacija u Evropi: (VI - XIII vek)*, I. Beograd: Filip Višnjić.
- Cruciani F., et al. 2004. “Phylogeographic Analysis of Haplogroup E3b (E-M215) Y Chromosomes Reveals Multiple Migratory Events Within and Out Of Africa”. *Am. J. Hum. Genet.*, 74 (5). 1014-1022.
- Curać M. 2013. “Razgovor o analizi genetičkog podrijetla Srba”. <http://www.hkv.hr/hrvatski-tjednik/14246-i-juric-hrvati-su-geneticki-starijeg-podrijetla-od-srba.html> (22.7.2013.)
- Egorova Y. 2009.a. “The proof is in the genes? Jewish responses to DNA research”. *Culture and Religion*, Vol. 10, No. 2. 159–175.
- Egorova Y. 2009.b. “De/geneticizing Caste: Population Genetic Research in South Asia”. *Science as Culture*, 18:4. 417- 434.
- Egorova Y. 2010.a. “DNA evidence? The impact of genetic research on historical debates”. *BioSocieties*, Vol. 3 (3). 348-365.
- Egorova Y. 2010.b. “Castes of genes? Representing human genetic diversity in India”. *Genomics, Society and Policy*, 6 (3). 32-49.
- Entine J. 2013. “Israeli Researcher Challenges Jewish DNA links to Israel, Calls Those Who Disagree ‘Nazi Sympathizers’”. <http://www.forbes.com/sites/jonentine/2013/05/16/israeli-researcher-challenges-jewish-dna-links-to-israel-calls-those-who-disagree-nazi-sympathizers/> (22.7.2013.)
- Freud S. 1949. *Group Psychology and the Analysis of the Ego*. London: The Hogarth Press and The Institute of Psycho-Analysis.
- Gallup (a). “How does Gallup polling work?”. www.gallup.com/poll/101872/how-does-gallup-polling-work.aspx (22.7.2013.)

- Gallup (b). “How Are Polls Conducted?”. <http://www.gallup.com/poll/File/125927/How%20Are%20Polls%20Conducted%20FINAL.pdf> (22.7.2013.)
- Gehlen A. 1994. Čovjek i institucije. Zagreb: Globus.
- Gillespie J. H. 2004. *Population Genetics: A Concise Guide*. The Johns Hopkins University Press.
- Goodman A. H., Heath D., Lindee M. S. 2003. *Genetic Nature/Culture: Anthropology and Science beyond the Two-Culture Divide*. University of California Press.
- Haak W., et al. 2005. “Ancient DNA from the First European Farmers in 7500-Year-Old Neolithic Sites”. *Science*, Vol. 310 no. 5750. 1016-1018.
- Hammer M. F., et al. 2001. “Hierarchical Patterns of Global Human Y-Chromosome Diversity”. *Molecular Biology and Evolution*, 18 (7). 1189-1203.
- HINA. 2013. “Genetika je rasvijetlila podrijetlo europskih Židova”. <http://www.novolist.hr/Sci-Tech/Znanost/Genetika-rasvijetlila-pitanje-o-podrijetlu-Zidova-u-Europi> (22.7.2013.)
- Hourani A. 1991. *A history of the Arab people*, The Belknap press of Harvard University Press.
- Hrstić I. 2011. “Genetička analiza: Hrvati nisu od stoljeća sedmog, ovdje su već 25.000 godina!” <http://www.politikaplus.com/novost/44722/geneticna-analiza-hrvati-najslicniji-bosnjacima-zatim-slovincima-pa-srbima> (22.7.2013.)
- Ibn Khaldun A-R. 1969. *The Muqaddimah – An Introduction to History*. Princeton University Press.
- Ježić M. 2010. “Utvrđivanje srodnosti molekularno-biološkim metodama”.
- www.rodoslovlje.hr/istaknuta-vijest/utvrdivanje-srodnosti-molekularno-biološkim-metodama (22.7.2013.)
- Jurić I. 2003. *Genetičko podrijetlo Hrvata – etnogeneza i genetička otkrića*, Zagreb.
- Jurić I. 2011. *Podrijetlo Hrvata – Genetički dokazi autohtonosti*. Zagreb.
- Jurić I. 2013. *Podrijetlo Hrvata: Genetički dokazi autohtonosti* (2. dopunjeno izd.). Vinkovci: Matica hrvatska.
- Jurković I. 2006. “Osmanska ugroza, plemeniti raseljenici i hrvatski identitet”. *Povijesni prilozi*, vol. 31, no. 31. 39-69.
- Kapović M. 2010. Čiji je jezik? Zagreb: Algoritam.
- Karafet T. M., et al. 2008. “New binary polymorphisms reshape and increase resolution of the human Y chromosomal haplogroup tree”. *Genome Research*,

- 18 (5). genome.cshlp.org/content/early/2008/04/02/gr.7172008.full.pdf+html (22.7.2013.)
- Katičić R. 1998. *Litterarum studia*. Zagreb.
 - Katsnelson A. 2010. “Jews worldwide share genetic ties”. www.nature.com/news/2010/100603/full/news.2010.277.html (22.7.2013.)
 - Kaufmann J-C. 2006. *Iznalaženje sebe: Jedna teorija identiteta*. Zagreb: Antibarbarus.
 - Klein J., Takahata N. 2002. *Where Do We Come From? The Molecular Evidence for Human Descent*. New York: Springer.
 - Kordić S. 2010. *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux.
 - Kulišić Š. 1981. “O potrebi dijalektičkog proučavanja našeg dinarskog rodovskog društva”. *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*. Titograd: CANU. 51-70.
 - Lao O., et al. 2008. “Correlation between Genetic and Geographic Structure in Europe”. *Current Biology*, vol. 18, no. 16. 1241-1248.
 - Lewontin R. C. 2006. “Confusions About Human Races”. raceandgenomics.ssrc.org/Lewontin/ (22.7.2013.)
 - Loring-Brace C., et al. 2006. “The questionable contribution of the Neolithic and the Bronze Age to European craniofacial form”. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, vol. 103, No. 1. 242-247.
 - Martinović-Klarić I. 2009. *Kromosom Y i potraga za novom domovinom*. Zagreb: Sveučilišna knjižara.
 - Milo R. 2008. “Book Review: ‘Linda Stone, Paul Larquin, Genes, Culture, and Human Evolution: A Synthesis.’” <http://ilacadofsci.com/wp-content/uploads/2013/03/101-21BookReview32-print.pdf> (22.7.2013.)
 - Morelli L., et al. 2010. “A Comparison of Y-Chromosome Variation in Sardinia and Anatolia Is More Consistent with Cultural Rather than Demic Diffusion of Agriculture”. *PLoS ONE* 5 (4). <http://www.plosone.org/article/info:doi/10.1371/journal.pone.0010419> (22.7.2013.)
 - Moscovici S. 1997. *Doba gomile, II*. Beograd: XX vek.
 - *Nature Genetics*, Vol. 36, No. 11s. 2004. <http://www.nature.com/ng/journal/v36/n11s/index.html> (22.7.2013.)
 - Outram S. M., Ellison G. T. H. 2006. “Improving the use of race and ethnicity in genetic research: a survey of instructions to authors in genetics journals”. *Science Editor*, Vol. 29, No. 3. 78-81.

- PBS. 2000. “Does race exist?”. <http://www.pbs.org/wgbh/nova/evolution/does-race-exist.html> (22.7.2013.)
- Peternai-Andrić K. 2012. *Ime i identitet u književnoj teoriji*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Pijović M. 2010. “Nekoliko misli o mogućem podrijetlu naziva *Vlah*”. *Studia Mythologica Slavica* 13. 199-210.
- Pijović M. 2011. “Pristupi proučavanju identiteta u prošlosti”. *Historijska traganja* 8. Sarajevo: Institut za istoriju, 9-61.
- Pijović M. 2012. “Demistificiranje *etniciteta*”. *Historijska traganja* 10. Sarajevo: Institut za istoriju, 9-153.
- Pijović M./Пийович М. 2013. “Об обремененности историографии современными социальными контекстами: Примеры из «влаховедения»”. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, №2, 92-119.
- Poloni E. S., et al. 1997. “Human genetic affinities for Y-chromosome P49a,f/TaqI haplotypes show strong correspondence with linguistics”. *Am. J. Hum. Genet.*, 61 (5). 1015-1035.
- Primorac D., et al. 2011. “Y kromosom i genetsko podrijetlo Hrvata”. http://www.draganprimorac.com/wp-content/uploads/2011/08/Y-kromosom_web.pdf (22.7.2013.)
- Primorac D. 2011. “Tri četvrtine Hrvata su ‘stari Europljani.’” <http://www.vecernji.hr/vijesti/dragan-primorac-tri-cetvrtine-hrvata-su-stari-europljani-clanak-330028> (22.7.2013.)
- Race, Ethnicity, and Genetics Working Group. 2005. “The Use of Racial, Ethnic, and Ancestral Categories in Human Genetics Research”. *Am. J. Hum. Genet.*, 77 (4). 519-532.
- Reich D., et al. 2008. “Principal component analysis of genetic data”. *Nature Genetics*, 40. 491-492.
- Ricaut F. X., Waelkens M. 2008. “Cranial Discrete Traits in a Byzantine Population and Eastern Mediterranean Population Movements”. *Human Biology* 80 (5). 535-564.
- Rincon P. 2010. “Most European males ‘descended from farmers’”. news.bbc.co.uk/2/hi/8467623.stm (22.7.2013.)
- Rosser Z. H., et al. 2007. “Chromosomal Diversity in Europe Is Clinal and Influenced Primarily by Geography, Rather than by Language”. *The American Journal of Human Genetics*, 67 (6). 1526-1543.
- Sampietro M. L. 2007. “Palaeogenetic evidence supports a dual model of Neo-

- lithic spreading into Europe”. *Proceedings of the Royal Society*, vol. 274, no. 1622. 2161-2167.
- Sankar P., et al. 2007. “Race and Ethnicity in Genetic Research”. *American Journal of Medical Genetics Part A*, 143A (9). 961-970.
 - Schenker A. M. 1995. *The Dawn of Slavic: An Introduction to Slavic Philology*. Yale University Press.
 - Sekulić D. 2007. ”Etničnost kao društvena konstrukcija”. *Migracijske i etničke teme vol. 23, no. 4.* 347-372.
 - Seldin M. F. et al. 2006. “European Population Substructure: Clustering of Northern and Southern Populations”. *PLoS Genetics*, 2 (9). www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1564423/ (22.7.2013.)
 - Stevens J. 1999. *Reproducing the State*. Princeton University Press.
 - Stevens J. 2009. *States Without Nations: Citizenship for Mortals*. Columbia University Press.
 - Stone L., Lurquin P. 2007. *Genes, Culture, and Human Evolution: A Synthesis*. Wiley-Blackwell.
 - Supek R. 1981. *Ispitivanje javnog mnijenja*. Zagreb: SNL.
 - Škiljan D. 2002. *Govor nacije: Jezik, nacija, Hrvati*. Zagreb: Golden marketing.
 - Tarde G. 1903. *The Laws of Imitation*. New York: Henry Holt & Company.
 - *The American Journal of Human Genetics*, Volume 61, Issue. 1-6. 1997.
 - *The American Journal of Human Genetics*, Volume 62, Issue. 1-6. 1998.
 - *The American Journal of Human Genetics*, Volume 66, Issue. 1-6. 2000.
 - Thomas P-L., Osipov V. 2012. *Grammaire du bosniaque, croate, monténégrin, serbe*. Paris: Institut d'études slaves.
 - Tian C., et al. 2009. “European Population Genetic Substructure: Further Definition of Ancestry Informative Markers for Distinguishing among Diverse European Ethnic Groups”. *Molecular Medicine*, vol. 15 (11-12). 371-383.
 - Trombetta B., et al. 2011. “A New Topology of the Human Y Chromosome Haplogroup E1b1 (E-P2) Revealed through the Use of Newly Characterized Binary Polymorphisms”, *PLoS ONE*, Vol. 6, Iss. 1. www.plosone.org/article/fetchObject.action?uri=info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0016073&representation=PDF (22.7.2013.)
 - Trubačov O. 2005. *Etnogeneza i kultura drevnih Slovena – lingvistička istraživanja*. Beograd.
 - “Ustav Republike Hrvatske”. 2001. narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/232289.html (22.7.2013.)

- Wei W., et al. 2013. “A calibrated human Y-chromosomal phylogeny based on resequencing”. *Genome Research*, 23 (2). 388-395.
- Wiik K. 2008. “Where Did European Men Come From?”. *Journal of Genetic Genealogy*, 4. 35-85.
- Wilder J. A., et al. 2004. “Global patterns of human mitochondrial DNA and Y-chromosome structure are not influenced by higher migration rates of females versus males”. *Nature Genetics*, Vol. 36., no. 10. 1122-1125.
- Wilson E. O. 1992. *The Diversity of Life*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Witherspoon D. J., et al. 2007. “Genetic Similarities Within and Between Human Populations”. *Genetics*, 176 (1). 351-359.
- Zalloua P. A., et al. 2008. “Identifying Genetic Traces of Historical Expansions: Phoenician Footprints in the Mediterranean”. *Am. J. Hum. Genet.*, vol. 83(5). 633-642.
- Živković P. 2008. “Turska osvajanja Slavonije, Srijema i Baranje (etničke i konfesionalne promjene kao posljedice tih događaja)”. *Dijalog povjesničara-istoričara, knj. 10/1*. Zagreb: Zaklada ”Friedrich Naumann” i Zajednica istraživača ”Dijalog”. 172-189.

Summary

SOME MORE THOUGHTS ON THE STUDY OF “IDENTITIES” IN THE PAST

This article builds on two previous works by the same author, on the study of “identities” and identifications in the past; and in a way represents a supplement to the ideas presented in those works. It is divided into four sections in which the author briefly discusses specific topics in the field of history of identities, that is identifications. The first part of the article briefly discusses the problem of (in)stability and durability of identities and identification patterns. The author asks the question why certain forms of identification seem more important to people than some other forms of identification, and why do they prefer one form to the other. The second part of the paper deals with the questions of lan-

guage, and language identification, and its possible reaches in the past. The author discusses several aspects of these issues, from the question of naming the language, to the question of when and why does the need for language labeling occur; in other words, what type of situations can cause the emergence of some type of “language awareness”. The third part discusses the problems of terminology and categorical apparatus in history and sociology, using the example of the concept of “clan-society”, or “tribal-society”. The paper points out the deficiencies of that concept, as well as the fact that many of the “tribal” or “clanish” elements survive in societies that are usually not considered to be organised on the principles of the “tribal” model, which is why the author points out that it is questionable whether these “tribal” or “clanish” elements of societies ever cease to exist. Namely, even contemporary communities, often known as “peoples”, or simply “ethnic groups”, are in fact tribal-like and clan-like constructs, since “ethnic groups” are social units formed on the basis of the idea of a shared descent, ie. consanguinity of its members. And since the clans, tribes, and similar social units are essentially groups of blood relatives, or more precisely, presumed blood relatives, one must ask what purpose does exactly the concept of “tribal society” serve, and what are its scopes and limits. The fourth, and the largest part of this article focuses on some of the problematic elements of population genetics. Specifically, the author discusses the applicability of the results of genetic research in historical science, and the problems that can occur as a result of these attempts. Apart from discussing terminological and methodological problems that can occur when attempting to apply genetic research and its results in the study of history, the author also discusses the possible problems arising from the use of a too small number of DNA samples when researching human genes. The article also discusses the existence of a fairly wide space available for manipulation and sensationalism when trying to connect genetics and history, especially when this is being done by insufficiently schooled authors.

Key words: contexts, identities, identifications, labeling, languages, etymology, philology, Slavs, history, sociology, terminology, ethnicity, tribal societies, clan organization, population genetics, genes, origins, methodology, politics, science

(Translated by the author)

UPUTE AUTORIMA PRILOGA

Časopis *Historijska traganja* u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu objavljuje:

- izvorne naučne radove
- pregledne članke
- stručne priloge
- predavanja održana na Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

OPREMA RUKOPISA

Uz radove potrebno je poslati:

- naslov rada
- ime i prezime autora
- naziv institucije i adresu
- e-mail adresu
- apstrakt i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
- summary and key words
- bilješke u tekstu rukopisa
- popis izvora i literature.

Radovi moraju biti napisani na računaru u programu MS Word te snimljeni u formatu MS Word dokumenta (.doc ili .docx), koristeći font Times New Roman, veličinu slova 12 i prored 1,5. U bilješkama je potrebno koristiti veličinu slova 10 i prored jednostruk (single). Radove je potrebno dostaviti Redakciji časopisa na e-mail: katz.vera@gmail.com ili poštom na adresu Instituta za istoriju u Sarajevu na CD-u s jednim printanim ispisom.

UPUTE ZA CITIRANJE U TEKSTU RUKOPISA

I. Navođenje knjiga i članaka

Napisati prezime autora i inicijale za ime, godinu izdanja, broj stranice na kojoj je informacija. Ako se citiraju dva ili više djela istog autora za istu godinu, potrebno je jedno djelo obilježiti s "a", drugo s "b" itd.

Ako je citirano djelo rad dvojice autora potrebno ih je navesti, a u slučaju više autora navodi se prvi autor, a ostali se označe kao *drugi* ili *et al.*

Npr.: Brkić H. 1971. 55. // Brkić H. 1971. a. 55. Brkić H. 1971. b. 55. // Brkić H. i Vilić M. 1971. 55. // Brkić H. et.al. 1971. 55.

Navođenje neobjavljenih rukopisa

Navesti prezime autora i inicijale imena. Godina i broj stranice.

Npr.: Omerčić E. 2013. 55.

II. Navođenje neobjavljenih izvora

1. Za antičku i srednjovjekovnu građu

Broj knjige. Broj poglavlja.

Npr.: CASS. Dio LV, 26.

2. Za epigrafsku građu

Naziv izdanja prema standardnoj formi u kratici i naziv natpisa.

Npr.: *CIL* 8765.

3. Za srednjovjekovnu građu

Naziv arhiva, Serija ili Knjiga, Sveska, broj sveske, folija ili stranica, broj folije ili stranice.

Npr.: DAD, Diversa Cancellariae, XXXI, 62v.

4. Za osmansku građu

Naziv i mjesto arhiva, Naziv i broj dokumenta, broj stranice, datum i godina.

Npr.: Başbakanlık arşivi, Istanbul, Mühimme-defter, br. dok. 286, 2
konac rebiul – evvela 1112. (10-15. septembar 1700).

5. Za savremenu građu

Naziv arhiva (kratica), ime fonda, broj kutije (ako je bitan), signaturu dokumenta (ako je arhivski fond sređen), a naziv dokumenta, broj stranice i datum (ukoliko je građa nesređena).

Npr.: ABH, Fond: VLBH, kut. 15, sign. 123/1946.

Npr.: ABH, Fond: CKSKBH, kut. 66, Izvještaj o stanju u partijskim organizacijama, 16, 15. 5. 1955.

III. Navođenje objavljenih izvora

1. Za publiciranu arhivsku građu

Ako postoji ime priređivača, navesti prezime i inicijale imena, godinu izdanja, broj stranice, a ako ne postoji ime priređivača, tada navesti naziv knjige, godinu izdanja i broj stranice.

Npr.: Petranović B. 1980. 55.

Npr.: *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sjednice Izvršnog komiteta CKSKJ, održane 14-16. marta 1962.* 2008. 98.

2. Za internet

Naziv i adresa stranice.

Npr.: Grad Sarajevo. Jedinstveni informacijski sistem grada Sarajeva.
<http://www.sarajevo.ba/ba/index.php>

3. Za članke u štampi

Navesti prezime autora i inicijale za ime. "Naslov članka". *Naziv novina.* Mjesto izdanja: Datum. Broj stranice.

Npr.: Kolar R. "Brćkanje po košticama". *Oslobođenje.* Sarajevo: 23.
10. 2000. 6.

4. Za intervju

Navesti ime osobe, datum kada je obavljen razgovor i gdje se nalazi pisani ili audio zapis.

Npr.: Razgovor s Muhamedom Čengićem, 18. juli 2011. (u arhivi autora).

5. Za televizijske emisije, Video i DVD zapise

Naziv emisije. Naziv televizije. Tema emisije. Datum emitiranja.

Naziv Videa ili DVD zapisa, datum.

Npr.: Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). "Da li je moguće pomirenje među Krajišnicima?" 20. 11. 2008.

Npr.: Proglašenje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, 27.9.1993.

UPUTE ZA POPIS IZVORA I LITERATURE (na kraju rukopisa)

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori

Naziv arhiva, sjedište arhiva (kraticu). Popis korištenih fondova (kratica).

Npr.: Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH)

– Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

b. Objavljeni izvori

Prezime i inicijali imena priređivača. Godina izdanja. *Naziv knjige*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Ukoliko nema priređivača građe, navesti: *Naziv knjige*. Godina izdanja. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Npr.: Petranović B. i Zečević M. 1985. *Jugoslavija 1918/1984. Zbirka dokumenta*. Beograd: IRO "Rad".

Npr.: *Kazneni zakon o zločincima i prestupima za Bosnu i Hercegovinu (iz 1879. godine)*. 1884. Sarajevo: Naklada Zemaljske vlade.

c. Štampa

Naziv novina. Mjesto izdanja.

Npr.:

– *Oslobođenje*, Sarajevo

d. Internet

Naziv i adresa korištene stranice. (datum pristupa).

Npr.: Grad Sarajevo. Jedinostveni informacijski sistem grada Sarajeva.

<http://www.sarajevo.ba/ba/index.php> (23. 5. 2008)

e. TV emisije, Video i DVD zapisi

Naziv TV emisije. Naziv televizijske kuće. "Tema emisije". Datum emitiranja.

Ako je u pitanju Video ili DVD: Naziv zapisa, mjesto pohranjenog zapisa, i datum.

Npr.: Politički magazin *Pošteno*. Federalna televizija (FTV). "Da li je moguće pomirenje među Krajišnicima?" 20.11.2008.

Npr.: Proglašenje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna, 27. 9. 1993. (u arhivi autora).

f. Intervjui

Ime intervjuirane osobe, datum obavljenog intervjua. (mjesto pohranjenog pisanog zapisa)

Npr.: Razgovor sa Muhamedom Čengićem, 18. 7. 2011. (u arhivi autora).

LITERATURA

a. Knjige

Prezime i inicijali imena autora. Godina izdanja. *Naslov knjige*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača.

Npr.: Kemura I. 2003. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju.

b. Članci u časopisima i zbornicima radova

Prezime i inicijali imena autora. Godina izdanja. "Naslov članka". *Naziv časopisa, broj ili zbornika radova*. Mjesto izdanja: Naziv izdavača. Broj stranica.

Npr.: Karabegović I. 2000. "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju". *Prilozi 29*. Sarajevo: Institut za istoriju. 39-44.

Npr.: Kamberović H. 2006. "Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini". *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine. – Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju. 25-35.

c. Radovi objavljeni u elektroničkom obliku i mrežno dostupni

Prezime i inicijali imena autora. Godina. "Naslov članka". Internetska adresa i datum pristupa.

Npr.: Dujmović S. 2005. "Srpsko građanstvo Bosne i Hercegovine prema Sporazumu Cvetković-Maček". Dostupno na: <http://www.scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-6497/2005/0354-64970502054D.pdf> (24. 7. 2013)

d. Neobjavljeni rukopisi

Prezime i inicijali imena autora. Godina. *Naslov*. (kategorija rukopisa). Sjedište: Naziv institucije gdje se rukopis nalazi.

Npr.: Omerčić E. 2013. *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996.* (rukopis magistarskog rada). Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Historijska traganja

Br. 14., Sarajevo 2014.

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:

prof. dr. HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Prijevodni rezimee na engleski jezik:

NERMINA FILIPOVIĆ

Dizajn i DTP:

TARIK JESENKOVIĆ

Štampa:

SABAH PRINT

Sadržaj časopisa referiraju i prenose:

- *CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main*
- *EBSCO Publishing, USA*